

Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών

«Πολιτική Επιστήμη και Ιστορία»

Κατεύθυνση: Πολιτική Επιστήμη

Υποκατεύθυνση: Πολιτική φιλοσοφία και κοινωνική θεωρία

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Βία, ιστορία, συνάντηση:

η θεωρία του Μαρξ για την πρωταρχική συσσώρευση

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΛΑΜΠΟΚΑΣ

A.M.: 1110M015

Τριμελής Επιτροπή:

Καθηγητής, Μανόλης Αγγελίδης (επιβλέπων)

Επίκουρος Καθηγητής, Σταύρος Κωνσταντακόπουλος

Επίκουρος Καθηγητής, Γιώργος Φουρτούνης

Αθήνα, Δεκέμβριος 2013

[Α]υτό που είναι αξιοσημείωτο σε αυτήν την πρώτη αντίληψη, πέραν της ρητής θεωρίας της συνάντησης, είναι η ιδέα ότι κάθε τρόπος παραγωγής συγκροτείται από ανεξάρτητα μεταξύ τους στοιχεία, όπου το καθένα είναι το αποτέλεσμα μιας προσίδιας ιστορίας, δίχως να υπάρχει καμία οργανική ή τελεολογική σχέση ανάμεσα στις διάφορες αυτές ιστορίες. Η αντίληψη αυτή κορυφώνεται στη θεωρία της πρωταρχικής συσσώρευσης, στην οποία ο Μαρξ εμπνεόμενος από τον Ένγκελς άντλησε ένα θαυμάσιο κεφάλαιο μέσα στο Κεφάλαιο: την πραγματική του καρδιά.

Λουί Αλτουσέρ,

*Το υπόγειο ρεύμα του υλισμού της συνάντησης*¹

---

¹ Αλτουσέρ 2004: 89.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1. Εισαγωγικά.....	5
1.1. Το αντικείμενο της εργασίας.....	5
1.2. Πηγές μιας θεωρίας της ανάπτυξης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής στον Μαρξ..	6
1.3. Η σημασία της πρωταρχική συσσώρευσης στο έργο του Αλτουσέρ.....	10
1.4. Τα διακυβεύματα μιας μελέτης για την πρωταρχική συσσώρευση.....	15
2. Βία και συνάντηση: Η πρωταρχική συσσώρευση στη θεωρία του Μαρξ.....	17
2.1. Η «σειρά παρουσίασης» και η τοποθέτηση του κεφαλαίου για την πρωταρχική συσσώρευση.....	17
2.2. Τοποθέτηση του ζητήματος: Το «ηθικό παραμύθι» της πολιτικής οικονομίας και η απόκρουσή του.....	18
2.3. Συνάντηση, ιστορία, προϊστορία: Ο ορισμός του Μαρξ για την πρωταρχική συσσώρευση.....	27
2.4. Παρέμβαση: Προκαταρκτική αποτύπωση προβλημάτων στις μαρξικές διατυπώσεις.....	35
3. Περιφράξεις: Η αστάθμητη προϋπόθεση του μετασχηματισμού.....	38
3.1. Η εικόνα της φεουδαρχικής Αγγλίας τον 14ο αιώνα.....	38
3.2. Η βάση του μετασχηματισμού: η απαλλοτρίωση των άμεσων παραγωγών της υπαίθρου.....	40
3.3. Η αστάθμητη εκκίνηση.....	44
3.4. Η τυπική, νομική, ιδιοποίηση της γης και η σημασία της.....	48
3.5. Η περίφραξη των «κοινών» και η βιοπολιτική των «αραιωμάτων».....	51
3.6. Επισκόπηση: τα αποτελέσματά των περιφράξεων.....	54
4. Η πρωταρχική συσσώρευση από και πέρα από την ύπαιθρο.....	57
4.1. Ανεξαρτησία, παραλληλία και αλληλεπίδραση των στοιχείων κατά την πρωταρχική συσσώρευση.....	57
4.2. Το πυρηνικό αποτέλεσμα: Η διαμόρφωση της (καπιταλιστικής) εσωτερικής αγοράς εμπορευμάτων.....	60
4.3. Το εμπορικό και τοκογλυφικό κεφάλαιο: καταγωγή ή παράγωγο;.....	62
4.4. Αποικιοκρατία και αποικιακό εμπόριο: Η πρωταρχική συσσώρευση πέρα από την ύπαιθρο.....	65
4.5. Η τοκογλυφία και το κρατικό χρέος: η πρωταρχική συσσώρευση του χρήματος.....	68

5. Κράτος, νόμος και εξουσία στην πρωταρχική συσσώρευση.....	71
5.1. Η ανάληψη της διεύθυνσης της διαδικασίας από το κράτος και ο θεμελιωτικός του ρόλος.....	71
5.2. Νόμος, βία, πειθαρχική εξουσία: ο εξωοικονομικός εξαναγκασμός και η εσωτερίκευσή του.....	76
6. Συνάντηση και επικαθορισμός: Η ανάδυση της κεφαλαιακής σχέσης.....	85
6.1. Για την έκβαση της συνάντησης: Η σημασία της μισθωτής σχέσης.....	85
6.2. Η επικαθορισμένη συνάντηση: από τη μισθωτή σχέση στην αξιακή μορφή.....	89
Αναφορές – Βιβλιογραφία.....	96

1. Εισαγωγικά

1.1. Το αντικείμενο της εργασίας

Αντικείμενο της παρούσας εργασίας είναι η μελέτη της θεωρίας του Μαρξ για την πρωταρχική συσσώρευση, ως αναγκαίας προϋπόθεσης για την ανάπτυξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Ο περιορισμός μας στην εν λόγω θεώρηση δεν είναι φυσικά τυχαίος, είναι όμως σε κάθε περίπτωση μόνο ένα τμήμα μιας ευρύτερης έρευνας που είναι αναγκαία για να απαντηθούν τα ερωτήματα που και η παρούσα μελέτη θέτει για το μαρξικό έργο. Κεντρικό τέτοιο ερώτημα είναι αυτό της ανασύνθεσης μιας θεωρίας της ανάπτυξης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, θεωρία που σχετίζεται άμεσα με την ίδια τη θεωρία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, ενώ συνηθίζει να λαμβάνει τα χαρακτηριστικά της μελέτης μιας γενικής «θεωρίας της μετάβασης» προϋποθέτοντας ότι μπορεί να υπάρξει μια τέτοια. Μιας θεωρίας δηλαδή που με τη χρήση των μαρξικών επιστημονικών κατηγοριών μπορεί να προβλέψει τη διαδοχή των τρόπων κοινωνικής παραγωγής μέσα στην ιστορική εξέλιξη, προεξοφλώντας σήμερα το επόμενο τέτοιο στάδιο, συνήθως, με την αντίστοιχη βεβαιότητα που ανασυγκροτεί την ως τώρα ιστορική εξέλιξη ως τη μοναδική δυνατή και ως εκ τούτου εξ αρχής βέβαιη.

Αντίθετα, εμείς υποστηρίζουμε ότι στο σώμα του μαρξικού έργου υπάρχουν στοιχεία για να υποστηρίξει κανείς τόσο μια τελεολογική θεώρηση του ιστορικού, όσο όμως και μια ανοιχτή και πολλούς αστάθμητη θεώρηση της εξέλιξης και της διαδοχής των ιστορικών τρόπων παραγωγής. Κάτι τέτοιο, δεν είναι κατά την άποψή μας παράξενο, ούτε, πολύ περισσότερο, υποβαθμίζει την καταστατική σημασία του μαρξικού έργου για τη μελέτη του κοινωνικού. Αντιθέτως, συμπυκνώνει την εγγενή συγκρουσιακότητα της μαρξιστικής θεωρίας, συγκρουσιακότητα που έγκειται στο γεγονός ότι ο μαρξισμός ιστορικά αποτέλεσε τόσο επιστημονική θεωρία, όσο όμως και ιδεολογία μαζών.² Πολύ περισσότερο όμως, ως θεωρία της κοινωνικής δομής, ο μαρξισμός, σε αντίθεση με άλλες ερμηνείες του κοινωνικού, αποτέλεσε πάντοτε ένα «ανοιχτό» επιστημονικό σύστημα. Και αυτό, γιατί θέτοντας την ταξική πάλη στο επίκεντρο της έρευνάς του και αναδεικνύοντάς την σε κινητήρια δύναμη της

---

² Για μια αναλυτική θεώρηση, βλέπε: Μηλιός 1996.

ιστορικής εξέλιξης, καταστατικά αποδέχεται, ακόμη και αν δεν το ομολογεί πάντα, ότι δεν μένει ανεπηρέαστος από αυτήν, ούτε ο ίδιος ούτε, πολύ περισσότερο, το αντικείμενό του. Πόσο μάλλον που ο μαρξισμός αποτέλεσε σε κάθε περίπτωση μια «πεπερασμένη θεωρία»,³ μια θεωρία κυρίως του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής που έθετε μόνο τις επιστημονικές βάσεις για την προσέγγιση της μελέτης των άλλων ιστορικών τρόπων παραγωγής, αλλά που δεν την προσέφερε ποτέ συστηματικά.

Η ανασύνθεση λοιπόν μιας θεωρίας που να διεκδικεί τη μελέτη του επιστημονικού αντικειμένου της «μετάβασης» από (κάθε) τρόπο παραγωγής στον (ιστορικά) διάδοχο του συνίσταται ταυτόχρονα στην ανασύνθεση της ίδιας της γενικής θεωρίας του τρόπου παραγωγής όσο και της μελέτης κάθε ξεχωριστού ιστορικού τρόπου παραγωγής, τόσο από ιστορική σκοπιά, όσο και από τη σκοπιά της κοινωνικής θεωρίας. Συνίσταται όμως και σε μια ιδιαίτερη, φιλοσοφική, θεώρηση του ιστορικού. Και, όπως άλλωστε έχει υποστηριχθεί από πολλούς, η θεωρία του Μαρξ για την πρωταρχική συσσώρευση αποτελεί ένα πολύ γόνιμο πεδίο για την εκκίνηση μιας τέτοιας μελέτης.

1.2. Πηγές μιας θεωρίας της ανάδυσης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής στον Μαρξ

Πριν προχωρήσουμε περισσότερο, θα επιχειρήσουμε μια μικρή επισκόπηση των πηγών στις οποίες θα πρέπει να αναζητήσουμε μια θεωρία της *ανάδυσης* του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και άρα της «μετάβασης», των πηγών δηλαδή που αναφέρονται, άμεσα ή έμμεσα, στο ίδιο αίτημα ανασύνθεσης μιας θεωρίας της «ανάδυσης» του καπιταλισμού, των ιστορικών και θεωρητικών της προκειμένων μέσα στο μαρξικό έργο, αίτημα στο οποίο καλείται να απαντήσει και η μελέτη της πρωταρχικής συσσώρευσης στην παρούσα εργασία.

Η αναζήτηση μια θεωρίας της μετάβασης στον Μαρξ οφείλει κατά τη γνώμη μας να προσανατολιστεί σε δύο κεντρικές κατευθύνσεις. Αφ' ενός στο σύνολο των οικονομικών του έργων και ιδιαίτερα στο *Κεφάλαιο*⁴ και τα *Grundrisse*⁵ όπου ο Μαρξ επιχειρεί να διατυπώσει μια θεωρία για τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Μια τέτοια θεωρία, είτε απ' ευθείας, είτε εκ του αποτελέσματος είναι το υπόβαθρο οποιαδήποτε μελέτης μιας θεωρίας της μετάβασης στον Μαρξ, καθώς αναδεικνύει τις κοινωνικές μορφές, τις οικονομικές κατηγορίες και το συνολικό προτσές της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής και αναπαραγωγής τη γενεαλογία της διαμόρφωσης του οποίου επιδιώκουμε να ιχνηλατήσουμε. Φυσικά, μια τέτοια

³ Βλ. Αλτουσέρ 1980, καθώς και Louis Althusser, «Ο μαρξισμός ως πεπερασμένη θεωρία», στο Louis Althusser, *Για την κρίση του μαρξισμού*, μτφ. Τάσος Μπέτζελος, Αθήνα: Εκτός Γραμμής (υπό έκδοση).

⁴ Μαρξ 2005, 1978, 1979.

⁵ Μαρξ 1898, 1990, 1992.

μελέτη οφείλει να είναι προσεκτική, καθώς είναι η πιο επίφοβη να περιπέσει σε μια αναδρομικά συγκροτητική αφήγηση της διαδικασίας μετάβασης και των φάσεών της. Να ανασυγκροτήσει, με άλλα λόγια, ένα ευθύγραμμο όσο και τελεολογικό σχήμα «παραγωγής» του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής που να εγγράφεται σε κάποια υποτιθέμενη καθολική ιστορική διαλεκτική, μια θεώρηση της ιστορίας ως διαδικασίας με σκοπό και τέλος, που, μοιραία, καθοδηγείται από κάποιο υπερβατικό ιστορικό υποκείμενο. Τέτοια είναι κατά τη γνώμη μας αυτή που ο ίδιος ο Μαρξ ανασυνθέτει στον περίφημο πρόλογο στη (*Συμβολή στην*) *Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*⁶ του 1859. Η ίδια θεώρηση της ιστορίας ως μιας περίπου προκαθορισμένης διαδοχής σταδίων εξέλιξης, τρόπων παραγωγής, με ορίζοντα τον κομμουνισμό παρουσιάζεται άλλωστε και στο κείμενο του *Κομμουνιστικού Μανιφέστου*,⁷ αλλά και στο κείμενο κωδικοποίησης και εκλαΐκευσης του ιστορικού και διαλεκτικού υλισμού που εξέδωσε ο Ένγκελς, με την «συναίνεση» του Μαρξ το 1880, υπό τον τίτλο *Η εξέλιξη του σοσιαλισμού από την ουτοπία στην επιστήμη*.^{8,9}

Όπως είναι ήδη φανερό, εκτός από τις επιστημονικές, οικονομικές, κατηγορίες του Μαρξ στην εξέταση του τρόπου παραγωγής είναι αναγκαία και η μελέτη των θέσεών του που αφορούν τη «φιλοσοφία της ιστορίας», θέσεις που με τις σειρά τους μπορούν να ανασυντεθούν από το *Κεφάλαιο* και τα *Grundrisse*, αλλά περιλαμβάνονται επίσης και αλλού: στα λεγόμενα «ιστορικά» του έργα για τη Γαλλία,¹⁰ στην αρθρογραφία του, αλλά και στα αμιγώς φιλοσοφικά του έργα.

Αν όμως τα παραπάνω είναι το αναγκαίο υπόβαθρο μιας τέτοιας μελέτης, η πραγματική της καρδιά είναι τα εδάφια εκείνα αλλά κυρίως τα κεφάλαια μέσα στα κεντρικά οικονομικά του έργα, όπου ο ίδιος ο Μαρξ πραγματεύεται το θέμα της μετάβασης. Πέραν των πολλών σκόρπιων εδαφίων στον πρώτο τόμο αλλά και σε όλο το σώμα του *Κεφαλαίου*, τα κείμενα (ή ενότητες κειμένων) που δεσπόζουν στην πραγμάτευση της ιστορικής διαδικασίας της μετάβασης στον Μαρξ είναι τρία:

Πρώτον, το τετράδιο με τίτλο «Μορφές που προηγούνται από την καπιταλιστική παραγωγή»¹¹ που περιλαμβάνεται στο μεγάλο πρώτο οικονομικό σχέδιασμα του Μαρξ του 1857-58. Το σχέδιασμα αυτό έμεινε αδημοσίευτο όσο ο Μαρξ ήταν στη ζωή και δημοσιεύτηκε μόνο στα 1939-41 σε δύο τόμους από το Ινστιτούτο Μαρξ – Ένγκελς της Μόσχας, υπό τη διεύθυνση του Νταβίντ Ριαζάνοφ, με τίτλο *Grundrisse. Βασικές γραμμές της*

---

⁶ Μαρξ 2011-α.

⁷ Μαρξ-Ένγκελς 2004.

⁸ Ένγκελς 1980.

⁹ Για μια αναλυτική κριτική, βλ. Καλαμπόκας 2011, Μηλιός 1997.

¹⁰ Μαρξ 1987, 2000 και Μαρξ χ.χ.ε.

¹¹ Μαρξ 1990-α.

κριτικής της πολιτικής οικονομίας. Στα *Grundrisse* περιλαμβάνεται άλλωστε και το αρχικό σχέδιο για τη διάρθρωση του *Κεφαλαίου*, σχέδιο το οποίο ο Μαρξ τροποποίησε ριζικά στην πορεία των μελετών του,¹² ενώ οι αναπτύξεις που περιλαμβάνονται εκεί ακολουθούν εν πολλοίς το αρχικό σχέδιο, εξ ου και πολλοί ερευνητές χαρακτηρίζουν τα *Grundrisse* ως την πρώτη εκδοχή του *Κεφαλαίου*.

Δεύτερον, στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*, στα κεφάλαια 23, 36 και 47 της ελληνικής έκδοσης, τα οποία στην ίδια έκδοση πήραν τους τίτλους: «Από την ιστορία του εμπορικού κεφαλαίου», «Προκεφαλαιοκρατικά» και «Γένεση της κεφαλαιοκρατικής γαιοπροσόδου» αντίστοιχα.¹³ Είναι αναγκαίο να σημειωθεί ότι ο τρίτος τόμος του *Κεφαλαίου* όπως και ο δεύτερος, δημοσιεύτηκε από τον Ένγκελς, μετά το θάνατο του Μαρξ, κατόπιν επιμέλειας του πρώτου. Η δεύτερη σειρά εκδόσεων των χειρογράφων του Μαρξ γύρω από το *Κεφάλαιο* –η σειρά Marx-Engels Gesamtausgabe-¹⁴ αποκαλύπτει πλήθος σημαντικών παρεμβάσεων του Ένγκελς στο σώμα του κειμένου,¹⁵ αλλαγών των οποίων η έρευνα ενδεχομένως θα φωτίσει κάποιες από τις εντάσεις που αναδείχτηκαν στο αρχικό κείμενο του *Κεφαλαίου*. Όμως αυτό δεν είναι το ζητούμενό μας εδώ. Αυτό που μας ενδιαφέρει πρωτίστως είναι ότι ο τρίτος τόμος του *Κεφαλαίου*, που περιλαμβάνεται στο χειρόγραφο του 1863-67, και αποτελεί συγκεκριμένα του χειρόγραφο 1864-65, αποτέλεσε κείμενο που προηγήθηκε του πρώτου τόμου. Μόνο μετά από την ολοκλήρωση της πρώτης γραφής του δεύτερου και τρίτου βιβλίου του *Κεφαλαίου*, ο Μαρξ στράφηκε στην προετοιμασία του πρώτου βιβλίου, που ο ίδιος εξέδωσε το 1867 ως πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου* και του οποίου επιμελήθηκε επίσης τη δεύτερη έκδοσή το 1872, αντικαθιστώντας μάλιστα τα τρία πρώτα κεφάλαια του βιβλίου στα οποία πραγματεύεται τον νόμο της αξίας.¹⁶

Άλλωστε, στην πρώτη δημοσίευση από τα οικονομικά του κείμενα, αυτήν της (*Συμβολής στην*) *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* το 1859, ο Μαρξ είχε ήδη παρουσιάσει κάποια από τα κεντρικά σημεία της θεωρίας του για το Καπιταλιστικό Τρόπο Παραγωγής και ιδιαίτερα για τον διπλό χαρακτήρα της αξίας, ως αξίας χρήσης και αξίας ανταλλαγής. Στις κατοπινές του αναπτύξεις -στο χειρόγραφο 1861-63 που ένα μόνο μέρος του (μικρότερο από τη μισή έκταση του χειρογράφου) δημοσιεύτηκε -μετά τον θάνατό του Μαρξ- υπό τον τίτλο *Θεωρίες για την υπεραξία*,¹⁷ αλλά και στην πρώτη γραφή του δεύτερου και τρίτου βιβλίου του

¹² Βλ. τον πρόλογο του Διονύση Διβάρη στην εξαιρετική ελληνική έκδοση των *Grundrisse*, Μαρξ 1989: 11-34.

¹³ Βλ. Μαρξ 1978: 409-426, 741-764 και 961-999 αντίστοιχα.

¹⁴ Βλέπε σχετικά σε Μηλιός κ.ά. 2005

¹⁵ Για μια παρουσίαση βλ. στο ίδιο: 309-320

¹⁶ Τα τρία πρώτα κεφάλαια της πρώτης έκδοσης του *Κεφαλαίου*, ή αλλιώς το πρώτο μέρος του βιβλίου, έχουν εκδοθεί στα ελληνικά από τις εκδόσεις Κριτική, βλ. Μαρξ 1991.

¹⁷ Βλ. Μαρξ 1984, 1982, 2004.

Κεφαλαίου τα επόμενα χρόνια, 1863-67, το κείμενο του '59 αποτέλεσε πάντα το θεωρούμενο σημείο αφετηρίας, κάτι σαν εισαγωγή στο πρώτο βιβλίο το οποίο στο σύνολό του ανέπτυξε μόνο ως κατακλείδα της έρευνάς του. Όλα τα παραπάνω είναι που συνθέτουν και μια ιδιόμορφη εσωτερική ένταση στο οικονομικό έργο του Μαρξ, που άσχετα από τις εκτεταμένες παρεμβάσεις του Ένγκελς, που ενδεχομένως επιδεινώνουν τη δυνατότητα επακριβούς ψηλάφησής της, είναι πεδίο προς διερεύνηση. Σε αυτό το πλαίσιο είναι άλλωστε που, εκτός των άλλων, αποδίδεται, και οφείλουμε κι εμείς να αποδώσουμε, τη δέουσα σημασία του κείμενο του '59, αλλά και που πρέπει να εξετάσουμε τις αποστάσεις που ο ίδιος ο Μαρξ (υποστηρίζουμε ότι) λαμβάνει μέσα στο σώμα του *Κεφαλαίου* από τον περίφημο αυτόν πρόλογο.

Τρίτον, έχοντας εκθέσει τα παραπάνω στοιχεία, γίνεται φανερό ότι το τμήμα του πρώτου βιβλίου του *Κεφαλαίου* στο οποίο ο Μαρξ κατ' εξοχήν πραγματεύεται τη μετάβαση από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό συνιστά κεντρικό κείμενο της προβληματικής του Μαρξ για τη μετάβαση. Πρόκειται για το περίφημο 24^ο κεφάλαιο του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου* το οποίο ο Μαρξ ονόμασε «Η λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση».¹⁸ Η σημασία του κειμένου αυτού δεν αφορά μόνο το ότι συνιστά το κατ' εξοχήν κείμενο στο οποίο ο Μαρξ πραγματεύεται τη διαδικασία αυτής της μετάβασης ως ένα συνολικό προτσές δεν αφορά με άλλα λόγια μόνο το γεγονός ότι αποτελεί το πιο ολοκληρωμένο ντοκουμέντο που μας προσφέρει ο Μαρξ για το θέμα της μετάβασης. Συνίσταται επίσης και στο γεγονός ότι αποτελεί ένα από τα τελευταία κείμενα που ο ίδιος ο Μαρξ έγραψε στη δεκαετία 1857 – 1867 που αφιέρωσε στις οικονομικές του μελέτες, μέχρι την έκδοση του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*. Με την έννοια αυτή, το κεφάλαιο για την «Λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση» είναι το κείμενο εκείνο που δεσπόζει στη μελέτη μιας θεωρίας της μετάβασης του Μαρξ, σηματοδοτώντας ταυτόχρονα και το κεφάλαιο που ολοκληρώνει ουσιαστικά τον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*.

Όχι τυχαία λοιπόν έχει χυθεί πολύ μελάνι γύρω από την ανάλυση του εν λόγω κεφαλαίου. Είναι όμως τις τελευταίες δεκαετίες που το κείμενο αυτό κατακτά κεντρική θέση στην προβληματική ριζοσπαστών στοχαστών και την προσπάθειά τους για μια ανανέωση της μαρξιστικής θεωρίας υπό το φόντο των μετασχηματισμών του σύγχρονου καπιταλισμού αλλά και της θεωρητικής συζήτησης γύρω από μια φιλοσοφική θεώρηση του ιστορικού. Κομβικό ρόλο σε αυτή την «επιστροφή» της συζήτησης για την πρωταρχική συσσώρευση παίζει το

---

¹⁸ Βλ. Μαρξ 2005: 738-788.

ύστερο έργο του γάλλου μαρξιστή φιλοσόφου Λουί Αλτουσέρ, και ιδιαίτερα το περίφημο κείμενό του του 1982 με τίτλο «Το υπόγειο ρεύμα του υλισμού της συνάντησης».¹⁹

1.3. Η σημασία της πρωταρχική συσσώρευσης στο έργο του Αλτουσέρ

Μετά από έναν μεγάλο κύκλο αυτοκριτικής και διόρθωσης²⁰ που σε έναν πρώτο βαθμό ολοκληρώνεται το 1976,²¹ αλλά και την για πρώτη φορά ανοιχτή πολιτική του κριτική στην ηγεσία του Κομμουνιστικού Κόμματος Γαλλίας μετά το 22^ο Συνέδριο του 1976²² και ίσως κυρίως μετά από την προσωπική του τραγωδία, ο Αλτουσέρ αναζητά φιλοσοφικό καταφύγιο στην παράδοση των μεγάλων φιλοσόφων· επιχειρεί να ανασυνθέσει μια «μοναδική υλιστική παράδοση»²³ που θεωρεί ότι έχει επιδέξια αποκρυφτεί στην ιστορία της φιλοσοφίας, ακριβώς επειδή ήταν η μόνη «πραγματικά» υλιστική φιλοσοφία. Για να το κάνει επιστρέφει σε στιγμές από το έργο του Επίκουρου, του Λουκρήτιου, του Μακιαβέλι, του Σπινόζα, του Χόμπς, του Ρουσό, του Χάιντεγκερ και του Ντερντά, καταλήγοντας, μόνο στο τέλος, στον Μαρξ:

«Αυτό είναι το πρώτο σημείο –αποκαλύπτοντας την βασική μου θέση από την αρχή– το οποίο θα ήθελα να αναδείξω: την ύπαρξη μιας σχεδόν εντελώς άγνωστης υλιστικής παράδοσης στην ιστορία της φιλοσοφίας: του “υλισμού” (θα πρέπει να έχουμε κάποια λέξη για να το ξεχωρίσουμε ως τάση) της βροχής, της παρέκκλισης, της συνάντησης, της εμπέδωσης.²⁴ [...] Για να απλοποιήσουμε τα πράγματα, ας πούμε, προς το παρόν, ενός υλισμού της συνάντησης και ως εκ τούτου του αστάθμητου και της ενδεχομενικότητας. Αυτός ο υλισμός αντιτίθεται, ως εντελώς διαφορετικός τρόπος σκέψης, στους ποικίλους υλισμούς που έχουν καταγραφεί, συμπεριλαμβανομένων αυτών που έχουν ευρέως αποδοθεί στους Μαρξ, Ένγκελς και Λένιν, οι οποίοι όπως κάθε άλλος υλισμός στην ορθολογιστική παράδοση, είναι ένας υλισμός της αναγκαιότητας και της τελεολογίας, δηλαδή σαν να λέμε, μια μετασχηματισμένη, μεταμφιεσμένη μορφή ιδεαλισμού. [...] Το γεγονός ότι αυτός ο υλισμός της συνάντησης έχει αποκρυφτεί από την φιλοσοφική παράδοση δεν σημαίνει ότι έχει παραμεληθεί από αυτήν: ήταν πολύ επικίνδυνος γι’ αυτό» (Althusser 2006: 167-8).

¹⁹ Βλ. Althusser 2006: 161-207, και Αλτουσέρ 2004. Για μια συνολικότερη θεώρηση του ύστερου έργου του Λουί Αλτουσέρ στα ελληνικά, βλ.: Αλτουσέρ 1994. Στον τόμο αυτόν δεν περιλαμβάνεται ωστόσο το «Υπόγειο ρεύμα...», που αποτελεί το κεντρικό κείμενο της περιόδου. Περιλαμβάνονται όμως σειρά άλλων κειμένων που μεταχειρίζονται την προβληματική του «αστάθμητου».

²⁰ Για την αυτοκριτική ως φιλοσοφική στρατηγική στο έργο του Αλτουσέρ, βλ. Σωτήρης 2004.

²¹ Βλ. Althusser 1990-α και Althusser 1990-β, κείμενα του 1975 και 1976 αντίστοιχα.

²² Βλ. Αλτουσέρ 1978-β.

²³ Βλ. Αλτουσέρ 1992.

²⁴ Ακολουθώντας τη μεταφραστική επιλογή του Τάσου Μπέτζελου στο Αλτουσέρ 2004, αποδίδουμε τον όρο *prise* ως «εμπέδωση». Εναλλακτικά, ο ίδιος όρος μπορεί επίσης να αποδοθεί πιο παραστατικά με τον όρο «πιάσιμο», επιλογή που κάνει ο Γιώργος Φουρτούνης στα Φουρτούνης 2007 και 2008. Στο σώμα του κειμένου θα κάνουμε χρήση και των δύο αποδόσεων, ανάλογα με τα συμφραζόμενα.

Στη θεωρία του για την πρωταρχική συσσώρευση είναι που ο Αλτουσέρ αναζητά το νήμα αυτής της «μοναδικής υλικής παράδοσης» στο έργο του Μαρξ, εντοπίζοντας εκεί έναν ριζικά αντιτελεολογικό (αυθεντικά ιστορικό όπως ο Αλτουσέρ τον ονομάζει) στοχασμό του Μαρξ για τον τρόπο παραγωγής:

«Για να δώσουμε μια ιδέα τού, τόσο σημαντικού στον Μαρξ, υπόγειου ρεύματος του υλισμού της συνάντησης, και της απόθρηξης του σε έναν υλισμό της (φιλοσοφικής) ουσίας, οφείλουμε να αναφερθούμε στον τρόπο παραγωγής. Κανείς δεν θα αρνηθεί τη σημασία αυτής της έννοιας, που δεν χρησιμεύει μόνο για να μελετήσουμε κάθε «κοινωνικό σχηματισμό», αλλά και για να *περιοδολογήσουμε* την ιστορία του, και συνεπώς για να θεμελιώσουμε μια θεωρία της ιστορίας.

»Στην πραγματικότητα, βρίσκουμε στον Μαρξ *δύο* αντιλήψεις για τον τρόπο παραγωγής, που δεν έχουν καμία σχέση η μία με την άλλη.

»Η *πρώτη* προέρχεται από την *Κατάσταση των εργαζομένων τάξεων στην Αγγλία* του Ένγκελς, που είναι ο πραγματικός εμπνευστής της: ξαναβρίσκεται στο διάσημο κεφάλαιο για την πρωταρχική συσσώρευση, την εργάσιμη ημέρα κ.λπ., και σε πλήθος λεπτομερειακών νύξεων στις οποίες θα επανέλθω. Μπορούμε επίσης να τη βρούμε στη θεωρία του ασιατικού τρόπου παραγωγής. Η *δεύτερη* εντοπίζεται στα ογκώδη εδάφια του *Κεφαλαίου* σχετικά με την ουσία του καπιταλισμού, καθώς επίσης την ουσία του φεουδαρχικού τρόπου παραγωγής και του σοσιαλιστικού, σχετικά με την επανάσταση, και πιο γενικά στη «θεωρία» της μετάβασης ή μορφής περάσματος από έναν τρόπο παραγωγής σε έναν άλλον» (Αλτουσέρ 2004: 86-87).

Είναι φανερό, ότι ο Αλτουσέρ δείχνει να έχει ξεπεράσει τη θεώρηση ότι υπήρξε μια ειδικά μαρξιστική φιλοσοφία, φιλοσοφία που επιχείρησε με το έργο του να ανασυγκροτήσει εφαρμόζοντας μια «συμπτωματολογική» ανάγνωση²⁵ στο *Κεφάλαιο*, το οποίο θεωρούσε το σπουδαιότερο έργο της μαρξικής ωριμότητας. Η αντίθεση υλισμού και ιδεαλισμού διαπερνά για τον ύστερο Αλτουσέρ, σαν να λέμε, «οριζόντια» την ιστορία της φιλοσοφίας. Δεν είναι η ανάγνωση του Μαρξ που θα δώσει την δυνατότητα για την ανασυγκρότηση μιας υλιστικής φιλοσοφίας, αλλά η ανάγνωση και του Μαρξ.

Η αναζήτηση μιας τομής ανάμεσα στον ιδεαλισμό και τον υλισμό στο σώμα του μαρξικού έργου, έχει αναζητηθεί από τον Αλτουσέρ και αλλού: αυτό τον ρόλο έπαιξε η σημασία της ανάδειξης μιας Επιστημολογικής Τομής σε αυτό το 1845. Όμως εδώ δεν πρόκειται για την ίδια λογική, αλλά για τη ριζική ανάπτυξη μιας νέας διχοτομίας στο σύνολο του σώματος του μαρξικού έργου. Η διαφορά δεν εντοπίζεται πια στον «νεαρό» και τον «ώριμο» Μαρξ, αλλά απλώνεται στο σύνολο του μαρξικού έργου και δη του ώριμου. Όμως, η διχοτομία αυτή δεν αφορά τον επιστημονικό ή μη χαρακτήρα του έργου του Μαρξ, αλλά το ερώτημα της *φιλοσοφίας* στον μαρξισμό. Ας εξηγηθούμε: η τομή που εντοπίζει ο Αλτουσέρ στο μαρξικό

---

²⁵ Βλ. Αλτουσέρ 2003-α.

έργο το 1845 έχει επιστημολογικό χαρακτήρα. Στη *Γερμανική Ιδεολογία*²⁶ ο Μαρξ και ο Ένγκελς αλλάζουν επιστημονικό υπόδειγμα, αλλάζουν *προβληματική*, διαφοροποιούν τις έννοιες κλειδιά και τα εργαλεία ανάλυσης που χρησιμοποιούν για να διαβάσουν την ιστορία. Το τρίπτυχο «άνθρωπος – αλλοτρίωση – ουσία» αντικαθίσταται από το «καταμερισμός εργασίας – παραγωγικές σχέσεις – παραγωγικές δυνάμεις»²⁷ και αυτό σηματοδοτεί την διάνοιξη της «επιστημονικής ηπείρου» της ιστορίας, ήτοι την τομή με την ιδεολογική αντίληψη της ιστορίας. Βέβαια, η τομή αυτή δεν είναι ολοκληρώνεται ποτέ: ο Αλτουσέρ επισημαίνει ήδη από το 1972 και τα *Στοιχεία Αυτοκριτικής*²⁸ ότι ακόμη και μετά την επιστημολογική τομή, η προσπάθεια θεμελίωσης της επιστήμης του ιστορικού υλισμού στο έργο του Μαρξ δεν ολοκληρώνεται, παραμένουν ιδεαλιστικές επιβιώσεις και ιδεολογικά στοιχεία. Η τομή της *Γερμανικής ιδεολογίας* σηματοδοτεί για τον Αλτουσέρ την έναρξη, τον ορισμό των επιστημονικών κατηγοριών, την χρήση νέων εργαλείων, τη βάση του μαρξικού υλισμού, σε τελική ανάλυση τη διάνοιξη της επιστημονικής ηπείρου και όχι όμως την πλήρη της «εξερεύνηση».

Η δεύτερη διχοτομία μέσα στο έργο του Μαρξ που εισάγει τώρα ο Αλτουσέρ, είναι διαφορετικής φύσης, είναι κατ' εξοχήν *φιλοσοφική*. Η φιλοσοφία που ο Αλτουσέρ επιχειρούσε να ανασυγκροτήσει μέσα στο ώριμο έργο του Μαρξ, θεωρώντας ότι μπορεί αυτή να ανασυγκροτηθεί εκεί που η επιστημονική παραγωγή του Μαρξ είναι στο πιο ανεπτυγμένο της σημείο, παύει να υπακούει για τον Αλτουσέρ σε αυτό το σχήμα. Το υπόδειγμά του αλλάζει. Ο Μαρξ δεν «γίνεται Μαρξ» ούτε φιλοσοφικά μετά την επιστημολογική τομή και άρα, το σύνολο του μαρξικού έργου χρειάζεται να προσεγγιστεί μέσα από μια διαρκή προσπάθεια να «αποκαθαρθεί» από τις ιδεαλιστικές επιδράσεις.

Ο Αλτουσέρ βγαίνει από το προηγούμενο υπόδειγμα που είχε αναπτύξει και το οποίο άρρητα ταύτιζε την ιδεολογική αντίληψη στο επιστημονικό πεδίο με τον ιδεαλισμό στο φιλοσοφικό, ταύτιζε τρόπον τινά την ιδεολογία με τον ιδεαλισμό. Τώρα αυτά τα δύο βέλη παύουν να είναι ομόρροπα, η διχοτομία που βλέπει στο μαρξικό έργο είναι διπλή, τόσο επιστημονική, όσο και φιλοσοφική και η μία δεν εξαρτάται από την άλλη. Με άλλα λόγια, η μαρξιστική φιλοσοφία δεν μπορεί να επικαλείται την μαρξιστική επιστήμη της ιστορίας ως εχέγγυο. Το φιλοσοφικό εγχείρημα είναι πολιτικά παράτολμο: ο Αλτουσέρ, δείχνει να φεύγει προς στιγμήν από την αγκαλιά του Μαρξ, μια αγκαλιά που μέσα της προσπαθούσε να αναζητήσει τον υλισμό, τηρώντας πάντα και παρά τις λυσσαλέες θεωρητικές επιθέσεις που δέχονταν, την ασφάλεια ενός *μαρξιστή* φιλοσόφου, ή για να το πούμε πιο σωστά ενός φιλοσόφου που ρητά αναφέρονταν στην προσπάθεια για έναν φιλοσοφικό μαρξισμό. Είναι όμως και φιλοσοφικά

²⁶ Μαρξ-Ένγκελς 1989-α, 1989-β.

²⁷ Βλ. Μπαλιμπάρ 1996.

²⁸ Βλ. Αλτουσέρ 1983.

παράτολμο, καθώς θα επιχειρήσει να αποκαταστήσει μια σχέση χωρίς κυριαρχία ανάμεσα στον υλισμό και τον μαρξισμό. Ο Αλτουσέρ βγαίνει από τον Μαρξ για να βρει την υλιστική φιλοσοφία μέσα στον μαρξισμό, ενώ ταυτόχρονα την αναζητά και στον ίδιο τον μαρξισμό.

Για τον Αλτουσέρ λοιπόν, το *Κεφάλαιο*, δεν συνιστά πλέον το ενιαίο έργο της μαρξιστικής ωριμότητας μέσα από μια «συμπτωματολογική» ανάγνωση του οποίου κανείς μπορεί να ανασυνθέσει τη μαρξιστική φιλοσοφία. Αντίθετα, στο σώμα του *Κεφαλαίου* ανταγωνίζονται ένας Μαρξ της ουσιοκρατίας, του ιστορικισμού και της τελεολογίας, ο Μαρξ της εγγελιανής «διαλεκτικής παραγωγής», της «άρνησης της άρνησης», με τον αυθεντικό, για τον ύστερο Αλτουσέρ, Μαρξ μιας ριζικής φιλοσοφικής αντιτελεολογίας, τον Μαρξ της υλισμού *συνάντησης*, τον Μαρξ ενός *αστάθμητου* υλισμού. Βασικό φιλοσοφικό αιτούμενο του Αλτουσέρ για έναν υλισμό του αστάθμητου, είναι η αναζήτηση του τρόπου συγκρότησης σύνθετων οντοτήτων, καθώς βέβαια και η ίδια συγκροτημένη σύνθετη οντότητα, η λειτουργία και τα αποτελέσματά της, η *δομή* της. Σε αυτή την αναζήτηση, το φόντο πάντοτε συνίσταται στην έννοια του τρόπου παραγωγής και δη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, αναδεικνύοντας το *Κεφάλαιο* ως ιδιαίτερο έργο και δη τη μελέτη της ανάδυσης του κεφαλαίου μέσα από την πρωταρχική συσσώρευση, ως κεντρική, παρότι από μια αρκετά παραλλαγμένη διαδρομή πια, πηγή των αναλύσεών του.

Φυσικά, δεν είναι μόνο το ίδιο το έργο του Αλτουσέρ, αλλά και όλη η θεωρητική συζήτηση γύρω από αυτό που τα τελευταία χρόνια ολοένα και περισσότερο αποδίδει σημαίνουσα θέση στα ύστερα γραπτά του φιλοσόφου και ιδιαίτερα στο «Υπόγειο ρεύμα του υλισμού της συνάντησης», καθώς και του Μακιαβέλι²⁹ στη διαμόρφωση της σκέψης του Αλτουσέρ γύρω από την έννοια της «συνάντησης», κομβικής έννοιας για το πώς ο Αλτουσέρ διαβάζει τον Μαρξ της πρωταρχικής συσσώρευσης και της ανάδυσης των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων.³⁰

Όμως, δεν είναι μόνο το έργο του Αλτουσέρ και η συζήτηση γύρω από αυτό. Από το κεφάλαιο για την πρωταρχική συσσώρευση αντλούν τα τελευταία χρόνια μαρξιστές μελετητές όπως ο Antonio Negri,³¹ που επίσης αποδίδει σημαντική θέση στα ύστερα γραπτά του Αλτουσέρ,³² ο Werner Bonefeld,³³ ο David Harvey,³⁴ τόσο με τα μαθήματά του πάνω στο

²⁹ Βλ. Althusser 2000 και 2000-α, Αλτουσέρ 1994-α και Elliot 2000.

³⁰ Βλέπε: Katja Diefenbach, et.al. (ed.) 2013, και ειδικά τα Sotiris 2013, Fourtounis 2013, Read 2013, αλλά και Read 2002 και 2003, Morfino 2005, 2013 και Μορφίνο 2008, Φουρτούνης 2007 και 2008, Lahtinen 2011 και 2013.

³¹ Negri 2009.

³² Βλ. Negri 1996. Για μια πολύ γόνιμη εφαρμογή του έργου του Αντόνιο Νέγκρι και του Λουί Αλτουσέρ στο έργο του Μαρξ, καθώς και για τη δύναμη ανάδειξη κοινών σημείων ανάμεσά τους, βλ. Read 2002, 2003, 2013.

³³ Βλ. Bonefeld 2001, 2002.

Κεφάλαιο, όσο ειδικά και με τις αναλύσεις του για τη «συσσώρευση μέσω αποστέρησης»,³⁵ ο Michael Perelman,³⁶ αλλά και όλες οι αναλύσεις του διεθνούς ρεύματος για τα «κοινά» (commons), με κεντρικό το έργο του George Caffentzis, της Silvia Federici³⁷ και του Massimo De Angelis,³⁸ κυρίως γύρω από το περιοδικό *The Commoner*. Η εκτενής πραγμάτευση του συνόλου των συνεισφορών αυτών εκφεύγει από τους στόχους της παρούσας εργασίας, καθώς στο πλαίσιο της θα ήταν αδύνατο μια κριτική παρουσίαση να γίνει στο αναγκαίο βάθος χωρίς να τις αδικήσει. Πολύ περισσότερο που στο πλαίσιο της ιστορικής μαρξιστικής συζήτησης έχουν καταγραφεί τουλάχιστον δύο μεγάλες θεωρητικές αντιπαραθέσεις με αντικείμενο τη μετάβαση από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό,³⁹ χωρίς την ενδελεχή πραγμάτευση των οποίων ένα εγχείρημα συνολικής επισκόπησης της συζήτησης για την πρωταρχική συσσώρευση είναι ιδιαίτερος ελλειπής. Αντίστοιχα, σημαντικές θεωρητικές συνεισφορές σηματοδοτούν τόσο το έργο της Ellen Meiksins Wood⁴⁰ αλλά και οι μελέτες του Maurice Godelier.⁴¹ Σε αυτήν όμως την άτυπη λίστα δεν θα μπορούσαμε να παραβλέψουμε και την συνεισφορά του Καρλ Πολάνυι, η οποία έρχεται να συναντήσει την μαρξική προβληματική για την πρωταρχική συσσώρευση, έξω από τα τυπικά όρια μιας μαρξιστικής αφετηρίας.⁴²

Στην παρούσα εργασία σκοπός μας δεν είναι μια συνολική επισκόπηση της συζήτησης γύρω από τη θεωρία της πρωταρχικής συσσώρευσης στον Μαρξ ή πολύ περισσότερο μια συνολική επισκόπηση των διαφορετικών οπτικών για την ανάδυση του καπιταλισμού ή της συνολικής τέτοιας θεώρησης του Μαρξ. Ακόμη, δεν είναι στους στόχους του κειμένου μια εξαντλητική παρουσίαση και κριτική της αλτουσερικής προβληματικής γύρω από τον «υλισμό της συνάντησης». Αντιθέτως, λαμβάνοντας υπόψη πολλά από όσα παρατέθηκαν παραπάνω και ιδίως τις εν λόγω αναπτύξεις του Αλτουσέρ, θα επιχειρήσουμε να μείνουμε στο μαρξικό κείμενο, υποβάλλοντάς το στη βάση των δικών του πορισμάτων και εσωτερικών εντάσεων. Αυτή είναι κατά τη γνώμη μας και η αναγκαία βάση για οποιαδήποτε παραπέρα μελέτη.

---

³⁴ Βλ. Harvey 2010.

³⁵ Ενδεικτικά, βλ. Harvey 2003.

³⁶ Βλ. Perelman 2000, 2001 και 2007.

³⁷ Βλ. Federici 2012.

³⁸ Βλ. De Angelis 2001, 2007 και 2013.

³⁹ Βλ. Ντομπ, Σουήζυ, κ.ά. 2010, Aston - Philpin 1987 (επιμ.), αλλά και Brenner 1977, 2001.

⁴⁰ Βλ. Wood 2002.

⁴¹ Ενδεικτικά βλ. Godelier 2003.

⁴² Βλ. Πολάνυι 2007. Για μια συγκριτική μελέτη Πολάνυι και Μαρξ, που στέκεται άλλωστε ιδιαίτερα στις αναπτύξεις του Μαρξ για την πρωταρχική συσσώρευση και την εργάσιμη ημέρα, βλέπε Πανταζής 2009.

1.4. Τα διακυβεύματα μιας μελέτης για την πρωταρχική συσσώρευση

Όμως, τίθεται εξ αρχής το ερώτημα: ποια είναι η χρησιμότητα μιας τέτοιας έρευνας για την κοινωνική και πολιτική θεωρία σήμερα; Υπάρχει κάποια ή η μελέτη αυτή αντιστοιχεί απλώς σε μια «θεωρησιακή» έξη που εξαντλείται στις σελίδες που μελετά επιχειρώντας να καταλάβει τα νοήματα λέξεων που ως τέτοιες είναι κοινωνικά, άρα (προσθέτουμε εμείς) και επιστημονικά, «νεκρές»; Έχει μια τέτοια μελέτη να προσφέρει κάτι στη σύγχρονη πολιτική και κοινωνική και πολιτική θεωρία, στην επιστημονική και φιλοσοφική θεώρηση του ιστορικού; Και, όπως κάθε μελέτη του κοινωνικού, σηματοδοτούν τα πορίσματά της κάποια ιδιαίτερη κατεύθυνση που πρέπει να υιοθετήσουμε για τη διαμόρφωση μιας «καλύτερης» ιστορικής πορείας; Σε τελική ανάλυση, ποια είναι τα διακυβεύματα μιας μελέτης για την πρωταρχική συσσώρευση σήμερα;

Φυσικά, θα ήταν άστοχο όσο και αδύνατο, να επιχειρήσουμε –εισαγωγικά– απαντήσεις, μπορούμε όμως να σκιαγραφήσουμε ερωτήματα και κυρίως θέματα που συνιστούν τα διακυβεύματα μιας τέτοιας έρευνας. Άλλωστε, το ίδιο το σώμα αυτής της εργασίας πολύ απέχει από το να διεκδικεί μια εξαντλητική, ή ακόμη περισσότερο, πλήρη ανάλυση, του έστω περιορισμένου θεματός της. Αντίθετα, το σύνολο του σώματός της συνιστά μια διαρκή «προβληματοποίηση» των κατηγοριών, μια εξαντλητική διατύπωση και αναδιατύπωση των ερωτημάτων που παράγει το πρωτογενές μαρξικό κείμενο. Όμως, το δίχως άλλο, η ανάγνωση του συναρπαστικού αυτού κειμένου, βρίθει πολιτικών, ιδεολογικών, θεωρητικών και φιλοσοφικών διακυβευμάτων, εξ ου και η γονιμότητά του, μια γονιμότητα που άλλωστε χαρακτηρίζει το σύνολο του μαρξικού έργου και πολύ περισσότερο τον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*. Επιχειρώντας, για τις ανάγκες μιας μικρή εισαγωγής, την περίπου μονολεκτική σταχυολόγηση των διακυβευμάτων αυτών, θα λέγαμε ότι η μελέτη της πρωταρχικής συσσώρευσης στον Μαρξ αναδεικνύει τα εξής αντικείμενα:

Πρώτον, το ίδιο το θεωρητικό αντικείμενο του τρόπου παραγωγής καθώς και της θέσης του μέσα στη μαρξιστική θεωρία. Ειδικά δε, το αντικείμενο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, της ιστορικής του ύπαρξης και κοινωνικής του αναπαραγωγής, καθώς και το ερώτημα της εμμένειας ή της εκφραστικότητας της κοινωνικής *ολότητας*.

Δεύτερον, το ερώτημα μιας θεωρίας για την ανάδυση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και άρα για τις ιστορικές του προϋποθέσεις, την ιστορικότητα των κοινωνικών μορφών και αναλυτικών κατηγοριών αυτής της ανάδυσης.

Τρίτον, αναδεικνύει το διακύβευμα της δυνατότητας ή όχι μιας γενικής θεωρίας της «μετάβασης» από έναν τρόπο παραγωγής σε έναν άλλο και την ανασύνθεσή της στο πλαίσιο του μαρξικού έργου.

Τέταρτον, αναδεικνύει το αυτοτελές θεωρητικό ερώτημα της «εκκίνησης», της «αρχής» μέσα στην ιστορία και άρα το ερώτημα μιας φιλοσοφικής θεώρησης της κοινωνικής δομής και της δημιουργίας νέων σύνθετων οντοτήτων, δομών. Παράλληλα, αναδεικνύει το ερώτημα του υποκειμένου και της συγκρότησης της υποκειμενικότητας μέσα στην ιστορία, το ερώτημα της θεμελίωσης.

Πέμπτον, αναδεικνύει το διακύβευμα μιας φιλοσοφικής θεώρησης του ιστορικού. Η ιστορική εξέλιξη υπόκειται σε κάποιον σκοπό; Διατρέχει αναγκαστικά συγκεκριμένα στάδια ή είναι αστάθμητη; Και αν είναι αστάθμητη, αυτό σημαίνει ότι είναι τυχαία ή υπόκειται σε «κανόνες»; Καθοδηγείται από κάποιο ιστορικό ή εξωιστορικό Υποκείμενο; Ποιος είναι ο ρόλος της βίας; Και ποια είναι η θέση της θεωρίας μέσα στην ιστορία;

Έκτον, μια τέτοια μελέτη αναδεικνύει το διακύβευμα του ίδιου του *Κεφαλαίου* ως ιδιαίτερου διανοητικού έργου. Της ίδιας της έρευνας αλλά και του τρόπου παρουσίασης των κατηγοριών, το ερώτημα των ιδεαλιστικών ή όχι επιδράσεων μέσα στο σώμα του κειμένου.

Έβδομο, μια τέτοια μελέτη αναγκαστικά διερωτάται για το ενδεχόμενο *σήμερα* να εξελίσσονται διαδικασίες πρωταρχικής συσσώρευσης, αλλά και το αν υπάρχει μια καταστατική σχέση της πρωταρχικής συσσώρευσης με την καπιταλιστική κοινωνική δομή.

Και φυσικά, πάνω απ' όλα μια τέτοια μελέτη έχει στραμμένα, αναγκαστικά, τα μάτια της προς το μέλλον, τόσο της φιλοσοφίας και της κοινωνικής και πολιτικής θεωρίας, όσο όμως πολύ περισσότερο στη δυνατότητα μιας σύγχρονης «μεταβατικής» διαδικασίας προς μια νέα σύσταση και συγκρότηση της κοινωνικής παραγωγής και αναπαραγωγής και των σχέσεων που τις διέπουν, προς μια νέα θεμελίωση της κοινωνικής δομής. Με την έννοια αυτή, μια τέτοια μελέτη, αναμετριέται, είτε το επιλέγει ρητά είτε όχι, με το ερώτημα μιας σύγχρονης «επαναστατικής» διαδικασίας που θα «λύσει» τις υφιστάμενες σχέσεις κοινωνικής παραγωγής και αναπαραγωγής, τις καπιταλιστικές σχέσεις κυριαρχίας, εξουσίας και εκμετάλλευσης στο πλαίσιο ενός νέου βήματος της κοινωνικής εξέλιξης. Και αυτό με τη σειρά του αναδεικνύει, τόσο την ιδιαίτερη σχέση φιλοσοφίας και πολιτικής, όσο όμως και το ίδιο το ερώτημα του σύγχρονου (δυνάμει) επαναστατικού υποκειμένου.

2. Βία και συνάντηση:

Η πρωταρχική συσσώρευση στη θεωρία του Μαρξ

2.1. Η «σειρά παρουσίασης» και η τοποθέτηση του κεφαλαίου για την πρωταρχική συσσώρευση

Στο 24^ο κεφάλαιο του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*, ο Μαρξ πραγματεύεται τη «λεγόμενη» πρωταρχική συσσώρευση. Πρόκειται για ένα κεφάλαιο που, ιδωμένο πραγματολογικά όσο και επιστημολογικά, ενδεχομένως δεν δικαιολογεί την παρουσία του στο τέλος του πρώτου βιβλίου του *Κεφαλαίου*. Και αυτό γιατί πραγματεύεται την ιστορικότητα των οικονομικών κατηγοριών και της ανάδυσης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, υιοθετεί δηλαδή έναν άλλον τρόπο παρουσίασης του αντικειμένου του, που δίνει προτεραιότητα στην ιστορία όχι μόνο από χρονολογική σκοπιά, αλλά από θεωρητική. Με άλλα λόγια, ο ίδιος ο χαρακτήρας του κεφαλαίου ξεφεύγει από τον τρόπο παρουσίασης του Μαρξ στο μεγαλύτερο μέρος του κειμένου του *Κεφαλαίου*. Η βήμα βήμα θεωρητική οικοδόμηση των εννοιών που εφάρμοσε εκεί δίνει τη θέση της στην πρωτογενή μελέτη των ιστορικών περιστάσεων που «γέννησαν» την καπιταλιστική κοινωνική σχέση και στην ιστορικότητα των κατηγοριών.

Όχι τυχαία, το κεφάλαιο για την πρωταρχική συσσώρευση δείχνει μαζί με το περίφημο όγδοο κεφάλαιο για την εργάσιμη ημέρα, αλλά και με σημεία του κειμένου για τη συνεργασία, τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας και τη μεγάλη βιομηχανία, να συνιστούν μια δεύτερη, υποτελή, ενότητα παρουσίασης μέσα στο σώμα του *Κεφαλαίου*. Πρόκειται για τα σημεία εκείνα στα οποία ο Μαρξ δίνει τον πρώτο λόγο, την *προτεραιότητα*, στην ιστορική έρευνα και ερμηνεία και όχι στο θεωρητικό του σχήμα, αποτέλεσμα το ίδιο της τεράστιας θεωρητικής και ιστορικής του έρευνας, την οποία όμως επιλέγει να μην παρουσιάζει με τον τρόπο που την έκανε, αλλά με εκείνον που θεωρεί ότι οφείλουν να παρουσιάζονται, διαφορετικά από τη σειρά της ανάλυσης, τα διανοητικά έργα.⁴³

---

⁴³ Βλ. τον επίλογο του ίδιου του Μαρξ στη δεύτερη γερμανική έκδοση του *Κεφαλαίου*, το 1872, Μαρξ 2005: 18-26 και ειδικά τη σελίδα 25. Εκεί, ο Μαρξ γράφει ρητά ότι «βέβαια ο τρόπος έκθεσης πρέπει να διαφέρει τυπικά από τον τρόπο της έρευνας», επιβεβαιώνοντας άλλωστε ακριβώς παρακάτω την εγγελιανή επίδραση της διαλεκτικής του. Για μια αναλυτική κριτική, βλ. Althusser 1986, 2001-α και Αλτουσέρ 2006.

Η υποτελής αυτή ομαδοποίηση κεφαλαίων και χωρίων στο σώμα του *Κεφαλαίου* συχνά κωδικοποιήθηκε ως «ιστορικά κεφάλαια» του *Κεφαλαίου*, υιοθετώντας ενδεχομένως άρρητα μια θέση ενότητας του έργου, που τον διαφορετικό χαρακτήρα αυτών των κεφαλαίων τον αποδίδει στον ίδιο τον τρόπο παρουσίασης του Μαρξ, ως αναγκαίο «συμπλήρωμά» του, ως ιστορική «γείωση» των θεωρητικών κατηγοριών, ως «ερμηνεία» τους. Σε αυτό το σχήμα, ακόμη και στο πλαίσιο της ανάλυσης των «ιστορικών κεφαλαίων», όπως είναι αυτό για τη λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση, την αιτιακή και θεωρητική προτεραιότητα έχει η προηγούμενη σειρά παρουσίασης, το θεωρητικό σχήμα του Μαρξ. Όμως, το ερώτημα που τίθεται τουλάχιστον επιστημολογικά, παραμένει: η απόδοση προτεραιότητας στην έκθεση των εν λόγω κεφαλαίων στην πρωτογενή ιστορική εξέλιξη και την ερμηνεία της, αποκαλύπτει κάποια θεωρητική ένταση στο ίδιο το σώμα του έργου ή μας δίνει απλώς την αναγκαία ιστορική του τεκμηρίωση; Σε αυτά τα κεφάλαια, ο Μαρξ γυρνάει απλώς τον χρόνο πίσω για να εντοπίσει τη γενεαλογία των αναλυτικών κατηγοριών που χρησιμοποίησε στο σώμα του *Κεφαλαίου* και να περιγράψει τις ιστορικές περιστάσεις της ανάδυσής του κεφαλαίου ή μας αποκαλύπτει μια άλλη ιστορική λογική που υφέρπει στο έργο του, κάτω από τον θεμελιώδη και περικλειστο χαρακτήρα της παρουσιάσής του; Μήπως βρισκόμαστε μπροστά σε κάποιον θεωρητικό και φιλοσοφικό «ανταγωνισμό»; Αν ναι, ποιο είναι το επίδικο αντικείμενό του, η παράγουσα θεωρητική του αιτία; Αν πάλι τέτοιος ανταγωνισμός δεν υπάρχει, γιατί επέλεξε να παρουσιάσει την πρωτογενή ιστορική βάση της ανάδυσής της κεφαλαιακής σχέσης στο τέλος το βιβλίου και όχι νωρίτερα;

2.2. Τοποθέτηση του ζητήματος: Το «ηθικό παραμύθι» της πολιτικής οικονομίας και η απόκρουσή του

Στην ανάλυσή του για την πρωταρχική συσσώρευση, ο Μαρξ διαλέγει να ξεκινήσει με τον ίδιο τρόπο που κινείται σε όλο το σώμα του *Κεφαλαίου*. Όπως ξεκίνησε την οικονομική του ανάλυση από τη «στοιχειώδη οικονομική μορφή», το εμπόρευμα, ανασυνθέτοντας από αυτό τη θεωρία της αξίας, έτσι και εδώ λαμβάνει ως δεδομένη την αναλυτική κατηγορία της «πρωταρχικής συσσώρευσης» εκκινεί δηλαδή από το παραδεδομένο, το «ειδικό», από αυτό που έχει ήδη εισαγάγει και νοηματοδοτήσει η αστική πολιτική οικονομία. Από εκεί επιλέγει να ξετυλίξει το κουβάρι, σε μια διαδρομή από το «ιδεολογικό» πλαίσιο της πολιτικής οικονομίας προς το επιστημονικό πλαίσιο του δικού του συστήματος κριτικής της που θα καταλήξει στην ανασηματοδότηση της αναλυτικής αυτής κατηγορίας και τη νέα της χρήση. Στην αστική πολιτική οικονομία, και ειδικά στον Άνταμ Σμιθ, η πρωταρχική συσσώρευση

εμφανίζεται, σημειώνει ο Μαρξ, ως «προηγούμενη συσσώρευση».⁴⁴ Για να ξεφύγει από τον φαύλο κύκλο που φαίνεται να διαγράφει το προτσές συσσώρευσης της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, η αστική αφήγηση θέλει τον καπιταλισμό να έχει μια ιδιότυπη, αδιευκρίνιστη και αταξινόμητη, μη-καπιταλιστική πάντως, αφετηρία. Της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης, προηγείται μια διαφορετική συσσώρευση, η, λεγόμενη πρωταρχική, η οποία αποτελεί την ιστορική συνθήκη για την ανάδυση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής:

«Έτσι όλη αυτή η κίνηση φαίνεται να περιστρέφεται σε έναν φαύλο κύκλο, από τον οποίο βγαίνουμε μόνο αν υποθέσουμε μια «πρωταρχική συσσώρευση» [...], που προηγείται από την κεφαλαιοκρατική συσσώρευση, μια συσσώρευση που δεν είναι το αποτέλεσμα του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, αλλά η αφετηρία του» (Μαρξ 2005: 738).

Και πως θα μπορούσε να γίνει διαφορετικά, αφού η ανάδυση αυτή δεν μπορεί να εντοπιστεί με βάση τα εργαλεία της κλασικής πολιτικής οικονομίας. Ο Μαρξ θεωρεί την αστική αφήγηση για την πρωταρχική συσσώρευση μια αναγκαία «ηθική ιστορία», έναν αστικό μύθο, που επιστρατεύεται από την αστική πολιτική οικονομία για να απαντήσει στο ίδιο το θεωρητικό της αδιέξοδο, στην αδυναμία της να απαντήσει θεωρητικά το ερώτημα της ανάδυσης, της εκκίνησης του νέου τρόπου παραγωγής. Η αστική ιδεολογία επιστρατεύεται για να «σπάσει» ο φαύλος, όπως εμφανίζεται, κύκλος της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης:

«Η πρωταρχική αυτή συσσώρευση παίζει στην πολιτική οικονομία τον ίδιο περίπου ρόλο που παίζει το προπατορικό αμάρτημα στη θεολογία. Ο Αδάμ δάγκασε το μήλο κι έτσι έπεσε το κρίμα πάνω σ' όλο το ανθρώπινο γένος. Για να εξηγήσουν την πρωταρχική συσσώρευση, τη διηγούνται σαν ανέκδοτο του παρελθόντος. Σε μια πολύ παλιά εποχή υπήρχαν, από την μια μεριά, μια επίλεκτη μερίδα ανθρώπων εργατικών, έξυπνων και προπάντων οικονόμων και, από την άλλη τεμπέλικα χαμένα κορμιά που σπαταλούσαν σε γλέντια όλα όσα είχαν κι ακόμα παραπάνω. Είναι αλήθεια ότι ο μύθος του θεολογικού προπατορικού αμαρτήματος μας διηγείται πως ο άνθρωπος καταδικάστηκε να τρώει το ψωμί του με τον ιδρώτα του προσώπου του. Αντίθετα η ιστορία του οικονομικού προπατορικού αμαρτήματος μας αποκαλύπτει πως γίνεται και υπάρχουν άνθρωποι που δεν έχουν καθόλου ανάγκη να το κάνουν αυτό. Εξάλλου το ίδιο κάνει. Έτσι συνέβηκε, ώστε οι πρώτοι να συσσωρεύσουν πλούτο και οι δεύτεροι τελικά να μην έχουν τίποτα άλλο να πουλήσουν εκτός από το τομάρι τους» (όπ. π.).

Αυτή η συσσώρευση είναι λοιπόν για την πολιτική οικονομία το «φυσικό» επακόλουθο της διαφορετικής ηθικότητας και προνοητικότητας μεταξύ των ανθρώπων. Άλλοι ήταν

---

⁴⁴ Στο πλαίσιο της ανάλυσής μας δεν θα επεκταθούμε καθόλου στο πεδίο της ετοιμολογίας της έννοιας «πρωταρχική συσσώρευση». Είναι αλήθεια ότι -όπως ήδη φαίνεται από την παράθεση του αρχικού όρου που χρησιμοποιεί ο Άνταμ Σμιθ από τον Μαρξ-, γύρω από την απόδοση της έννοιας υπάρχει σημαντική συζήτηση. Αν ο Άνταμ Σμιθ την ονομάζει «αρχική συσσώρευση», ο αρχετυπικός όρος που χρησιμοποιεί ο Μαρξ είναι «sogenannte ursprünglichen Akkumulation», δηλαδή «λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση». Όμως, εδώ εμάς μας ενδιαφέρει η διαμάχη γύρω από το ιστορικό περιεχόμενο της έννοιας και κυρίως η ίδια η διαδικασία ανάδυσης της κεφαλαιακής σχέσης της οποίας η φράση «πρωταρχική συσσώρευση» χρησιμοποιείται εν πολλοίς ως προσδιοριστική.

«εργατικοί, έξυπνοι και προπαντός οικονόμοι», ενώ άλλοι ήταν «τεμπέλικα χαμένα κορμιά που σπαταλούσαν σε γλέντια όσα είχαν και ακόμα παραπάνω». Οι ταξικές αντιθέσεις δεν βρίσκονται πουθενά σε αυτή την εικόνα. Η βία του μεσαίωνα δεν παίζει κανέναν ρόλο, δεν ομολογείται καν. Η όλη (καπιταλιστική) ιστορία της ανθρωπότητας μοιάζει να είναι μια περιεργή *διαρκής συνάντηση* και αλληλεπίδραση αυτών των δύο τύπων ανθρώπων που βρίσκονται πλάι πλάι ως εκ θαύματος, χωρίς να επιχειρείται να εξηγηθεί τι είναι αυτό που τους παρήγαγε αρχικά ή τι είναι αυτό που εξακολουθεί να τους (ανα)παράγει. Όλα ανάγονται στο άτομο. Άλλωστε, ακόμη και στις μέρες μας, η κυρίαρχη αστική αφήγηση ακόμη επιχειρεί να «εξαφανίσει» τις ταξικές αντιθέσεις, τις διαφορετικές αφετηρίες, και να αναδείξει την ιδιαίτερη ανθρώπινη «ουσία» σε καθοριστικό παράγοντα της ιστορικής εξέλιξης. Τότε και τώρα, στην αστική αφήγηση η ιστορία είναι, σε τελική ανάλυση, ένα διαρκές άθροισμα ατομικών επιλογών, με τη συνισταμένη να παράγει κάθε φορά τα ίδια αποτελέσματα, αυτούς τους δύο ηθικά διαφορετικούς τύπους ανθρώπων. Φαίνεται δε, ότι όσο βαδίζουμε βαθύτερα μέσα στο καπιταλιστικό σκοτάδι και οι ανισότητες βαθαίνουν, είναι ολοένα και λιγότεροι οι «οικονόμοι» και «εργατικοί» και ολοένα περισσότερα τα «σπάταλα χαμένα κορμιά».

Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι η θεμελίωση της «πολιτικής κοινωνίας» στο πλαίσιο της αστικής παράδοσης λαμβάνει τη μορφή των θεωριών του κοινωνικού συμβολαίου, θεωριών που σε όλες τους πρακτικά τις εκδοχές, και ανεξάρτητα από τις επιμέρους διαφοροποιήσεις τους, περιγράφουν τη συνειδητή σύναψη ενός «συμβολαίου» ανάμεσα στα κοινωνικά υποκείμενα, στα άτομα, συμβόλαιο το οποίο είναι συγκροτητικό της πολιτικής κοινωνίας και του κράτους.⁴⁵ Με άλλα λόγια, η ανάδυση μιας κοινωνικής δομής και πολύ περισσότερο του κράτους συνιστά στην κυρίαρχη, φιλελεύθερη, παράδοση το αποτέλεσμα μιας συνισταμένης ανεξάρτητων, ατομικών θελήσεων. Και αυτό συμβαίνει ανεξάρτητα από τα κίνητρά και τις επιμέρους διαφοροποιήσεις των διαφορετικών κοινωνικών υποκειμένων, ανεξάρτητα από τη συμφωνία όλων των ατόμων ή τη διαφωνία κάποιων ομάδων. Η αστική απολογητική της πρωταρχικής συσσώρευσης που παρουσιάζει ο Μαρξ βρίσκεται με άλλα λόγια, όχι τυχαία, στην ίδια κατεύθυνση με τη φιλελεύθερη θεμελίωση του κράτους και του δικαίου.

Όμως οι διατυπώσεις του Μαρξ, μας φέρνουν εξαρχής, καίτοι έμμεσα, μπροστά σε ένα άλλο πρόβλημα: δεν είναι μόνο η αστική πολιτική οικονομία της οποίας η περιγραφή φαίνεται να είναι σχηματίζει έναν φαύλο κύκλο. Ο ίδιος ο Μαρξ, στις πρώτες σειρές του κεφαλαίου μας εισάγει στο ίδιο πρόβλημα μέσω της δικής του, ως εκείνο το σημείο, περιγραφής της κεφαλαιακής συσσώρευσης:

---

⁴⁵ Για μια ιστορική συσχέτιση των θεωριών του κοινωνικού συμβολαίου με την ανάδυση πολιτικών μορφών και εκδοχών κρατικής συγκρότησης, βλ. Αγγελίδης-Γκιούρας 2005, ειδικά τα κεφάλαια 1 ως 5, καθώς και Ψυχοπαίδης 2010. Για μια αναλυτική, συγκριτική, παρουσίαση των θεωριών του κοινωνικού συμβολαίου, βλ. Στυλιανού 2006 και Αγγελίδης 1994.

«Είδαμε πως το χρήμα μετατρέπεται σε κεφάλαιο, πως από το κεφάλαιο παράγεται υπεραξία και πως από την υπεραξία παράγεται περισσότερο κεφάλαιο. Ωστόσο η συσσώρευση του κεφαλαίου προϋποθέτει την υπεραξία, η υπεραξία την κεφαλαιοκρατική παραγωγή, κι αυτή πάλι την ύπαρξη σχετικά μεγάλων μαζών κεφαλαίου και εργατικής δύναμης στα χέρια των εμπορευματοπαραγωγών» (όπ. π.).

Μόνο αφού έχει πει τα παραπάνω, συνεχίζει σαν να παίρνει τη σκυτάλη από την ίδια την αστική πολιτική οικονομία, υπογραμμίζοντας ότι η κίνηση «φαίνεται να περιστρέφεται σε έναν φαύλο κύκλο από τον οποίο βγαίνουμε μόνο αν υποθέσουμε μια “πρωταρχική συσσώρευση”». Ο Μαρξ μοιάζει εδώ άρρητα να αναδεικνύει μια αντίφαση που εκτός από την αστική πολιτική οικονομία, αφορά και τον τρόπο παρουσίασης που ο ίδιος επέλεξε για τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής στο *Κεφάλαιο*. Έμμεσα αναγνωρίζει ότι, όχι μόνο με τα εργαλεία της αστικής πολιτικής οικονομίας, αλλά ούτε με αυτά που εκείνος μας έχει παρέχει ως τότε, εργαλεία «κριτικής της πολιτικής οικονομίας», δεν μπορεί να συναχθεί μια ερμηνεία για την ανάδυση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Το παρόν κεφάλαιο λοιπόν, μοιάζει να αποτελεί, τρόπον τινά, διόρθωση των ελλειμμάτων που δημιουργεί ο ίδιος ο τρόπος παρουσίασης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής από τον Μαρξ στο *Κεφάλαιο*. Άλλωστε, όπως ήδη επισημάναμε, σε όλο το έργο ο Μαρξ μοιάζει να «ξεχωρίζει» τη «θεωρία» του τρόπου παραγωγής από την «ιστορία» του, σαν η ιστορική «αφήγηση» να αποτελεί μια εμβόλιμη πράξη, που δεν τέμνεται με τη θεωρητική έκθεση των εννοιών. Αυτές μοιάζουν να κατασκευάστηκαν πρώτα ως έννοιες και να εισήχθησαν εξωτερικά στην ανάλυση. Η ιστορικότητα λοιπόν των κατηγοριών που χρησιμοποιούνται στο *Κεφάλαιο* εμφανίζεται κατά βάση στο τέλος του πρώτου τόμου, αλλά όχι μόνο: ουσιαστικά εμφανίζεται με την ολοκλήρωση των οικονομικών χειρογράφων του Μαρξ, ολοκλήρωση που η έκδοση του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου* συνιστά.

Με την έμμεση «ομολογία» δηλαδή του ίδιου του Μαρξ έχουμε εδώ ένα κεφάλαιο, το οποίο εξ αρχής δείχνει να προσφέρει κάτι νέο στο σώμα του *Κεφαλαίου*, να καλύπτει τα «κενά» που αντικειμενικά αφήνει ο τρόπος παρουσίασης που επιλέγει ο Μαρξ, να το «γειώνει» στην ιστορική πραγματικότητα, κυρίως όμως να του προσφέρει μια κρίσιμη θεωρητική «διέξοδο»: Γιατί, με αυτές τις σελίδες είναι που ο Μαρξ θα επιχειρήσει να «σπάσει», πέραν αυτού της πολιτικής οικονομίας, και το δικό του κυκλικό σχήμα στο οποίο η κεφαλαιακή συσσώρευση, όπως την παρουσιάζει όπως την αναπτύσσει το σώμα του *Κεφαλαίου*, φαίνεται να υπόκειται. Όλα αυτά άλλωστε λαμβάνουν ευθύς αμέσως ακόμη μεγαλύτερη σημασία δεδομένης της ρητής τοποθέτησης του ζητήματος της ιστορικότητας των αναλυτικών κατηγοριών του *Κεφαλαίου* από τον ίδιο τον Μαρξ:

«Όπως τα μέσα παραγωγής και τα μέσα συντήρησης, έτσι και το χρήμα και το εμπόρευμα δεν είναι καθόλου από μιας εξαρχής κεφάλαιο. Χρειάζεται να μετατραπούν σε κεφάλαιο» (όπ. π.: 739).

Σε αυτή την πολύ σύντομη και συμπυκνωμένη φράση,⁴⁶ ο Μαρξ μας δίνει το κλειδί: όλες οι κατηγορίες που μεταχειρίζεται ο ίδιος στην ανάλυσή του, ακόμη όμως και αυτές που μεταχειρίζεται η αστική πολιτική οικονομία δεν λαμβάνουν εξ αρχής τη θέση, τη λειτουργία και το περιεχόμενο που γνωρίζουμε μέσα από την ανάλυσή του για τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής ως εκεί. Αυτή είναι η ανάλυση του «συντελεσμένου γεγονός» του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής,⁴⁷ του χαρακτήρα που λαμβάνουν δηλαδή αφ' ης στιγμής έχουν μετατραπεί σε στοιχεία της κεφαλαιακής σχέσης και της αναπαραγωγής της. Με άλλα λόγια, οι κατηγορίες που μεταχειρίζεται ο Μαρξ δεν συνιστούν ευθύς εξ αρχής κατηγορίες, στοιχεία, του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Όπως τα μέσα παραγωγής «κατακτιούνται» από τις κεφαλαιοκρατικές σχέσεις παραγωγής και υπάγονται σε αυτές, στην αρχή τυπικά και έπειτα «πραγματικά» ή «ουσιαστικά»,⁴⁸ έτσι και το χρήμα ή το εμπόρευμα δεν συνιστούν εξ αρχής κεφάλαιο, στοιχεία του κεφαλαίου, ή, θα λέγαμε εμείς προεκτείνοντας το νήμα του στοχασμού, *καπιταλιστικές κοινωνικές μορφές*. Ο Μαρξ υπαινίσσεται εδώ ήδη ότι εμφανίζονται ως κοινωνικές μορφές πριν την ανάδυση της κεφαλαιακής σχέσης και τρόπον τινά «κατακτιούνται» από αυτήν. Με άλλα λόγια, ότι η εμφάνιση των οικονομικών μορφών δεν ταυτίζεται, δεν αντιστοιχίζεται γραμμικά με την εμφάνιση ενός τρόπου παραγωγής, εδώ του καπιταλιστικού. Και φυσικά, η «κατάκτηση» από την σχέση του κεφαλαίου κοινωνικών μορφών που προϋπάρχουν αυτής, σημαίνει ταυτόχρονα ότι αυτές αναδύονται στο πλαίσιο προηγούμενων τρόπων κοινωνικής παραγωγής.

Εγείρεται λοιπόν αυτομάτως το ερώτημα αυτής της ανάδυσης, της ανάδυσης αυτών των μορφών στην προκαπιταλιστική τους ιστορία και ένα σύνολο ερωτημάτων που σχετίζονται με αυτήν: Σε ποιο πλαίσιο εντάσσεται η ανάδυση των εν λόγω μορφών -όπως για παράδειγμα του χρήματος ή του εμπορεύματος προς πώληση σε μια (έστω μικρή) αγορά- πριν την

---

⁴⁶ Πρόκειται για μια φράση της οποίας τα στοιχεία, παρότι τίθενται «σε σειρά», είναι άνισα: μέσα παραγωγής και μέσα συντήρησης από τη μία μεριά και χρήμα και εμπόρευμα από την άλλη. Εδώ δεν θα εξετάσουμε το σκέλος της φράσης που αφορά στη μετατροπή των μέσων παραγωγής και συντήρησης, αλλά θα μείνουμε σε μια πρώτη εξέταση των υπόλοιπων στοιχείων. Παρακάτω θα επανέλθουμε για τα μέσα παραγωγής και συντήρησης.

⁴⁷ Αλτουσέρ 2004: 87.

⁴⁸ Βλ. το περίφημο ανέκδοτο έκτο κεφάλαιο του *Κεφαλαίου*, το οποίο ο Μαρξ άφησε έξω από το τελικό χειρόγραφο που δημοσίευσε ως πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*. Το κεφάλαιο αυτό δημοσιεύτηκε πολύ μετά τον θάνατό του, τη δεκαετία του 1930, υπό τον τίτλο *Das Kapital. Resultate des unmittelbaren Produktion-Prozesses*. Στα ελληνικά: Καρλ Μαρξ, *Αποτελέσματα της άμεσης διαδικασίας παραγωγής [VI ανέκδοτο κεφάλαιο]*, μτφ. Ειρήνη Μιγάδη, Αθήνα: Α / συνέχεια. Με τον όρο «τυπική» υπαγωγή, ο Μαρξ αναφέρεται στην απλή, αρχική υπαγωγή των στοιχείων της παραγωγής στις προτεραιότητες της καπιταλιστικής διαδικασίας ως έχουν, και η οποία οδηγεί στην απλή αναπαραγωγή της κεφαλαιακής σχέσης (βλ. Μαρξ 2005: 586-599), ενώ με τον όρο «πραγματική» υπαγωγή σκιαγραφεί την υπαγωγή εκείνη των στοιχείων της παραγωγής στο κεφάλαιο που αναπαράγει διευρυμένα την κεφαλαιακή σχέση, προσιδιάζοντας στον «ειδικά καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής» που μεταχειρίζεται στο τρίτο βιβλίο του *Κεφαλαίου*.

ανάδυση της κεφαλαιακής σχέσης; Πρόκειται -όπως το θέτει το κεντρικό ερώτημα που αναδεικνύεται στο πλαίσιο της ιστορικής μαρξιστικής συζήτησης για τη μετάβαση⁴⁹ και για το οποίο έμμεσα τοποθετείται παρακάτω στο κείμενό του ο ίδιος ο Μαρξ- για εξελίξεις που σηματοδοτούν την «αποσύνθεση» του προηγούμενου τρόπου παραγωγής, ή θα μπορούσαν υπό άλλες ιστορικές προϋποθέσεις και περιστάσεις να σηματοδοτούν την εδραίωση ή και την ανάπτυξη του φεουδαρχικού τρόπου παραγωγής; Με άλλα λόγια, τέτοιες μορφές είναι άμα τη εμφανίσει τους ενδείξεις μιας νέας κοινωνικής παραγωγικής σχέσης που αναδύεται, της καπιταλιστικής, ή μπορεί και να παραμείνουν ή και να εδραιώσουν την προηγούμενη, φεουδαρχική; Με άλλα λόγια, οι νέες αυτές σχέσεις φέρουν εξ αρχής το αποτύπωμα μιας καπιταλιστικού τύπου οικονομίας; Είναι σχέσεις που προσιδιάζουν ειδικά στην κεφαλαιακή σχέση; Σημαίνει η εμφάνισή τους την εμφάνιση ήδη μέσα στην προηγούμενη κοινωνική διάρθρωση, την ανάδυση του νέου, καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής;

Και παραπέρα: Τί εννοεί τελικά ο Μαρξ όταν λέει ότι «η διάλυση της οικονομικής διάρθρωσης της φεουδαρχικής κοινωνίας έχει απελευθερώσει τα στοιχεία της οικονομικής διάρθρωσης της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας»; (όπ. π.: 739-740). Πρόκειται για τα ίδια στοιχεία ή έχουν διαφορές; Τι τα κράταγε μαζί και τι είναι αυτό που τα «απελευθέρωσε»; Με την αναφορά του σε «διάρθρωση» επικαλείται μια εκδοχή «ηγεμονίας» του προηγούμενου τρόπου παραγωγής που επιτρέπει την ύπαρξη και άλλων μορφών παραγωγής, μη ειδικά φεουδαρχικών; Μήπως πρόκειται για κοινωνικές μορφές που αναπτύσσονται στα «διάκενα»⁵⁰ του προηγούμενου κυρίαρχου τρόπου παραγωγής και δεν παράγονται ούτε κατακτιούνται ποτέ από αυτόν, που δεν συνιστούν δηλαδή ποτέ *οργανικό* του μέρος; Είναι δυνατό κάτι τέτοιο; Με άλλα λόγια, τι θέση είχαν τα «στοιχεία της οικονομικής διάρθρωσης της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας» μέσα στην «οικονομική διάρθρωση της φεουδαρχικής κοινωνίας»; Πως συγκρατούνταν από αυτή την διάρθρωση; Μήπως, η ύπαρξη εμπορευματικών σχέσεων, χρήματος, εμπορικών πρακτικών καθώς και η μισθωτή σχέση σηματοδοτούν αφ' ης στιγμής υπάρχουν την ένδειξη της ανάπτυξης της σχέσης του κεφαλαίου μέσα στα «σπλάχνα» της προηγούμενης κοινωνικής οργάνωσης; Θα μπορούσε για παράδειγμα η εμφάνιση της χρηματικής μορφής να αποτελέσει ένα βήμα και εδραίωση του φεουδαρχικού τρόπου παραγωγής, ή έστω μια διαφορετική εκδοχή του, ή είναι αναγκαία και αναγκαστικά ένα προανάκρουσμα της ιστορικής του ανατροπής, του «ξεπεράσματός» του από τον και προς τον καπιταλιστικό; Και αν ναι, τότε τι χαρακτήρα θα είχε αυτό; Ακόμη: αν η εμφάνιση του χρήματος συνιστά μια εμβρυακή μορφή του καπιταλιστικού τρόπου

⁴⁹ Βλ. Ντομπ, Σουήζυ κ.ά.: 2010, καθώς και Ashton – Philpin (επιμ.) 1987.

⁵⁰ Βλ. Louis Althusser, «Ο μαρξισμός ως πεπερασμένη θεωρία», στο Louis Althusser *Για την κρίση του μαρξισμού*, Εκτός Γραμμής (υπό έκδοση). Για μια αναλυτική παρουσίαση, βλ. Μπέτζελος 2013.

παραγωγής που λειτουργεί, υποταγμένος, στο πλαίσιο της φεουδαρχίας, άρα τότε η χρηματική μορφή είναι έτοιμη, καπιταλιστική και απλώς μένει να γενικευτεί;

Αυτά τα ζητήματα, που για τους περισσότερους μαρξιστές ερευνητές συνιστούν μάλλον παραδοξολογία, αν όχι ευθεία αμφισβήτηση της μαρξικής προβληματικής της κοινωνικής εξέλιξης, συμπυκνώνουν κατά την άποψή μας μια σειρά κρίσιμων όσο και εκκρεμών ερωτημάτων προς απάντηση μέσα από την έρευνα. Ο ίδιος ο Μαρξ σε αρκετά σημεία του κειμένου του για την πρωταρχική συσσώρευση και κυρίως σε αυτά που αποτυπώνουν τη δική του, συνειδητή, και εν ενδεχομένως ιδεολογική, συνολική θεώρηση της ιστορικής διεργασίας και τις προκείμενες της, φαίνεται να φλερτάρει με αυτή την ιδέα, να θεωρεί ότι συγκεκριμένες κοινωνικές μορφές προσιδιάζουν ειδικά σε συγκεκριμένους τρόπους παραγωγής και άρα ότι η εμφάνισή τους de facto συνιστά σημάδι παρακμής του προηγούμενου τρόπου και ανάδυσης του νέου. Στην ίδια λογική ενδεχομένως κινούνται και οι αναλύσεις που θεωρούν ότι στο πλαίσιο ενός κοινωνικού σχηματισμού είναι πιθανό να «συνυπάρχουν» διαφορετικοί τρόποι παραγωγής υπό την ηγεμονία ενός κυρίαρχου, πχ του καπιταλιστικού.⁵¹ Και αυτός ο ισχυρισμός παραμένει προς διερεύνηση.

Όμως, εδώ δεν είμαστε ακόμη σε θέση να απαντήσουμε με βάση τις αναλύσεις του ίδιου του Μαρξ στο εν λόγω κεφάλαιο. Μπορούμε όμως να συνεχίσουμε περισσότερο πάνω στο παράδειγμα της χρηματικής μορφής και του τρόπου παραγωγής στον οποίον προσιδιάζει, ψηλαφώντας από τώρα τις θεωρητικές προκείμενες της ανάπτυξης του Μαρξ για την πρωταρχική συσσώρευση. Το χρήμα προϋπάρχει -όπως ο ίδιος ο Μαρξ αναφέρει ρητά και όπως γνωρίζουμε ιστορικά-, αλλά ποια είναι η σχέση του με το χρήμα ως καπιταλιστική κοινωνική μορφή; Πριν την ανάπτυξη του καπιταλισμού, στη φεουδαρχία (ακόμη όμως και πριν από αυτήν), το χρήμα αποτελεί πρακτικά μέσο ανταλλαγής, διευκόλυνσης μιας πράξης αντιπραγματισμού.⁵² Χρησιμεύει συνήθως για να διευκολύνει την ανταλλαγή ανάμεσα στο πλεόνασμα ενός αγροτικού νοικοκυριού σε προϊόντα και τα εμπορεύματα ενός χειροτέχνη στην πόλη. Το ίδιο το χρήμα είναι συνήθως από κάποιο πολύτιμο μέταλλο, φέρει με άλλα λόγια το ίδιο, ως αντικείμενο, κάποια (κοινωνικά και κρατικά επικυρωμένη) αξία, αποτελεί το ίδιο, ως αντικείμενο, μέσω της αξίας του που είναι κοινωνικά αποδεκτή, εγγύηση για τη δυνατότητα αυτού του αντιπραγματισμού. Στον βαθμό που αποτελεί ένα μέσο αντιπραγματισμού αλλά και αντικείμενο με αξία, το χρήμα αποτελεί επίσης και μέσο πλουτισμού: το κατέχουν σε μεγάλες ποσότητες οι φεουδάρχες (το συλλέγουν από τη γαιοπρόσοδο και από φόρους), αλλά και πάλι, δεν αποτελεί τον βασικό δείκτη ή τρόπο πλουτισμού. Ταυτόχρονα κατέχουν σιτάρι, λινάρι κλπ σε μεγάλες ποσότητες. Η κατοχή

⁵¹ Χαρακτηριστικές είναι οι αναλύσεις της Μάρτα Χάρνεκερ, αλλά και του Νίκου Πουλαντζά. Βλ. αντίστοιχα Harnecker χ.χ.ε. και Πουλαντζάς 1975-α.

⁵² Βλ. και Μηλιός, Δημούλης, Οικονομάκης 2005.

χρήματος σημαίνει τη δυνατότητα να προμηθευτούν πολλά προϊόντα -με άλλα λόγια αποτελεί το ισοδύναμο ενός όγκου αξιών χρήσης-, ή να αποθησαυρισουν, δεν συνιστά όμως αυτοαξιοποιούμενη αξία όπως στον καπιταλισμό, αφού δηλαδή μετατραπεί σε κεφάλαιο. Με την έννοια αυτή, για να μετατραπεί σε κεφάλαιο, το χρήμα πρέπει να ενταχθεί μέσα σε ριζικά διαφορετικές κοινωνικές σχέσεις, να αποκτήσει δηλαδή εντελώς διαφορετικό ρόλο. Με άλλα λόγια, η χρηματική μορφή δεν σηματοδοτεί με τη ύπαρξή της την ύπαρξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, κι αν είναι η καρδιά αυτού του τρόπου παραγωγής, ακριβώς γιατί το χρήμα γίνεται η καρδιά του τρόπου παραγωγής όταν πρόκειται για *καπιταλιστικό* χρήμα, δηλαδή για χρήμα που ενσαρκώνει τις καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις παραγωγής· όταν γίνεται μέρος μιας συνολικής κοινωνικής παραγωγής-για-την-ανταλλαγή-στην-καπιταλιστική-αγορά, έχοντας κατακτήσει προηγουμένως τα μέσα παραγωγής και συντήρησης, τους όρους δηλαδή πραγματοποίησης της ζωής των ανθρώπων. Αλλά σε αυτό θα έχουμε την ευκαιρία να επανέλθουμε συχνά σε όσα ακολουθούν.

Ο Ένγκελς, μέσω του παραδείγματος της μισθωτής σχέσης, μας επιβεβαιώνει τις παραπάνω αδρές, πρώτες εκτιμήσεις για τις «κληρονομημένες» κοινωνικές μορφές, δίνοντάς μας μια από τις πιο κρυστάλλινες διατυπώσεις της κατά την οποία δεν μπορεί να συναχθεί σε καμιά περίπτωση η σκέψη ενός εμβρυακού τρόπου παραγωγής ήδη καπιταλιστικού που συμπυκνώνει άμα τη εμφανίσει της η μισθωτή σχέση. Η μισθωτή σχέση παρουσιάζεται ως μορφή στο πλαίσιο της προηγούμενης κοινωνικής οργάνωσης, της φεουδαρχικής, σχετιζόμενη με την ανάδυση του καπιταλισμού μόνο ως δυνατότητα:

«Οι πρώτοι καπιταλιστές βρήκαν κιόλας έτοιμη την μορφή της μισθωτής εργασίας. Μα την βρήκαν σαν εξαίρεση, σαν βοηθητική απασχόληση, σαν συμπληρωματική μεταβατική κατάσταση. Ο εργάτης γης που πήγαινε από καιρό σε καιρό, να δουλέψει μεροκάματο, είχε ένα – δυο στρέμματα δική του γη απ' όπου μπορούσε να ζήσει στην ανάγκη. Οι συντεχνιακοί κανονισμοί αγρυπνούσαν για να γίνει ο σημερινός κάλφας αυριανός μάστορας» (Ένγκελς 1980: 93).

Σε κάθε περίπτωση όμως, η κεντρική χρήση της παραπάνω διαπίστωσης, ότι όπως τα μέσα παραγωγής έτσι και το χρήμα και το εμπόρευμα δεν είναι εξ αρχής κεφάλαιο αλλά πρέπει να *μετατραπούν* σε κεφάλαιο είναι, σε αυτό το σημείο του κειμένου, άλλη: πρόκειται για την οδό μέσω της οποίας ο Μαρξ θέλει σε αυτό το κείμενο να μας αποκαλύψει το ψέμα αυτού του «άνοστου ηθικού παραμυθιού» που η πολιτική οικονομία ονόμασε πρωταρχική συσσώρευση. Στον αντίποδά του, ο Μαρξ υποστηρίζει ότι:

«Στην πραγματική ιστορία τον πρώτο ρόλο τον παίζουν η κατάκτηση, η υποδούλωση, ο φόνος μετά ληστείας, με δύο λόγια η βία. Στην ήπια όμως πολιτική οικονομία επικρατεί από ανέκαθεν το ειδύλλιο. Το δίκαιο και η εργασία ήταν από ανέκαθεν τα μοναδικά μέσα πλουτισμού, εξαιρώντας φυσικά κάθε φορά τον “φετινό χρόνο”. Στην πραγματικότητα οι μέθοδοι της πρωταρχικής συσσώρευσης κάθε άλλο παρά ειδυλλιακές ήταν» (Μαρξ 2005: 739).

Ο Μαρξ τοποθετεί τώρα -σε αυτό το σημείο του έργου του- τη βία στο κέντρο του στοχασμού του, δίνοντάς της έναν «μετασχηματιστικό χαρακτήρα».⁵³ Ό,τι «απόθησε» στο σώμα του *Κεφαλαίου*, μένοντας εκεί –πέρα από εξαιρέσεις, όπως το 8^ο κεφάλαιο για την «εργάσιμη ημέρα»- στη θεωρητική οικοδόμηση και έκθεση των κατηγοριών του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, τώρα του αποδίδει σημαίνοντα ρόλο μέσα στην ιστορική εξέλιξη, τον ρόλο του *πραγματικά ιστορικού*. Αποκαλύπτοντας τις συνθήκες της πρωταρχικής συσσώρευσης, ο Μαρξ διαψεύδει το ιδεολογικό παραμύθι της κλασικής πολιτικής οικονομίας, βάζοντας στο επίκεντρο της ερμηνείας για τις συνθήκες που οδήγησαν σε αυτόν τον «μεγάλο μετασχηματισμό» τη σύγκρουση *συμφερόντων* και όχι τη διαφορά στην ηθικότητα, την ικανότητα και την φιλαργυρία των μεμονωμένων ατόμων.

Όμως ο σκοπός του εδώ δεν είναι καθόλου «ηθικός», με άλλα λόγια, δεν προσπαθεί να αποδείξει απλώς για κάποιους πολιτικούς ή ιδεολογικούς λόγους το ψεύδος της αστικής πολιτικής οικονομίας και την απληστία της αστικής τάξης. Αυτή η θέση του Μαρξ, ότι στην πραγματική ιστορία τον πρώτο ρόλο παίζει η βία, τοποθετεί την ταξική πάλη στο επίκεντρο της ιστορικής εξέλιξης φωτίζοντας δύο στοιχεία: αφ' ενός ότι η κυρίαρχη κοινωνική τάξη που αναδύεται επικρατώντας σε μια κοινωνική σύγκρουση, επιβάλλει μορφές και τρόπους που προσιδιάζουν στην πρωταρχική παραγωγή και αναπαραγωγή του οικονομικού και κοινωνικού της συμφέροντος. Άρα, τίθεται εδώ και το ερώτημα των όρων αυτής της επικράτησης, της ανάδυσης και κυρίως της επιβολής. Αφ' ετέρου όμως, και ενδεχομένως κυρίως, μια τέτοια θέση σημαίνει παράλληλα ότι ο χαρακτήρας της βίαιης αυτής σύγκρουσης που περιγράφει ο Μαρξ είναι –ή καλύτερα *υπήρξε*, μιας που εμείς κοιτάμε το προτσές εκ των υστέρων, αφού έχει συντελεστεί- ανοιχτός στην έκβασή του, ανοιχτός σε περισσότερα του ενός ιστορικά ενδεχόμενα, για την ακρίβεια, σε οποιοδήποτε ιστορικό ενδεχόμενο. Ο Μαρξ δηλαδή -συνειδητά ή ασυνειδήτα, λίγη σημασία έχει-, αποδίδοντας στη βία τον πρωτεύοντα ιστορικό ρόλο, πραγματεύεται αντικειμενικά τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και την ανάδυσή του όχι ως το αναγκαστικό, το βέβαιο, επόμενο στάδιο κοινωνικής παραγωγής σε μια ομαλή πορεία ιστορικής «εξέλιξης», αλλά ως το ιστορικά πρωτότυπο αποτέλεσμα μιας βίαιης σύγκρουσης κοινωνικών συμφερόντων αποτέλεσμα μη προδικασμένο, *αστάθμητο*.

Παράλληλα, ο Μαρξ εδώ δίνει ενδεχομένως μια διαφορετική εκδοχή για την ίδια την έννοια της βίας από αυτήν που κωδικοποιήθηκε ιστορικά γύρω από την περίφημη φράση του ότι «η βία είναι η μαμή της ιστορίας», φράση που άλλωστε βρίσκεται μέσα στην ανάπτυξη του ίδιου κειμένου που παρουσιάζουμε και που περίπου θεωρήθηκε ως ενδεικτική μιας γραμμικής, εξελικτικής και προδιαγεγραμμένης θεώρησης της διαδοχής των τρόπων παραγωγής. Αν είναι έτσι, τότε εδώ ο Μαρξ δεν μεταχειρίζεται τη βία ως την αναγκαία «τριβή» μιας

---

⁵³ Βλ. Read 2002 και 2003.

προδιαγεγραμμένης ιστορικής εξέλιξης με την πραγματικότητα, ως το αναγκαίο τίμημα για να «πάρει σάρκα και οστά» αυτό που *είναι να γίνει*. Αντιθέτως, σε αυτή την περίπτωση, μεταχειρίζεται την κατηγορία της βίας με μη τελεολογικό και μη ιστορικό τρόπο.⁵⁴

2.3. Συνάντηση, ιστορία, προϊστορία: Ο ορισμός του Μαρξ για την πρωταρχική συσσώρευση

Υπό αυτή τη μετασχηματιστική χρήση της βίας η πραγμάτευση της πρωταρχικής συσσώρευσης από τον Μαρξ αποκτά ακόμη μεγαλύτερη σημασία, καθώς δείχνει να σκιαγραφεί μια θέση για ανοιχτή στην έκβασή της ιστορική διαδικασία, μέσα από την οποία και μόνο, προκύπτουν οι αναγκαίοι όροι για την ανάδυση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Ας δούμε όμως πως φτάνει ως εκεί.

Έχοντας πει ρητά ότι «όπως τα μέσα παραγωγής και τα μέσα συντήρησης, έτσι και το χρήμα και το εμπόρευμα δεν είναι καθόλου από μιας εξ αρχής κεφάλαιο», αλλά ότι «χρειάζεται να μετατραπούν σε κεφάλαιο» εγείρεται αμέσως το ερώτημα του τρόπου, των ιστορικών συνθηκών αυτής της μετατροπής. Σε ένα σύντομο, αλλά εξαιρετικά πυκνό και σημαντικό, απόσπασμα, ο Μαρξ θέτει το ζήτημα ως εξής:

«Η μετατροπή όμως αυτή μπορεί να συντελεστεί μονάχα κάτω από ορισμένους όρους, που συνοψίζονται στα παρακάτω: πρέπει να αντικριστούν και να έρθουν σε επαφή δυο λογίων, πολύ διαφορετικοί ο ένας από τον άλλο, κάτοχοι εμπορευμάτων: από τη μια μεριά, κάτοχοι χρήματος, μέσων παραγωγής και μέσων συντήρησης, που σκοπός τους είναι ν' αξιοποιήσουν το ποσό αξίας που κατέχουν, αγοράζοντας ξένη εργατική δύναμη. Από την άλλη, ελεύθεροι εργάτες, πωλητές της δικής τους εργατικής δύναμης κι επομένως πωλητές εργασίας. Ελεύθεροι εργάτες με τη διπλή έννοια, με την έννοια πως ούτε αυτοί οι ίδιοι ανήκουν άμεσα στα μέσα παραγωγής, όπως οι δούλοι, οι δουλοπάροικοι κλπ, και με την έννοια πως ούτε σ' αυτούς ανήκουν τα μέσα παραγωγής, όπως γίνεται λχ. στους αγρότες που διαχειρίζονται μόνοι τους το νοικοκυριό τους κλπ., απεναντίας είναι ελεύθεροι, απαλλαγμένοι απ' αυτά, τα στερούνται» (όπ. π.).

Τι είναι όμως τα μέσα παραγωγής και τα μέσα συντήρησης; Είναι τα θεμέλια κάθε διαφορετικού *τρόπου παραγωγής*, τα στοιχεία η σχέση των οποίων με τους άμεσους παραγωγούς, τους κατόχους αλλά και τους τυπικούς-νομικούς ιδιοκτήτες τους ορίζει τη σχέση της κυριαρχίας στο πλαίσιο της (κοινωνικής) δομής, τους όρους λειτουργίας και αναπαραγωγής της. Είναι, με άλλα λόγια, οι βάσεις για την αναπαραγωγή κάθε κοινωνίας, αυτές που σηματοδοτούν τον τρόπο και τους όρους αυτής της αναπαραγωγής, καθότι σηματοδοτούν τους όρους και τις προτεραιότητες της κοινωνικής παραγωγής με τα λόγια του Μαρξ «καθορίζουν τους όρους κοινωνικής παραγωγής της ύπαρξης των ανθρώπων». Άρα,

⁵⁴ Βλ. Read 2002, 2003 και Φουρτούνης 2008, αλλά και 2007.

όταν ο Μαρξ μιλά για τη *μετατροπή* των μέσων παραγωγής και των μέσων συντήρησης σε κεφάλαιο μιλά εξ ορισμού για την μετατροπή του τρόπου κοινωνικής παραγωγής, των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής, για την ανάδυση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Σε αυτό το σχήμα, η αναφορά του στη μετατροπή του χρήματος και του εμπορεύματος σε κεφάλαιο έχει δευτερεύοντα χαρακτήρα, καθώς αυτές είναι απλώς κοινωνικές μορφές, «αποτελέσματα».⁵⁵

Για τη μετατροπή των μέσων παραγωγής και συντήρησης, δηλαδή των θεμελιακών όρων αναπαραγωγής κάθε κοινωνίας και ταυτόχρονα βάσεων κάθε μεμονωμένου τρόπου παραγωγής –καθώς και για την μετατροπή των κοινωνικών μορφών του χρήματος και του εμπορεύματος σε κεφάλαιο–, ο Μαρξ είναι εδώ απολύτως σαφής: η μετατροπή αυτή *μπορεί να συντελεστεί μονάχα κάτω από συγκεκριμένους όρους*. Ποιοι είναι αυτοί; Να «αντικριστούν», λέει ο Μαρξ, να έρθουν σε επαφή, δυο διαφορετικοί κάτοχοι εμπορευμάτων. Όχι όμως δυο οποιονδήποτε εμπορευμάτων. Σύμφωνα με τον Μαρξ, πρέπει να «αντικριστούν», να «συναντηθούν» δηλαδή, από τη μία ο κάτοχος χρήματος, μέσω παραγωγής και μέσων συντήρησης, ήτοι ο κάτοχος των «στοιχείων» εκείνων που ακόμη δεν έχουν μετατραπεί σε κεφάλαιο αλλά που είναι *αναγκαίο* να βρεθούν (συγκεντρωμένα) στην κατοχή ενός κατόχου –*άρα ταυτόχρονα να στερούνται από κάποιον άλλο*–, ώστε μέσω αυτής της «συνάντησης» με τον κάτοχο του δεύτερου εμπορεύματος να μετατραπούν σε κεφάλαιο. Ποιος είναι όμως ο κάτοχος αυτού του δεύτερου εμπορεύματος; Ο πωλητής εργασίας, ο ελεύθερος (*δυνάμει*, θα υπογραμμίζαμε εμείς) εργάτης, που για να ζήσει πουλάει (ή, ακριβέστερα, *θα αναγκαστεί* –και πάλι βλέποντας αναδρομικά την εξέλιξη του προτσές– να πουλήσει) την ίδια του την εργατική δύναμη. Έτσι μόνο νοηματοδοτείται η (ιστορική) «ανάγκη» που καταγράφει ο Μαρξ να κατέχει ο πρώτος χρήμα, μέσα παραγωγής και μέσα συντήρησης: ώστε με αυτά μπορεί να αγοράσει «ελεύθερη» εργατική δύναμη.

Όμως, για να «αντικριστούν» οι δύο αυτοί τύποι κατόχου, πρέπει να «παραχθούν» ιστορικά, πρέπει να προκύψουν. Και είναι με αυτή την έννοια που προϋπόθεση της ανάδυσης της

---

⁵⁵ Βλ. Αλτουσέρ 2003-β. Μεταχειριζόμαστε εδώ την έννοια «αποτελέσματα» με τον τρόπο που την ενέταξε ο Αλτουσέρ στη μελέτη του για την κοινωνική δομή. Στηριζόμενος στην σπινοζική «εμμένεια» όρισε το κοινωνικό όλο όχι ως ένα υπερβατολογικό όλο που διέπεται από τους «κανόνες» μιας «εκφραστικής αιτιότητας» τύπου Λάμπνιτς, κατά την οποία η θεωρούμενη δομή είναι η ουσία του όλου και τα αποτελέσματά της δομής είναι απλές «εκφράσεις» αυτής της ουσίας («μεταμορφώσεις» της μπορούμε να πούμε). Στον Αλτουσέρ η δομή είναι εμμενής στα αποτελέσματά της, ή αλλιώς, δομή και αποτελέσματα είναι «στο ίδιο επίπεδο». Δεν ορίζεται μια «βαθιά» ή «λανθάνουσα» δομή ως μήτρα των κοινωνικών φαινομένων, αλλά τα τελευταία είναι συνυφασμένα με αυτήν. Με την έννοια αυτή, η χρήση του όρου «αποτελέσματα» εδώ δεν αντανάκλα μια χρονική ή αιτιακή προτεραιότητα σε σχέση με κάποια «ουσία». «Αποτελέσματα» όπως το χρήμα και το εμπόρευμα είναι εμμενή στην καπιταλιστική κοινωνική δομή ακόμη και αν προηγούνται αυτής και οφείλουν να κατακτηθούν από αυτήν. Για τους όρους αυτής της «κατάκτησης» και πολύ περισσότερο της εμμένειας των κοινωνικών αυτών μορφών στην καπιταλιστική κοινωνική δομή θα αναφερθούμε εκτενώς παρακάτω.

σχέσης του κεφαλαίου είναι τα μέσα παραγωγής και συντήρησης της εργασίας να μην βρίσκονται πια στην κατοχή της «εργασίας»: η κοινωνική αναπαραγωγή της ύπαρξης της τελευταίας θα πρέπει να εξαρτάται από την «ελεύθερη» διάθεση του σώματός της και των διανοητικών της δυνατοτήτων, με μια λέξη από την πώληση (σωστότερα, την ενοικίαση όπως επισημαίνει ο Μασερέ⁵⁶) της εργασιακής της δύναμης. Με την έννοια αυτή είναι που ο Μαρξ ορίζει όσους κατέχουν μόνο την εργατική τους δύναμη ως «ελεύθερους» με τη διπλή έννοια: ελεύθερους από τα μέσα εργασίας τους, από τη δέσμευσή τους, από την εγγραφή τους, σε αυτά, άρα ελεύθερους και προσωπικά από τη φεουδαρχική εξάρτηση όσο όμως και ελεύθερους με την αντίθετη έννοια: από μέσα εργασίας εξ ολοκλήρου, από την κατοχή τους, άρα αποστερημένους αυτών. Προϋπόθεση δηλαδή για τη δημιουργία της κεφαλαιακής σχέσης είναι η «συγκέντρωσή» των μέσων παραγωγής και συντήρησης στα χέρια μεμονωμένων ιδιοκτητών (γαιοκτημόνων, ενοικιαστών γης, αλλά και ιδιοκτητών μανιφακτούρων) που έχει ταυτόχρονα ως αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός στρατού από ανθρώπους που δεν έχουν τρόπο να παράγουν τις κοινωνικές συνθήκες ύπαρξής τους μόνοι τους, όπως ίσχυε μέχρι πρότινος. Αυτή είναι, ακολουθώντας τον Μαρξ, η πρώτη ιστορική προϋπόθεση για την ανάδυση της κεφαλαιακής σχέσης. Ο Μαρξ συμπυκνώνει τα παραπάνω ως εξής:

«Η σχέση του κεφαλαίου προϋποθέτει τον χωρισμό των εργατών από την ιδιοκτησία των όρων πραγματοποίησης της εργασίας. [...] Επομένως το προτσές που δημιουργεί της σχέση του κεφαλαίου δεν μπορεί να είναι άλλο από το προτσές χωρισμού του εργάτη από την ιδιοκτησία στους όρους εργασίας του, ένα προτσές που, από τη μια μεριά, μετατρέπει σε κεφάλαιο τα μέσα συντήρησης και παραγωγής της κοινωνίας, και από την άλλη, τους άμεσους παραγωγούς σε μισθωτούς εργάτες» (όπ. π).

Αυτή η ιστορική παραγωγή των δύο τύπων κατόχου είναι αναγκαστικά μέρος ενός και του αυτού ιστορικού προτσές, είναι με άλλα λόγια ουσιαστικά «σχεσιακή», με την έννοια ότι παράγονται *ταυτόχρονα*, από το ίδιο ιστορικό προτσές, ότι οι δύο αυτοί κάτοχοι είναι ιστορικά αποτελέσματα μιας ενιαίας ιστορικής διαδικασίας: η συγκέντρωση μέσων παραγωγής και συντήρησης στα χέρια κάποιων (λίγων) κατόχων, σηματοδοτεί την *ταυτόχρονη* αποστέρησή τους από τα χέρια άλλων, συγκεκριμένα των προηγούμενων κατόχων τους.⁵⁷ Όμως, θέλει προσοχή: δεν αναφερόμαστε στους προηγούμενους κατόχους κάποιου εμπορεύματος, ή πολύ περισσότερο σε κάποιους προηγούμενους «ιδιοκτήτες» του.

⁵⁶ Macheray 2013: 19-20.

⁵⁷ Στις επόμενες σελίδες του κεφαλαίου ο Μαρξ θα μας περιγράψει αναλυτικά αυτό το προτσές: πως αρχικά μέσω της διάλυσης των ακολουθιών των φεουδαρχών, έπειτα του σφετερισμού της εκκλησιαστικής γης από φεουδάρχες και ενοικιαστές και τέλος με την περίφραξη των κοινωνικών γαιών φτάνουμε στην αποστέρηση των άμεσων παραγωγών από τα μέσα παραγωγής της κοινωνικής τους ύπαρξης και ταυτόχρονα στη συγκέντρωση της έγγειας ιδιοκτησίας της γης από τους προηγούμενους φεουδάρχες άρχοντες και τους μεγάλους πακτωτές (ενοικιαστές).

Αναφερόμαστε στους προηγούμενους κατόχους των *όρων* πραγματοποίησης της εργασίας, των μέσων παραγωγής και συντήρησης τόσο των ίδιων και των οικογενειών τους, καθώς και των μέσων συντήρησης των εκμεταλλευτών του παραγόμενου υπερπροϊόντος τους. Προηγούμενη κατοχή που η ίδια, οι όροι της, *εμπορευματοποιείται*, μετατρέπεται σε εμπόρευμα. Άρα, δεν μιλάμε για μια απλή νομική αλλαγή ιδιοκτησίας κάποιου αντικειμένου εργασίας (π.χ. των εργαλείων) ή του μέσου εργασίας (π.χ. της γης), αλλά για έναν βαθύ μετασχηματισμό στις σχέσεις παραγωγής, για την *κατοχή* «όρων εργασίας» και κοινωνικής παραγωγής και αναπαραγωγής ανθρώπων και κοινωνικών ομάδων, όχι απλώς για την ιδιοποίηση ή ιδιοκτησία που αφήνει ανεπηρέαστους αυτούς τους όρους. Άρα οι όροι παραγωγής της κοινωνικής ύπαρξης των ανθρώπων, τα μέσα εργασίας και συντήρησης του άμεσου παραγωγού και της οικογένειάς του (από το πλεόνασμα της παραγωγής των οποίων συντηρούνταν και οι φεουδαρχικοί άρχοντες) αποσπώνται από τους προηγούμενους κατόχους τους, συγκεντρώνονται («απέναντί τους, στο κεφάλαιο», θα πει ο Μαρξ προϋποθέτοντας και εδώ τη συνολική κατάληξη του προτσές) στα χέρια νέων κατόχων συνιστώντας ταυτόχρονα δυνάμει εμπόρευμα.

Και με αυτή την έννοια είναι που η αναφορά του Μαρξ στο «προτσές χωρισμού του *εργάτη* από την ιδιοκτησία στους όρους εργασίας του» είναι μια διατύπωση εν πολλοίς σκοτεινή, καθώς μας παραπέμπει στη θεώρηση ότι αυτοί που αποστερούνται από την ιδιοκτησία στους όρους εργασίας τους είναι *ήδη* εργάτες, σαν ο Μαρξ να προϋποθέτει εδώ την κατάληξη της ιστορικής διεργασίας ήδη από την ανάδυση των μερικών όρων και προϋποθέσεών της. Όμως σε αυτό θα επανέλθουμε αμέσως παρακάτω.

Ο Μαρξ δεν σταματάει εδώ. Λέει ότι αυτοί οι δύο τύποι κατόχου –κατόχου μέσων παραγωγής και συντήρησης και κατόχου γυμνής εργατικής δύναμης, απογυμνωμένου από κάθε κατοχή μέσων παραγωγής και συντήρησης- δεν αρκεί να «παραχθούν» ιστορικά. Πρέπει και να «συναντηθούν», να «αντικριστούν». Με άλλα λόγια, δεν αρκεί αποκλειστικά η αναγκαστικά «σχεσιακή» παραγωγή τους, αυτή την εξασφαλίζει τη «συνάντησή» τους. Οι δύο αυτοί κάτοχοι πρέπει να συναντηθούν ιστορικά, σε ένα νέο ιστορικό προτσές και (προσθέτουμε ήδη από τώρα εμείς) να αποκτήσουν μια *σχέση*, μια *παραγωγική σχέση*, να «δεθούν», η παραγωγή της κοινωνικής ύπαρξης του ενός να «δεθεί» αμετάκλητα με την παραγωγή της κοινωνικής ύπαρξης του άλλου να συνθέσουν, με άλλα λόγια, τους όρους μιας νέας διαδικασίας κοινωνικής παραγωγής και της αναπαραγωγής της. Και αυτό διότι, οι κάτοχοι των δύο εμπορευμάτων που παράγονται από το ιστορικό αυτό προτσές δεν είναι ακόμη στοιχεία της κεφαλαιακής σχέσης, αλλά (κοιτώντας πάντα τη διεργασία αναδρομικά) *δυνάμει* στοιχεία της. Όταν αντικρίζονται λοιπόν οι δύο αυτοί κάτοχοι εμπορευμάτων, τα «εμπορεύματα» (όπως τα αναφέρει ήδη ο Μαρξ, προσφέροντάς μας ακόμη μια αμφίσημη

διατύπωση) που κατέχουν δεν είναι καθόλου ακόμα καπιταλιστικά εμπορεύματα, στοιχεία του κεφαλαίου. Και με την έννοια αυτή, παρότι ο Μαρξ αναδεικνύει σε φραστικό επίπεδο (αποκαλύπτοντας ενδεχομένως τις πολιτικές του προθέσεις) το προτσές χωρισμού του άμεσου παραγωγού από τα μέσα εργασίας του και το προτσές παραγωγής του κεφαλαίου περίπου ως ενιαίο, ως συνεχές, στο αναλυτικό επίπεδο που ο ίδιος μας παρουσιάζει, δεν είναι. Το προτσές ανάδυσης του κεφαλαίου είναι αναγκαστικά *νέο*, γιατί δεν προκύπτει ως απλή συνέχεια του προηγούμενου προτσές (του προτσές διαμόρφωσης αυτών των δύο κατόχων), αντιθέτως, στο (θεωρούμενο) εσωτερικό του συμβαίνει μια αμετάκλητη τομή, αυτή του «αντικρίσματος» των δύο αυτών κατόχων, που ο Μαρξ ορίζει ως απαραίτητη προϋπόθεση. Άλλωστε, αυτό φαίνεται να το ομολογεί ρητά και ο ίδιος όταν μας δίνει τον ορισμό της πρωταρχικής συσσώρευσης:

«Επομένως η λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση δεν είναι τίποτ' άλλο παρά το ιστορικό προτσές χωρισμού του παραγωγού από τα μέσα παραγωγής. Εμφανίζεται σαν “πρωταρχικό” γιατί αποτελεί την προϊστορία του κεφαλαίου και του αντίστοιχου τρόπου παραγωγής» (ό.π.: 739).

Η επιλογή της λέξης «προϊστορία» είναι εδώ χαρακτηριστική. Και όχι τυχαία έρχεται αφού μας δίνει τον τελικό, δικό του ορισμό για την πρωταρχική συσσώρευση. Η πρωταρχική συσσώρευση είναι, μας λέει ο Μαρξ, το ιστορικό προτσές χωρισμού του παραγωγού από τα μέσα παραγωγής, με άλλα λόγια το προτσές που συνιστά την αναγκαία ιστορική προϋπόθεση για την ανάδυση της σχέσης του κεφαλαίου όχι όμως το ίδιο το προτσές που παράγει τη σχέση του κεφαλαίου, δεν ταυτίζεται με αυτό. Είναι η βάση του αλλά όχι η ίδια η ιστορική διαδικασία παραγωγής του. Η λέξη «προϊστορία» σηματοδοτεί ντε φάκτο μια μη συνεχή, μη γραμμική, θεώρηση της διαδικασίας ανάδυσης της σχέσης του κεφαλαίου· σηματοδοτεί μια τομή που *χωρίζει την ιστορία του κεφαλαίου από την προϊστορία των στοιχείων του*,⁵⁸ ή σωστότερα, *χωρίζει την ιστορία του κεφαλαίου από την (αναδρομικά ανασυγκροτημένη) προϊστορία του (κεφαλαίου)*, χωρίζει με άλλα λόγια την ιστορία του κεφαλαίου από την *ιστορία των στοιχείων* εκείνων που είναι προϋπόθεση να «αντικριστούν» *ώστε (ενδεχομένως, προσθέτουμε εμείς) να υπάρξει η αναγκαία, για τον Μαρξ, μετατροπή που είναι με τη σειρά της προϋπόθεση της ανάδυσης της σχέσης του κεφαλαίου*. Όμως αυτό δεν συνιστά απλώς ένα παιχνίδι με τις λέξεις: Η χρήση του προσδιορισμού «πρωταρχική» για τον Μαρξ έχει την έννοια της ιστορικής διαδικασίας που *προηγείται* της ανάδυσης του κεφαλαίου και της σχέσης του, που συνιστά όπως είπαμε την ιστορική του προϋπόθεση· δεν πρόκειται, με άλλα λόγια, για μια περίοδο που ο Μαρξ θεωρεί μέρος της ιστορίας του κεφαλαίου, παρότι αναλυτικά εγείρεται ευθύς αμέσως το ερώτημα της σχέσης ανάμεσα σε αυτή την ιστορία της ανάδυσης της σχέσης του κεφαλαίου και την «προϊστορία» των αναγκαίων για την ιστορική της

---

⁵⁸ Βλ. Φουρτούνης 2007, 2008.

«παραγωγή» στοιχείων, εγείρει, σε τελική ανάλυση, το ερώτημα της ύπαρξης ή συνέχισης διαδικασιών πρωταρχικής συσσώρευσης *σήμερα*, στο πλαίσιο του ανεπτυγμένου καπιταλισμού. Όμως, για τα ζητήματα αυτά δεν μπορούμε ακόμη να κάνουμε λόγο.

Τα παραπάνω, έχουν ήδη πολλαπλές συνέπειες: αφ' ενός σηματοδοτούν την προσωρινή, έστω και ενδεικτική, επιβεβαίωση ότι ο Μαρξ επιχειρεί να περιγράψει την ιστορική διαδικασία ανάδυσης του κεφαλαίου έξω από μια τελεολογική, ιστορικίστικη αντίληψη που θα ήθελε το κεφάλαιο να υπάρχει ήδη μέσα στα στοιχεία που ήρθαν σε συνάντηση για να δημιουργηθεί. Το ιστορικό προτσές εδώ, φαίνεται να αποτελεί για τον Μαρξ ένα *αντικειμενικό* προτσές, με τη δική του δυναμική, μια διαδικασία που συμβαίνει χωρίς να καθοδηγείται από κάποιο εξωιστορικό υποκείμενο, από την υπερβατική δύναμη μιας «δομής» σχηματισμένης στο νου που ψάχνει τρόπο να υλοποιηθεί. Η πρωταρχική συσσώρευση, όπως ορίζεται εδώ από τον Μαρξ, φαίνεται να συνιστά μια διαδικασία χωρισμού που δεν έχει σκοπό της τον καπιταλισμό, απλώς συμβαίνει. Ο Μαρξ θα είναι πιο αναλυτικός σε αυτό στην συνέχεια. Πολύ περισσότερο όμως, μας δίνει εδώ τη λύση του μυστηρίου της πρωταρχικής συσσώρευσης που είχε τοποθετήσει στην αρχή του κεφαλαίου. Αυτή δεν είναι μια μη-καπιταλιστική, υπερβατική ή ηθική διαδικασία όπως την περιέγραφε ο Άνταμ Σμιθ και η κλασική πολιτική οικονομία. Δεν κρύβει κανένα μυστικιστικό στοιχείο, όπως θέλει το όνομά της να μας προϊδεάζει. Δεν έγινε για να γίνει. Δεν είχε σκοπό κανείς να συσσωρεύσει, ώστε να δημιουργήσει ένα νέο σύστημα σχέσεων παραγωγής. *Η πρωταρχική συσσώρευση είναι μια αντικειμενική ιστορική διαδικασία διαχωρισμού των άμεσων παραγωγών από τα μέσα παραγωγής τους*, που συνιστά την προϋπόθεση για τη συνάντηση των δύο βασικών τύπων κατόχου που οφείλουν να αντικριστούν ώστε (δυνάμει) να αναδυθεί η κεφαλαιακή σχέση.

Αφετέρου, τα παραπάνω αναδεικνύουν ενδεχομένως μια ακόμη αιτία για την οποία ο Μαρξ άφησε έξω από την κυρίως ανάπτυξή του για τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής την περίφημη πρωταρχική συσσώρευση, γιατί την περιέλαβε στην παρουσίασή του μόνο στο τέλος του βιβλίου (που, όπως έχουμε ήδη τονίσει, συνιστά και το τελευταίο από τα οικονομικά έργα που συνέγραψε στη δεκαετία 1857-67), παρότι, όπως είναι γνωστό, όλη του η έρευνα στηρίχτηκε εξ αρχής πάνω στη μελέτη των οικονομικών μορφών και των κλασικών θεωριών της πολιτικής οικονομίας γι' αυτές. Γιατί στη θεωρητική του προβληματική η πρωταρχική συσσώρευση εγγράφεται ως *ιστορική προϋπόθεση* της διαδικασίας ανάδυσης του κεφαλαίου, όχι ως μέρος της ιστορικής διαδικασίας αυτής της ίδιας της σχέσης του κεφαλαίου και μόνο αφού είχε θεμελιώσει τις αναλυτικές κατηγορίες ερμηνείας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και με το δεδομένο αυτών των κατηγοριών, ο Μαρξ, επιχείρησε να επισημάνει τη γενεαλογία τους.

Αντίστοιχα, αυτές οι αναπτύξεις δίνουν γλαφυρά τη σημασία που έχει για τον Μαρξ η συνάντηση των δύο τύπων κατόχου. Αυτή δεν είναι τυπική, είναι ουσιαστική, γιατί αν ισχύει ότι η πρωταρχική συσσώρευση είναι η προϊστορία του τρόπου παραγωγής, τότε δεν είναι de facto συνδεδεμένη με την ιστορία του τρόπου παραγωγής. Με άλλα λόγια, ο εν λόγω τρόπος παραγωγής θα μπορούσε να μην έχει αναδυθεί, το ιστορικό αποτέλεσμα θα μπορούσε να μην είναι το ίδιο. Ταυτόχρονα όμως, μια τέτοια θεώρηση του Μαρξ θέτει και το ερώτημα της σχέσης της πρωταρχικής συσσώρευσης, που στη μαρξική θεώρηση συνιστά προϋπόθεση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, με τον ίδιο κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, της *προϊστορίας* του με την *ιστορία* του: Πρόκειται για μια διαδικασία που, όπως θα υποστηρίξουν πολλοί συγγραφείς,⁵⁹ συνεχίζεται ή, όπως μοιάζει να υποστηρίζει ο Μαρξ κλείνοντας εξ αρχής το ερώτημα, είναι μια διαδικασία που ανήκει στο απώτερο, τελεσίδικο παρελθόν του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και, συνακόλουθα, το δικό μας; Αργότερα ο Μαρξ θα κάνει λόγο όχι απλώς για τη μορφή αυτής της πρωταρχικής συσσώρευσης, αλλά για την αφορμή της, δίνοντάς μας πολύ περισσότερα στοιχεία για τη θέση του πάνω στα ερωτήματα αυτά, όπως και για το προκαταρκτικό συμπέρασμα που ισχυριστήκαμε παραπάνω ότι προκύπτει ήδη από την ανάλυσή του.

Όμως, η παραπάνω πραγμάτευση, ενδεχομένως αιρετική μέσα στο σώμα του μαρξικού έργου όπου κατεξοχήν φύεται μια «φιλοσοφία της ιστορίας» και η ιστορική σκοπιμότητα που προσιδιάζει σε αυτήν, εγείρει ευθύς εξαρχής ερωτήματα: *Πώς*, μέσα από ποιες διαδρομές, θα πραγματωθούν αυτοί οι αναγκαίοι όροι, πώς θα «αντικριστούν» οι κάτοχοι αυτών των δύο τόσο διαφορετικών εμπορευμάτων; Πρόκειται για μια συνάντηση τυχαία ή μήπως τελικά είναι ιστορικά προκαθορισμένη; Μέσα από ποια ιστορική διαδικασία καθένας από αυτούς τους δύο κατόχους «φτάνει» στο «σημείο» αυτής της συνάντησης, στον (φιλοσοφικό, ιστορικό και γεωγραφικό) *τόπο* που λαμβάνει χώρα; Φτάνει μέσα από μια δική του, προσίδια, ανεξάρτητη ιστορία ή όχι; Και πώς επηρεάζει αυτά τα ερωτήματα η προηγούμενη θεώρησή μας ότι το προτσές αποστέρησης του άμεσου παραγωγού από τα μέσα παραγωγής του, που είναι η βάση της μετατροπής που πραγματεύεται ο Μαρξ, είναι ένα σχεσιακό προτσές που παράγει ταυτόχρονα τους δύο κατόχους των αναγκαίων (δυνάμει) «εμπορευμάτων»; Μήπως, το ότι η ανάδυση των δύο αυτών κατόχων συνίσταται εξ αρχής σε μια σχέση τους -τους

---

⁵⁹ Βλ. Althusser 2006, Αλτουσέρ 2004 και De Angelis 2001, 2007, 2013. Από τον Λουί Αλτουσέρ μέχρι τον Μάσιμο Ντε Άντζελις και τους θεωρητικούς της σχολής των «κοινών», η τυπολογία είναι κοινή: η πρωταρχική συσσώρευση συνιστά μια διαδικασία διαρκής στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής και άρα «συνεχίζεται» και στην ιστορική περίοδο που αυτός κυριαρχεί. Φυσικά, το τι ορίζει κάθε συγγραφέας ως πρωταρχική συσσώρευση σήμερα είναι το ενδιαφέρον. Ο Ντε Άντζελις για παράδειγμα ορίζει ως πρωταρχική συσσώρευση (ή «σύγχρονη διαδικασία περιφράξεων», όπως λέει) τις ιδιωτικοποιήσεις κρατικών τομέων, ενώ δείχνει να αφήνει εντελώς έξω από την πραγμάτευσή του το ερώτημα του μετασχηματισμού των σχέσεων παραγωγής. Αλλά σε αυτές τις απόψεις και την κριτική τους θα έχουμε την ευκαιρία να επανέλθουμε.

καθιστά μέρος μιας κοινής ιστορικής διαλεκτικής- με σκοπό τον καπιταλισμό; Μήπως, για παράδειγμα, όπως διερωτόμαστε από την αρχή, η μισθωτή σχέση αναδύεται εξ αρχής ως καπιταλιστική κοινωνική μορφή, έστω και αν βρίσκεται υποτελής μέσα στην αναπαραγωγή των φεουδαρχικών παραγωγικών σχέσεων; Ή, έστω, ακόμη και αν δεν αναδύεται εξ αρχής ως μια καπιταλιστική κοινωνική μορφή, μήπως αναδύεται για να αποτελέσει μια τέτοια; Σε αυτή την περίπτωση, η παρουσία της στο πλαίσιο της αναπαραγωγής των φεουδαρχικών παραγωγικών σχέσεων μήπως όντως συνιστά ένδειξη για την αποσύνθεσή των τελευταίων;

Και παρακάτω: αρκεί η συνάντηση των δύο αυτών στοιχείων ή πρέπει να συναντηθούν ένα μεγαλύτερο σύνολο στοιχείων και κοινωνικών μορφών για να παραχθεί η κεφαλαιακή σχέση; Τι σημαίνουν όλα αυτά για τα ίδια αυτά στοιχεία, για το χρήμα, τη μισθωτή σχέση, τα μέσα παραγωγής και συντήρησης, για τους περίφημους κατόχους των δύο ιδιαίτερων εμπορευμάτων; Η απλή τους συνάντηση θα παραγάγει την σχέση του κεφαλαίου; Πως δημιουργείται εκείνη η κατάλληλη *αλληλοσχέση* ανάμεσα στα στοιχεία που διαμορφώνουν τη δομή του νέου τρόπου παραγωγής; Και πώς τα στοιχεία αυτά θα συμμετέχουν σε αυτή τη σχέση; Θα είναι ίδια ως στοιχεία της προϊστορίας του κεφαλαίου και ως στοιχεία της ιστορίας του ή υφίστανται μια ριζική μετατροπή ώστε να αποτελέσουν στοιχεία του κεφαλαίου; Υπάρχει κάτι που «καθοδηγεί» ιστορικά αυτή την μετατροπή; Υπάρχει μια «σχέση» κυριαρχίας ανάμεσα στη δομή που αναδύεται και τα στοιχεία; Τι καθορίζει την ανάδυση της δομής και τι την μετατροπή των στοιχείων της συνάντησης; Συνολικά, ποια είναι η ιδιαίτερη ιστορία του συνόλου των στοιχείων που συναντιούνται και πόσο κοινή είναι; Κάθε στοιχείο αυτής της «προϊστορίας», όπως την αναφέρει ο Μαρξ, έχει τη δική του ανεξάρτητη, αυτόνομη από το άλλο (προ)ιστορία ή τα στοιχεία της προϊστορίας του κεφαλαίου εγγράφονται μέσα σε μια ενιαία ιστορική διαλεκτική με σκοπό τον καπιταλισμό;

Το πλήθος των παραπάνω ερωτημάτων είναι ο μόνος δρόμος για να αποφανθούμε αν η περιγραφόμενη εδώ *συνάντηση* έχει πραγματικό ιστορικό και φιλοσοφικό αντίκτυπο ή είναι απλώς ένα σχήμα λόγου του Μαρξ. Στο σώμα της ανάπτυξής του, ο Μαρξ μας θα δώσει πολλά στοιχεία για να ψηλαφίσουμε τις απαντήσεις στα παραπάνω ερωτήματα, θα μας δώσει τα ιστορικά στοιχεία για να αποφανθούμε σχετικά με την ιδιαίτερη ιστορία καθενός από τους δύο αυτούς κατόχους εμπορευμάτων, με την αναγκαία (παραγωγική) σχέση που πρέπει να διαμορφωθεί μεταξύ τους και τον τρόπο που αυτό συμβαίνει, για τη σημασία των κοινωνικών μορφών που συμμετέχουν σε αυτή τη διεργασία και τη σχέση τους με τους δύο κατόχους, για τον «μηχανισμό» με τον οποίο «δένει» και αναπαράγεται ή όχι η συνάντηση που μας έχει ορίσει ως προϋπόθεση και θεμέλιο της ανάδυσης του τρόπου παραγωγής που μελετάει. Στα παραπάνω ερωτήματα θα επανέλθουμε λοιπόν αφού πρώτα προσεγγίσουμε θεωρητικά και

αναλυτικά τον τρόπο που ο Μαρξ διαβάσει το ιστορικό προτσές της πρωταρχικής συσσώρευσης και τις θεωρητικές του συνέπειες.

2.4. Παρέκβαση: Προκαταρκτική αποτύπωση προβλημάτων στις μαρξικές διατυπώσεις

Ο Μαρξ όμως θα μας δώσει εξ αρχής και πολλές αντιφατικές διατυπώσεις. Την ίδια ώρα που θα γράψει ότι «οι ιππότες της βιομηχανίας κατάφεραν να εκτοπίσουν τους ιππότες του ξίφους μόνο γιατί εκμεταλλεύτηκαν γεγονότα για τα οποία ήταν εντελώς αθώοι» (όπ. π.: 740), δίνοντάς μας ένα από τα σαφέστερα χωρία υποστήριξης μιας ιστορικής θεώρησης που θέλει την ιστορική εξέλιξη να μην καθοδηγείται από κανένα ιστορικό ή εξωιστορικό υποκείμενο αλλά να αποτελεί το αστάθμητο (και εν πολλοίς επικαθορισμένο⁶⁰ και ενικό⁶¹) αποτέλεσμα της ταξικής πάλης, την ίδια αυτή στιγμή, λυγώνοντας το ραβδί από την εντελώς ανάποδη πλευρά, εκείνην μιας εξελικτικής, προοδευτικής, σταδιακής αντίληψης της ιστορίας, αναφωνεί ότι «η διάλυση της οικονομικής διάρθρωσης της φεουδαρχικής κοινωνίας έχει απελευθερώσει τα στοιχεία της οικονομικής διάρθρωσης της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας», σαν να κάνει λόγο είτε απλώς για μια νέα «διάταξη» στοιχείων που είναι ήδη έτοιμα –που τα προετοίμασε ο φεουδαρχικός τρόπος παραγωγής- και που πρέπει απλώς να συνδυαστούν *κατάλληλα*. Σε αυτή την αντίληψη, είναι αλήθεια, ότι η «συνάντηση» των δύο αυτών τύπων κατόχου δεν είναι παρά ένα φιλολογικό στοιχείο, που δεν συνιστά κάποια αναλυτική κατηγορία του κειμένου, αλλά μόνο μια τυχαία, λογοτεχνικού τύπου αναφορά σε μια ιστορική διαδικασία με πολύ περισσότερες βεβαιότητες απ' ότι ενδεχομενικότητες.

Στο ίδιο πλαίσιο, η προηγούμενη αναφορά του Μαρξ στο «προτσές χωρισμού των εργατών από την ιδιοκτησία στους όρους εργασίας τους» είναι επίσης μια διατύπωση εν πολλοίς σκοτεινή που μας παραπέμπει στη θεώρηση ότι αυτοί που αποστερούνται από την ιδιοκτησία στους όρους εργασίας τους είναι *ήδη* εργάτες. Ο Μαρξ στην ανάπτυξή του κάνει χρήση κατηγοριών που ως τέτοιες είναι πρωθύστερες και δεν έχουν ακόμη παραχθεί αναλυτικά: Ενώ μας περιγράφει πως προκύπτει η σχέση του κεφαλαίου και άρα πως συνακόλουθα και ταυτόχρονα αναδύεται η κοινωνική κατηγορία του εργάτη (κατηγορία που προϋποθέτει ως τέτοια την ύπαρξη της κεφαλαιακής σχέσης, καθώς αναδύεται μαζί της συνιστώντας τον έναν της πόλο), την ίδια στιγμή την προϋποθέτει για να αποδώσει την ερμηνεία του, κάνει δηλαδή

⁶⁰ Θα μπορούσαμε να πούμε διαφορετικά «ειδικά συνδυασμένο» αποτέλεσμα του συνόλου των παραγόντων που επιδρούν στο προτσές. Για την έννοια του επικαθορισμού, βλ. Αλτουσέρ 1978-α καθώς και παρακάτω.

⁶¹ Ένα επικαθορισμένο αποτέλεσμα είναι πάντα ουσιαδώς ιστορικά πρωτότυπο, συγκεκριμένο, *ενικό*. Για τη σημασία του νομιναλισμού στο ύστερο έργο του Αλτουσέρ και τις αντιφάσεις του τελευταίου, βλ. Σωτήρης 2004-α, Montag 1998 καθώς και Αλτουσέρ 1994-β.

μια «λήψη του ζητουμένου», επιτείνοντας μια λογική ντετερμινιστικού διαβάσματος της ανάλυσής του, παρότι αυτή στα επιμέρους στοιχεία της αναδεικνύει μια εντελώς διαφορετική θεώρηση. Με τον τρόπο αυτόν, ο Μαρξ, προβάλλει την ολοκληρωμένη διαδικασία στις ιστορικές της προϋποθέσεις, προϋποθέτοντας με τη σειρά του την κατάληξη του προτσές για την ανάλυση των κατηγοριών που οι ίδιες συνιστούν τις ιστορικές του προϋποθέσεις. Τα στοιχεία, η συνάντηση των οποίων συνιστά προϋπόθεση για την μετατροπή των μέσων παραγωγής και συντήρησης σε κεφάλαιο, εμφανίζονται ήδη ως στοιχεία κεφαλαίου και μάλιστα ως στοιχεία που προϋπήρχαν της σχέσης του κεφαλαίου και απλώς εισήχθησαν σε αυτήν χωρίς να τροποποιηθούν.

Οι διατυπώσεις του Μαρξ είναι συχνά αινιγματικές και ασαφείς, δέσμιες μιας αντιφατικής, συγκρουσιακής, θεώρησης της ιστορικής αυτής διεργασίας στο εσωτερικό τόσο του έργου του, όσο όμως και του εν λόγω κεφαλαίου, παρότι από πολλούς συγγραφείς έχει χαρακτηριστεί ως το πιο ενδεικτικό αντιτελεολογικό δείγμα του μαρξικών κειμένων. Γιατί ενώ από τη μία οι διατυπώσεις του για τη συνάντηση των στοιχείων που είναι αναγκαία ιστορική προϋπόθεση για την ανάδυση της κεφαλαιακής σχέσης δείχνουν την προσέγγιση αυτής της ιστορικής διαδικασίας με όρους ανοιχτών ιστορικών ενδεχομένων και όχι βεβαιωτήτων, η επιμονή του να αναφέρεται στα εν λόγω στοιχεία που έρχονται σε συνάντηση, είτε ήδη ως στοιχεία κεφαλαίου (χωρίς ακόμη να έχει αναδυθεί η κεφαλαιακή σχέση, σύμφωνα με τη δική του πάντα ανάλυση), ή ως μέρη ενός ενιαίου ιστορικού προτσές, θολώνουν την ανάλυση. Αλλά κυρίως φανερώνουν, εντοπίζουν, και στο κεφάλαιο αυτό τις προκείμενες του ίδιου «τυφλού σημείου», του ίδιου «επιστημολογικού εμποδίου»⁶² που από μια σκοπιά, όπως θα πει ο Αλτουσέρ, εντοπίζεται σε όλο το σώμα του μαρξικού έργου αλλά και του *Κεφαλαίου*: Το πρόβλημα μιας «φιλοσοφίας της ιστορίας», της ανασυγκρότησης μιας «ιστορικής διαλεκτικής» εντός της οποίας ο Μαρξ εντάσσει όλα τα επιμέρους στοιχεία της ανάλυσής του, οσοδήποτε αντιτελεολογικά και αν (αντικειμενικά) είναι αυτά. Και αυτή φαίνεται ότι είναι μια ισχυρή *πολιτική* του πεποίθησης, καθοδηγούμενη από έναν σκοπό, αυτόν της οικοδόμησης μιας προλεταριακής επαναστατικής ταυτότητας. Οι ισχυρές ιστορικές βεβαιότητες και η γραμμική εξελικτική λογική που πολλές φορές παρουσιάζει είναι «εργαλεία» για αυτό τον σκοπό. Όμως, από φιλοσοφική και επιστημονική σκοπιά, το πρόβλημα προκύπτει από την επιμονή του Μαρξ να υιοθετεί μια *αναδρομικά και αναδραστικά συγκροτητική ιστορική λογική*:⁶³ ανοικοδομεί την κεφαλαιακή σχέση ακολουθώντας μια αντίστροφη χρονολογική πορεία, εκκινώντας από το «συντελεσμένο γεγονός» της ύπαρξης της και της ενέργειας των «τάσεων» ή, σύμφωνα με την ίδια τη δική του επιλογή, «νόμων»

⁶² Βλ. Althusser κ.ά. 2003 και Althusser 1990-γ.

⁶³ Ακολουθώντας τον Αλτουσέρ, ο Φουρτούνης την μεταφράζει «οπισθενέργεια». Βλ. Φουρτούνης 2008: 52.

της και αναζητώντας τη γενεαλογία του. Μια τέτοια πρόσληψη, αναγκαστικά αδυνατεί, ακόμη και στις πιο ανοιχτές ιστορικές διατυπώσεις, να αποβάλλει ένα στοιχείο ιστορικού σκοπού, ένα τελεολογικό στοιχείο.

Άλλωστε, στο έβδομο και τελευταίο μέρος του κεφαλαίου, εκεί που ο Μαρξ θα επιχειρήσει να τοποθετήσει τον ορίζοντα των αναλύσεών του, ως «ιστορική τάση της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης», είναι που θα μας δώσει και τα περισσότερα παραδείγματα τέτοιων αμφίσημων αναλύσεων στο σώμα της ανάπτυξης του για την πρωταρχική συσσώρευση. Η βεβαιότητα του για το ξεπέρασμα της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής η οποία «παράγει με την αναγκαιότητα ενός φυσικού προτσές την ίδια της την άρνηση» (όπ. π.: 787), αλλά και η παραπομπή σε ένα κατ' εξοχήν ντετερμινιστικό σημείο του κειμένου του *Μανιφέστου* δίνουν το στίγμα: η ιστορία των κοινωνικών μορφών είναι μια ιστορία «άρνησης της άρνησης», μιας διαλεκτικής εκ του αντιθέτου παραγωγής.

Με την έννοια αυτή, τυπικά, το κεφάλαιο για την πρωταρχική συσσώρευση δεν θα αποτελέσει την εξαίρεση στη ρητή, συνειδητή και συνολική μαρξική ιστορική λογική και τα ντετερμινιστικά στοιχεία της που παρουσιάζουν συνήθως τα μαρξικά γραπτά. Όπως και το ίδιο το σώμα του *Κεφαλαίου*, έτσι και το εν λόγω κεφάλαιο θα διαπεράσει αυτή η γενική ιστορική και πολιτική θεώρηση. Με άλλα λόγια, ούτε αυτό το κείμενο συνιστά με ενιαίο τρόπο κάποια συνολική αντιτελεολογική θεώρηση μέσα στο μαρξικό έργο. Και εδώ, θα πρέπει να αναζητήσουμε και να αναγνωρίσουμε τις ιδεαλιστικές επιδράσεις. Τολμούμε όμως να τοποθετήσουμε το πρώτο συμπέρασμά μας. Αυτές οι επιδράσεις θα εμφανίζονται ολόενα και λιγότερο κατά την πρωτογενή ιστορική ανάλυση και τα συμπεράσματά της που θα μας δώσει ο Μαρξ. Εκεί, θα βρούμε κατά κανόνα περιγραφές και τις αναλύσεις που συνθέτουν τα στοιχεία μιας ριζικά αντιτελεολογικής ιστορικής λογικής, τις πραγματικές, υλικές και εξ ορισμού αστάθμητες περιστάσεις κάτω από τις οποίες έγινε εφικτό να αναδυθεί η κεφαλαιακή σχέση.

3. Περιφράξεις: Η αστάθμητη προϋπόθεση του μετασχηματισμού

Έχοντας ορίσει την πρωταρχική συσσώρευση ως την περίοδο που λαμβάνει χώρα ο αποχωρισμός των άμεσων παραγωγών από τα μέσα παραγωγής τους, ως την προϊστορία του κεφαλαίου, την περίοδο εκείνη κατά την οποία παράγονται οι δύο τύποι κατόχου που πρέπει να αντικριστούν ώστε (υπό προϋποθέσεις, προσθέτουμε εμείς) να διαμορφώσουν τη σχέση του κεφαλαίου, ο Μαρξ υπερασπίζεται δύο κεντρικές θέσεις: Αφ' ενός, ότι «[σ]την ιστορία της πρωταρχικής συσσώρευσης εκείνο που άφησε εποχή είναι όλες οι ανατροπές που χρησίμευσαν σαν μοχλοί για τη σχηματιζόμενη τάξη των κεφαλαιοκρατών, ιδίως όμως οι στιγμές όπου ξαφνικά και με τη βία μεγάλες μάζες ανθρώπων αποσπώνται από τα μέσα ύπαρξής τους και πετιούνται στην αγορά εργασίας σαν προγραμμαμένοι προλετάριοι» (όπ. π.: 740-1). Αφ' ετέρου, ότι «η απαλλοτρίωση του παραγωγού της υπαίθρου, του χωρικού, από τη γη του», αποτελεί «τη βάση του όλου προτσές» (όπ. π.: 741).

Για να αποδείξει τα δύο αυτά βασικά στοιχεία της ανάλυσής του, ο Μαρξ, αφιερώνει το μεγαλύτερο μέρος του κεφαλαίου στην ιστορική παρουσίαση και αποτίμηση αυτής της απαλλοτρίωσης και των μεθόδων της, αποτίμησης που θα μας επιτρέψει, χωρίς να υπεισέλθουμε στη λεπτομερή αξιολόγηση των ιστορικών δεδομένων που παρουσιάζει ο Μαρξ, να εξετάσουμε στην πράξη τις θέσεις που ο ίδιος υποστήριξε εισαγωγικά και την εγκυρότητά τους, καθώς και να εκτιμήσουμε τη σημασία της αναλυτικής κατηγορίας της συνάντησης, που ο Μαρξ μεταχειρίζεται εισαγωγικά ως την θεμελιωτική κατηγορία του αναδυόμενου καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, και το αληθές ή μη αυτής της μεταχείρισης.

3.1. Η εικόνα της φεουδαρχικής Αγγλίας τον 14^ο αιώνα

Ξεκινώντας, ο Μαρξ μας δίνει μια εικόνα της αγγλικής κοινωνίας, ιδιαίτερα στην ύπαιθρο, κατά τον 14^ο αιώνα. Το μεγαλύτερο μέρος του αγγλικού εδάφους της περιόδου ανήκει στο κράτος (τυπικά στο στέμμα) και χωρίζεται σε γιγάντιες βαρονίες, καθεμία εκ των οποίων περιλαμβάνει ως και 900 λорδίες. Το έδαφος αυτό είναι, μας λέει ο Μαρξ, «κατάσπαρτο από

μικρά αγροτικά νοικοκυριά, που μόνο που και που διακόπτονταν από σχετικά μεγαλύτερα αγροτικά τσιφλίκια» (όπ. π: 742). Τη φεουδαρχική γη, επισημαίνει ο Μαρξ, τη χαρακτηρίζει το μοίρασμά της σε όσο το δυνατό περισσότερους υποτελείς αγρότες, πράγμα που καθορίζει και τη δύναμη του φεουδάρχη άρχοντα: αυτή, δεν στηρίζεται στο μέγεθος των γαιοπροσόδων του αλλά στον αριθμό των υπηκόων του (των ακολούθων του), αριθμός που εξαρτάται από τον αριθμό των ανθρώπων που διαχειρίζονταν μόνοι τους το νοικοκυριό τους.

Σύμφωνα με τους ιστορικούς,⁶⁴ κατά τον 14^ο αιώνα εξελίσσεται ήδη η «δεύτερη περίοδος» της φεουδαρχίας, κατά την οποία η παραδοσιακή δουλοπαροικία της πληρωμής σε είδος έχει ως επί το πλείστον αντικατασταθεί από την απόδοση γαιοπροσόδου είτε σε χρήμα (κυρίως), είτε δωρεάν (υπέρ)εργασίας στα χωράφια του φεουδάρχη. Τη διαφορά της περιόδου αυτής από την τυπική φεουδαρχία, ο Μαρξ την υπογραμμίζει ευθύς εξαρχής, μην αναγνωρίζοντας τις παραπάνω σχέσεις παρά ως τυπικά (νομικά) σχέσεις δουλοπαροικίας. Ο ίδιος θεωρεί ότι «η δουλοπαροικία είχε ουσιαστικά εξαφανιστεί στα τέλη του 14^{ου} αιώνα» (όπ. π.:741), καθώς «η τεράστια πλειοψηφία του πληθυσμού αποτελούνταν τότε, κι ακόμη περισσότερο τον 15^ο αιώνα από ελεύθερους αγρότες, που διαχειρίζονταν οι ίδιοι το νοικοκυριό τους, ανεξάρτητα από το ποια εξωτερική φεουδαρχική ταμπέλα έκρυβε η ιδιοκτησία τους» (όπ. π.). Ο Μαρξ επισημαίνει ότι η πλειοψηφία του πληθυσμού αποτελείται από ελεύθερους αγρότες, ενώ έχει κάνει την εμφάνισή της και η μορφή της ενοικίασης (πάκτωσης) αγροκτημάτων. Κεντρικό στοιχείο της περιόδου είναι για τον Μαρξ η εμφάνιση της μισθωτής σχέσης. Οι μισθωτοί εργάτες γης αποτελούνται, λέει ο Μαρξ από δύο κατηγορίες. Αφ' ενός από ελεύθερους αγρότες που αξιοποιούσαν τον ελεύθερο χρόνο τους πιάνοντας δουλειά σε μεγάλους γαιοκτήμονες. Αφ' ετέρου από μια αυτοτελή, ολιγάριθμη τάξη καθαυτό μισθωτών εργατών. Όμως, και οι καθαυτό μισθωτοί ήταν ταυτόχρονα ελεύθεροι αγρότες, αφού εκτός από τον μισθό τους, οι φεουδάρχες τους παραχωρούσαν σπίτι, καθώς και ένα μικρό τμήμα γης, των λωρίδων εκείνων της γης που «ανήκαν» στο σπίτι του.

Την ίδια περίοδο, η καθολική εκκλησία είναι επίσης φεουδαρχική ιδιοκτήτρια ενός μεγάλου μέρους της αγγλικής γης, που δεν ανήκει στο κράτος. Τα εκκλησιαστικά κτήματα οργανώνονται γύρω από μοναστήρια, που όπως τα μεγάλα τσιφλίκια, έτσι και αυτά, συγκεντρώνουν γύρω τους μεγάλο αριθμό χωρικών που εκμεταλλεύονται κάποιο τμήμα αυτής της γης για να ζήσουν, αποδίδοντας δοσίματα στο μοναστήρι. Συνολικά, το κράτος (στέμμα) και η εκκλησία κατέχουν ένα μεγάλο μέρος της αγγλικής γης, το οποίο είναι φεουδαρχικά οργανωμένο.

Όμως, πέρα από το ότι μεγάλο μέρος της γης παραμένει ανεκμετάλλευτο και ανήκει μόνο «ψιλό ονόματι» στο στέμμα, ένα σημαντικό μέρος της γης, η κοινοτική γη, ή «κοινά»

---

⁶⁴ Βλ. Χίλντον 2010-α, 2010-β και Ντομπ 2010.

(commons), αποτελεί συνιδιοκτησία των αγροτών (ελεύθερων, ενοικιαστών, μισθωτών και παραδοσιακών δουλοπάροικων). Σε αυτή τη γη μπορούσαν να βόσκουν ελεύθερα τα ζώα τους, να παράγουν λίπασμα για τα χωράφια τους, κτηνοτροφικά προϊόντα (κρέας και γαλακτοκομικά) για τη σίτιση της οικογένειάς τους, αλλά και μαλλί και δέρμα για την ένδυση της καθώς και να κόβουν ξύλα για τη θέρμανση και τις κατασκευές τους. Με άλλα λόγια, ανεξάρτητα από την επιμονή του Μαρξ ότι η επιβίωση των φεουδαρχικών σχέσεων συνιστά μόνο μια τυπική, εξωτερική, νομική μορφή, ο ίδιος μας αποκαλύπτει ότι όλοι οι άμεσοι παραγωγοί της υπαίθρου, σε οποιαδήποτε τυπική μορφή και αν εντάσσονταν, ήταν σε θέση να παράγουν τα καθημερινά μέσα ύπαρξής τους μόνοι τους. Δεν χρειαζόταν να μεταβούν στην αγορά για να το κάνουν, τα καθημερινά μέσα διαβίωσης των άμεσων παραγωγών δεν είχαν δηλαδή μετατραπεί σε *εμπορεύματα*. Αντίθετα, το υπερπροϊόν που λάμβανε ο φεουδάρχης άρχοντας και οι τιτλούχοι στους οποίους το μεγαλύτερο μέρος της γης του κατανέμονταν για να τη διαχειριστούν ήταν είτε σε είδος (σε σοδειά), είτε σε χρήμα είτε σε τυπική επιπλέον εργασία στα χωράφια του φεουδάρχη γαιοκτήμονα.

Η εικόνα της αγγλικής επικράτειας του τέλους του 14^{ου} αιώνα είναι η εικόνα μιας φεουδαρχικής χώρας που ταυτόχρονα συγκεντρώνει ήδη ένα σύνολο κοινωνικών μορφών που θα διαδραματίσουν καθοριστικό ρόλο στην ανάπτυξη της κεφαλαιακής σχέσης: η χρηματική μορφή έχει ήδη γνωρίσει μια σχετική γενίκευση, η μισθωτή εργασία, μειοψηφική, αλλά όμως υπαρκτή έχει κάνει την εμφάνισή της μέσα στις φεουδαρχικές σχέσεις. Παράλληλα, οι μεσαιωνικές πόλεις και το διεθνές εμπόριο ανθίζουν, υφίσταται ήδη μια αγορά εμπορευμάτων που τροφοδοτείται κυρίως από το πλεόνασμα του οικιακού νοικοκυριού και τα προϊόντα των τεχνιτών της πόλης και της νεοσύστατης μανιφακτούρας, ενώ έχουμε παράλληλα τη σχετική γενίκευση πιστωτικών πρακτικών κυρίως με αφορμή το διεθνές εμπόριο.

3.2. Η βάση του μετασχηματισμού: η απαλλοτρίωση των άμεσων παραγωγών της υπαίθρου

Η παραπάνω εικόνα, θεωρείται από τον Μαρξ μόνο τυπικά φεουδαρχική, κυρίως γιατί έχει εμφανιστεί ένα μαζικό στρώμα ελεύθερων αγροτών, αλλά και ανεξάρτητων μεσαίων ενοικιαστών γης, καθώς και η μορφή της μισθωτής εργασίας, ενώ έχει ήδη ουσιαστικά αντικατασταθεί η απόδοση του υπερπροϊόντος σε είδος από αυτή σε χρήμα. Σε αυτές τις νέες συνθήκες, ο Μαρξ δεν διαβάζει μια νέα φάση της φεουδαρχίας, αλλά περισσότερο το προανάκρουσμα της ανατροπής της, διαβάζει κυρίως τα στοιχεία που σηματοδοτούν την «παρακμή» της καθώς δεν προσιδιάζουν στην ιδιαίτερη φεουδαρχική παραγωγή. Όμως, παρά

την τυπική του επιμονή σε μια τέτοια ερμηνεία της συνολικής διαδικασίας ο Μαρξ μας δίνει μια συγκλονιστική περιγραφή του καθόλου «αυθόρμητου», παρότι αστάθμητου στην εξέλιξή του, χαρακτήρα των αλλαγών που συντέλεσαν στην έναρξη της διαδικασίας που κατέληξε στην ανάδυση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής:

«Tantae molis erat [τόσοι κόποι χρειάστηκαν] για να ξεγεννηθούν οι “αιώνιοι φυσικοί νόμοι” του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, για να συντελεστεί το προτσές χωρισμού των εργατών από τους όρους της εργασίας, για να μετατραπούν στον έναν πόλο τα κοινωνικά μέσα παραγωγής και συντήρησης σε κεφάλαιο και στον αντί-πολο η μάζα του λαού σε μισθωτούς εργάτες, σε ελεύθερους “εργαζόμενους φτωχούς”, σ’ αυτό το τεχνητό δημιούργημα της νεότερης ιστορίας» (όπ. π.: 784).

Με άλλα λόγια, για τον Μαρξ, δεν πρόκειται καθόλου για μια ομαλή διαδικασία που ακολούθησε το υποτιθέμενο ιστορικό μονοπάτι που ήδη χάραζαν οι μορφές στις οποίες ο Μαρξ αντιστοιχίζει την παρακμή της φεουδαρχίας και την ανάδυση της σχέσης του κεφαλαίου, αλλά για μια διαδικασία τεράστιων κοινωνικών τομών και ρήξεων, που βάση της έχει την απαλλοτρίωση του πληθυσμού της υπαίθρου και την ιδιοποίηση, αρχικά της κατοχής και εκμετάλλευσης και έπειτα της ίδιας της ιδιοκτησίας της φεουδαρχικής γης, που έτσι μετατράπηκε σε σύγχρονη ατομική ιδιοκτησία. Η ιστορική μορφή που έλαβε αυτή η απαλλοτρίωση ήταν της βίαιης εκδίωξης του πληθυσμού από τη γη και της περιφράξής της, είτε πρόκειται για κρατική, είτε για εκκλησιαστική είτε, πολύ περισσότερο, για κοινοτική γη.

Ο Μαρξ μας δίνει τέσσερις κεντρικές διαδικασίες κατά τις οποίες, από το τέλος του 15^{ου} αιώνα μέχρι τις αρχές του 19^{ου}, ολοκληρώνεται η ιστορική διαδικασία της απαλλοτρίωσης των άμεσων παραγωγών τη υπαίθρου και της παραγωγής των δύο τύπων κατόχου. Οι διαδικασίες που μας δίνει ο Μαρξ δεν ακολουθούν μια απόλυτη χρονολογική σειρά, καθεμία συνίσταται θα λέγαμε ακριβέστερα σε μια ιδιαίτερη ιστορική «στιγμή», σε μια ιδιαίτερη «τομή» στο συνολικό προτσές της απαλλοτρίωσης. Σταχυολογώντας, έχουμε: Τη βίαιη διάλυση των ακολουθιών των φεουδαρχών από τους ίδιους, την απαλλοτρίωση της εκκλησιαστικής γης από τους μεγάλους ενοικιαστές και ευνοούμενους του βασιλιά, τον τυπικό νομικό σφετερισμό της κρατικής γης από τους γαιοκτήμονες (πρώην φεουδάρχες) με τον οποίον η τελευταία γίνεται και τυπικά ατομική τους ιδιοκτησία και, τέλος, τις περιφράξεις της κοινοτικής γης, των «κοινών» και το «αραίωμα» των κτημάτων.

Ας ακολουθήσουμε τον Μαρξ:

«Το προανάκρουσμα της ανατροπής που δημιούργησε τη βάση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, παίχτηκε στο τελευταίο τρίτο του 15^{ου} αιώνα και στις πρώτες δεκαετίες του 16^{ου} αιώνα. Με τη διάλυση των ακολουθιών των φεουδαρχών που, όπως πολύ σωστά παρατηρεί ο σερ Τζέιμς Στιούαρτ, “γίόμιζαν παντού ανώφελα τα σπίτια και τις αυλές”, εκσφενδονίστηκαν στην αγορά εργασίας μια μάζα προγραμμαμένοι προλετάριοι» (όπ. π.: 742)

Η ιστορική εκκίνηση και, αντικειμενικά, βάση όλης της διαδικασίας, τοποθετείται από τον Μαρξ στο τελευταίο τρίτο του 15^{ου} αιώνα (περί το 1460-70) και εκτείνεται ως τις πρώτες δεκαετίες του 16^{ου} (περίπου ως το 1530). Πρόκειται για τη διάλυση των μεγάλων ακολουθιών των φεουδαρχών αρχόντων από τους ίδιους, οι οποίοι εκδιώκουν τον αγροτικό πληθυσμό από τη γη που καλλιεργούσε, ιδιοποιούμενοι τη [τη γη], για να τη μετατρέψουν σε προβατοβοσκές. Με τον τρόπο αυτόν στερούν για πρώτη φορά ιστορικά τους άμεσους παραγωγούς της υπαίθρου από τα μέσα παραγωγής της καθημερινής τους ζωής. Την ίδια περίοδο, ξεκινά για πρώτη φορά και ο σφετερισμός της κοινοτικής γης από τους φεουδάρχες.

Στη διάρκεια αυτού του πρώτου σφετερισμού της κοινοτικής γης και απαλλοτρίωσης της γης των ακολούθων των φεουδαρχών, το κράτος, όπως περιγράφει ο Μαρξ, επιχειρεί νομοθετικά να συγκρατήσει την ανατροπή, παίρνοντας παράλληλα μέτρα ενάντια στον σφετερισμό των κοινοτικών γαιών που ερήμωνε τον τόπο από τον πληθυσμό του (depopulating enclosures) αλλά και ενάντια στη μετατροπή τους σε προβατοβοσκές, που είχε το ίδιο αποτέλεσμα (depopulating pasture). Το 1489, με νόμο του Ερρίκου Ζ΄ απαγορεύει την καταστροφή αγροτικών σπιτιών που κατέχουν τουλάχιστον 20 εκτάρια γης (επιτρέποντας ταυτόχρονα την καταστροφή των σπιτιών που κατέχουν λιγότερα από 20 εκτάρια), ενώ το 1533 νόμος του Ερρίκου Η΄ περιορίζει τον αριθμό των ιδιοκτητών που κατέχουν 24000 πρόβατα σε 2000:

«Εμειναν άκαρπα το παράπονο του λαού και η νομοθεσία ενάντια στην απαλλοτρίωση των μικρών πακτωτών και αγροτών που, αρχίζοντας από την εποχή του Ερρίκου Ζ΄, συνεχίστηκε επί 150 χρόνια. Το μυστικό της αποτυχίας τους μας το φανερώνει χωρίς να θέλει ο Βάκων: “Ο νόμος του Ερρίκου Ζ΄ -λέει στα «Essays, civil and moral», μέρος 20^ο- ήταν βαθύς και αξιοθαύμαστος, γιατί δημιούργησε αγροτικά και γεωργικά νοικοκυριά ορισμένου μεγέθους, δηλαδή καθόριζε μια τέτοια αναλογία γης γι’ αυτά, που τους έδινε τη δυνατότητα να φέρνουν στον κόσμο υπηκόους με αρκετό πλούτο και χωρίς να βρίσκονται σε κατάσταση υποδούλωσης και γιατί διατηρούσε το αλέτρι στο χέρι των ιδιοκτητών και όχι των μισθωτών”» (όπ. π.: 744).

Εδώ όμως δεν θα επεκταθούμε στη στάση του κράτους απέναντι στην ιστορική διαδικασία των περιφράξεων και της εκκίνησης της. Στη συμμετοχή του κράτους στην πρωταρχική συσσώρευση θα επανέλθουμε συνολικά. Αυτό που μας ενδιαφέρει εδώ είναι ότι το πέρας αυτής της βίαιης ιστορικής διαδικασίας, παρά τις κρατικές προσπάθειες να συγκρατήσει σε κάποιον βαθμό αυτές τις αλλαγές, βρίσκει την αγροτική γη συγκεντροποιημένη στην κατοχή πολύ λιγότερων ιδιοκτητών σε σχέση με την έναρξή της, τα εργαλεία και τα μέσα της εργασίας να αποτελούν ήδη σε μεγάλο βαθμό ιδιοκτησία των ιδιοκτητών γης και όχι των άμεσων καλλιεργητών της, και έναν μεγάλο αριθμό πρώην ελεύθερων αγροτών (που κατείχαν μικρές εκτάσεις γης), αλλά και των άκληρων εργατών γης, να έχουν αποστερηθεί τα μέσα παραγωγής της ύπαρξής τους και μετατραπεί σε «προγραμμαμένους προλετάριους». Οι νομοθετικές παρεμβάσεις του κράτους, παρότι τυπικά ήθελαν να συγκρατήσουν τη

μετατροπή, άθελά τους ενδεχομένως, διαμόρφωσαν μια νέα εικόνα στη φεουδαρχική γη, το ύψος μια πρώτης, εξαιρετικά σημαντικής συγκεντροποίησης της γης, αδυνατώντας παράλληλα να σταματήσουν την απαλλοτρίωση του πληθυσμού της υπαίθρου. Ο μετασχηματισμός των σχέσεων παραγωγής, όπως τον σημειώνει ο Μαρξ, είχε ξεκινήσει και ήταν ήδη πολύ βίαιος και ριζικός. Όμως, αυτή δεν ήταν παρά μόνο η αρχή:

«Μια καινούργια φοβερή ώθηση δέχτηκε η βίαιη απαλλοτρίωση των λαϊκών μαζών το 16^ο αιώνα με τη μεταρρύθμιση και κολοσσιαία καταλήστευση των εκκλησιαστικών κτημάτων που την ακολούθησε» (όπ. π.: 745).

Η δεύτερη μεγάλη τομή του προτσές απαλλοτρίωσης των άμεσων παραγωγών, που θεματοποιεί ο Μαρξ, εκκινεί τον 16^ο αιώνα και αφορά το δεύτερο μεγαλύτερο φεουδαρχικό τμήμα της αγγλικής γης, την εκκλησιαστική γη. Η Εκκλησιαστική Μεταρρύθμιση, με την οποία, χωριζόμενη από την Καθολική Εκκλησία, ιδρύεται η Εκκλησία της Αγγλίας, καταργεί τα μοναστήρια, και τα εκκλησιαστικά κτήματα -μας λέει ο Μαρξ- χαρίζονται σε «άρπαγες ευνοούμενους του βασιλιά» ή πωλούνται «σε εξευτελιστική τιμή σε κερδοσκόπους, πακτωτές και κατοίκους των πόλεων» (όπ. π.). Οι πρώην κληρονομικοί υποτελείς αγρότες αυτής της γης διώχνονται κατά μάζες από τους νέους ιδιοκτήτες, ενώ αφαιρείται και το δικαίωμα των εξαθλιωμένων αγροτών να παίρνουν ένα μέρος της δεκάτης των εκκλησιών. Το αποτέλεσμα δεν είναι απλώς η συγκέντρωση της εκκλησιαστικής γης σε κάποιον νέο φεουδαρχικό ιδιοκτήτη, και σε μεγάλους ενοικιαστές γης. Είναι παράλληλα και ο κατακλυσμός, όπως τον περιγράφει ο Μαρξ, της αγγλικής επικράτειας από φτωχούς. Ένας κατακλυσμός τόσο μεγάλος που υπέπεσε στην αντίληψη ακόμη και της βασίλισσας Ελισάβετ, αναγκάζοντάς την να αναγνωρίσει για πρώτη φορά τον «παουπερισμό» και να καθιερώσει τον φόρο για τους φτωχούς. Η σημασία αυτής της δεύτερης φάσης της απαλλοτρίωσης δεν έγκειται όμως, για τον Μαρξ, μόνο σε αυτό καθαυτό το προτσές της, αλλά έχει ευρύτερη πολιτική και ιδεολογική σημασία:

«Η εκκλησιαστική ιδιοκτησία αποτελούσε το θρησκευτικό φρούριο των αρχαϊκών σχέσεων γαιοκτησίας. Με την πτώση της δεν μπορούσαν να κρατηθούν άλλοι οι σχέσεις αυτές» (όπ. π.: 747)

Συνολικά, μπορούμε να πούμε ότι οι δύο αυτές τομές της διαδικασίας απαλλοτρίωσης των άμεσων παραγωγών της υπαίθρου από τη γη τους είναι συμπληρωματικές και συνιστούν τη βάση της όλης διεργασίας. Διαρκούν περίπου 150 χρόνια (από το τέλος του 15^{ου} αιώνα ως τις πρώτες δεκαετίες του 17^{ου}) και έχουν ως αποτέλεσμα την εμφάνιση για πρώτη φορά ενός σχετικά μαζικού πλήθους ανθρώπων που δεν μπορούν να παράγουν τα μέσα καθημερινής τους ύπαρξης. Παρά την ολοκλήρωση όμως αυτών των δύο μεγάλων φάσεων της απαλλοτρίωσης των άμεσων παραγωγών της υπαίθρου από τα μέσα ύπαρξής τους και την παραγωγή ενός μεγάλου αριθμού προγραμμαμένων προλετάρων, η ταξική εικόνα της αγγλικής

υπαίθρου στο τέλος τους 17^{ου} αιώνα, μας λέει ο Μαρξ, δεν έχει ακόμη τη μορφή που θα αποκτήσει μέσα στον επόμενο μισό αιώνα, ως τα δηλαδή μέσα του 18^{ου} αιώνα: Η yeomenry, η τάξη των μεσαιών *ανεξάρτητων* ενοικιαστών αγροτών, που αποτέλεσε «την κύρια δύναμη του Κρόμγουελ» παραμένει πιο μαζική από αυτή των μεγάλων ευγενών πακτωτών (farmers), παρότι οι τελευταίοι έχουν ευνοηθεί, τόσο από την απόδοση σε αυτούς των εκκλησιαστικών κτημάτων, όσο όμως και από τη διάλυση των αγροτικών σπιτιών που είχαν κάτω από 20 εκτάρια αγροτική γη (καθώς και από τον σφετερισμό της κοινοτικής γης που εξελίσσεται και για τον οποίον δεν έχουμε ακόμη κάνει λόγο). Παράλληλα, έχει μαζικοποιηθεί το στρώμα των μισθωτών εργατών γης οι οποίοι με την παρέμβαση του κράτους διατηρούν την χρήση ενός σπιτιού και 4 εκταρίων γης που τους παραχωρείται από τον φεουδάρχη στον οποίον εργάζονται, ενώ «παραμένουν συνιδιοκτήτες της κοινοτικής ιδιοκτησίας» (όπ. π.: 747). Η ραγδαία μαζικοποίηση όμως των αποστερημένων από κάθε μέσο ύπαρξής τους πρώην ελεύθερων αγροτών δεν έχει μπορέσει να απορροφηθεί ολόκληρη στο πλαίσιο της μισθωτής εργασίας στα κτήματα των ευγενών φεουδαρχών ή στις κοντινές πόλεις και τις μανιφακτούρες τους. Έτσι, έχει αυξηθεί κατακόρυφα η φτώχεια και η εξαθλίωση, ενώ ο αριθμός των ανθρώπων που είναι πια απογυμνωμένοι από τα μέσα κοινωνικής παραγωγής της ύπαρξής τους είναι πλέον μεγάλος. Οι παρεμβάσεις του κράτους σε αυτή την περίοδο επιδιώκουν να διασώσουν την υποψήφια εργατική δύναμη από την εξόντωση. Η «επανάσταση», όπως θα την πει ο Μαρξ, «στις σχέσεις παραγωγής στην ύπαιθρο» έχει ξεκινήσει. Πόσο «συνειδητά» και προγραμματισμένα, όμως;

3.3. Η αστάθμητη εκκίνηση

Ίσως το πιο ενδιαφέρον στοιχείο της ανάλυσης του Μαρξ είναι η θεώρησή του για την ιστορική εκκίνηση της διαδικασίας *απαλλοτρίωσης* και τα κίνητρά της. Αν και θεωρεί ότι τη διάλυση αυτών των ακολουθιών επιτάχυνε η τάση της βασιλικής εξουσίας «προς την απόλυτη κυριαρχία» (όπ. π.), την ουσιαστική και τυπική «ευθύνη» για την εκκίνησή τους αποδίδει αλλού:

«Μάλλον ο μεγάλος φεουδάρχης αφέντης, που βρίσκονταν σε οξύτερη αντίθεση προς τη βασιλεία και το κοινοβούλιο, δημιούργησε ένα ασύγκριτα μεγαλύτερο προλεταριάτο με το βίαιο διώξιμο της αγροτιάς από τη γη, στην οποία η αγροτιά είχε τον ίδιο μ' αυτόν φεουδαρχικό νομικό τίτλο ιδιοκτησίας, και με το σφετερισμό της κοινοτικής γης» (όπ. π.: 742-3).

Για τον Μαρξ, υπεύθυνος για την εκκίνηση αυτής της *απαλλοτρίωσης* δεν είναι πρακτικά η βασιλική εξουσία -εξουσία που όπως λέει *πάλι* υποκύπτοντας σε μια τρόπον τινά ιστορική θεώρηση, ήταν η ίδια αποτέλεσμα της αστικής ανάπτυξης και με αυτή την

έννοια είχε άμεσο (πολιτικό) «συμφέρον» να ωθήσει προς έναν τέτοιο μετασχηματισμό-, αλλά ο φεουδάρχης άρχοντας. Με άλλα λόγια, την ιστορική εκκίνηση του προτσές που έθεσε τις βάσεις της μετατροπής του τρόπου παραγωγής, ο Μαρξ την αποδίδει ρητά στη βασική κοινωνική τάξη που όχι απλώς θα έχανε τα προνόμιά της από αυτή την μετατροπή, αλλά θα εξαλείφονταν ως τέτοια, ως κυρίαρχη τάξη ενός τρόπου κοινωνικής παραγωγής. Με την έννοια αυτή, είναι σαφές ότι για τον Μαρξ εδώ, ανεξάρτητα από τις αναλυτικές κατηγορίες που μεταχειρίζεται, η ιστορική εξέλιξη δεν αποτελεί το ευθύγραμμο αποτέλεσμα της υποκειμενικής, «ιστορικής», βούλησης της μιας ή της άλλης κοινωνικής τάξης και των ενεργειών της. Υπόκειται σε αστάθμητες καμπές. Παρακάτω, θα φωτίσει την πρωταρχική αιτία που οδήγησε στον ριζικό αυτόν κοινωνικό μετασχηματισμό των σχέσεων παραγωγής στην ύπαιθρο και την ανεξαρτησία της στοχοθεσίας του, από τα πραγματικά, ιστορικά της αποτελέσματα, από την έκβασή της:

«Η άμεση ώθηση γι' αυτό δόθηκε στην Αγγλία από την άνθιση της μανιφακτούρας μάλλινων υφασμάτων στη Φλάντρα και από την αντίστοιχη ανατίμηση του μαλλιού. Την παλιά φεουδαρχική αριστοκρατία είχαν καταβροχθίσει οι φεουδαρχικοί μεγάλοι πόλεμοι, ενώ η καινούργια ήταν τέκνο της εποχής της, για την οποία το χρήμα είναι η εξουσία όλων των εξουσιών. Έτσι, η μετατροπή των χωραφιών σε προβατοβοσκές έγινε το σύνθημά της» (όπ. π.: 743).

Σε πείσμα μιας ιστορικίστικης αντίληψης της ομαλής διαδοχής τρόπων παραγωγής στο πλαίσιο μιας προδιαγεγραμμένης, από τον βαθμό τεχνικής ανάπτυξης, ιστορικής εξέλιξης, την οποία πολύ συχνά ο ίδιος ο Μαρξ παρουσιάζει, εδώ μας δίνει μια αιτία για την έναρξη της πιο ριζικής κοινωνικής μετατροπής, αυτής που πάνω της στηρίχτηκε η ανάδυση της κεφαλαιακής σχέσης, η οποία καμία σχέση δεν έχει με μια συνειδητή επιλογή που απλώς εντάσσονταν στο πλαίσιο του θεωρούμενου αυτού ομαλού δρόμου. Αντιθέτως, επρόκειτο για μια επιλογή που ο αρχικός της σκοπός δεν είχε καμία σχέση με την τελική της κατάληξη, για μια εξέλιξη κατ' εξοχήν *αστάθμητη*:

«Παρακολουθούμε σε αυτό την παραγωγή ενός ιστορικού φαινομένου, του οποίου γνωρίζουμε το αποτέλεσμα, την απαλλοτρίωση των παραγωγικών μέσων ενός ολόκληρου αγροτικού πληθυσμού στη Μεγάλη Βρετανία, αλλά οι αιτίες του οποίου δεν έχουν σχέση με το αποτέλεσμα αυτό και τις συνέπειές του. Έγινε αυτό για να εξοικονομήσουν μεγάλους κυνηγότοπους; Ή για να εξοικονομήσουν ατέλειωτους κάμπους για την εκτροφή των προβάτων; Δεν γνωρίζουμε ακριβώς (πιθανώς για τα πρόβατα) ποιος λόγος υπερίσχυσε σε αυτή τη διαδικασία βίαιης απαλλοτρίωσης, ούτε κυρίως στη βία της, και άλλωστε λίγο μας ενδιαφέρει: το γεγονός είναι ότι αυτή η διαδικασία έλαβε χώρα και κατέληξε σε ένα αποτέλεσμα που αυτοστιγμεί *εξετράπη* του πιθανού επίδοξου σκοπού του, από τους «ανθρώπους των σκούδων» οι οποίοι αναζητούσαν εξαθλιωμένα εργατικά χέρια. Αυτή η εκτροπή είναι η ένδειξη της μη-τελεολογίας της διαδικασίας και της εγγραφής του αποτελέσματός της σε μια διαδικασία [η οποία το] κατέστησε εφικτό και η οποία ήταν παντελώς ξένη ως προς αυτό» (Αλτουσέρ 2004: 89).

Ο εντοπισμός των αρχικών κινήτρων των περιφράξεων από τον Μαρξ, επισημαίνει ο Αλτουσέρ, και η «αυτοστιγμεί» εκτροπή της ιστορικής διαδικασίας από τον αρχικό της στόχο, καθιστά εξ ορισμού της διαδικασία αυτή μη τελεολογική, την καθιστά αστάθμητη. Με άλλα λόγια, η ανάδυση της κεφαλαιακής σχέσης δεν αποτέλεσε το βέβαιο στάδιο μιας προδιαγεγραμμένης ιστορικής πορείας αλλά ήταν το αποτέλεσμα ιστορικών περιστάσεων καθόλα αστάθμητων και ενδεχομενικών. Με άλλα λόγια, ιδωμένο από την αντίθετη σκοπιά, η κεφαλαιακή σχέση *θα μπορούσε να μην έχει αναδυθεί*, ή σε κάθε περίπτωση, *θα μπορούσε να μην έχει αναδυθεί* εκείνη την ιστορική «στιγμή» και υπό τα χαρακτηριστικά που ιστορικά έλαβε δεδομένης της αφετηρίας της.

Η επισήμανση του αστάθμητου χαρακτήρα της ιστορικής εξέλιξης επισημαίνει τον ενδεχομενικό της χαρακτήρα, δεν υπογραμμίζει όμως κάποια υποτιθέμενα «ριζική» τυχαιότητα. Και αυτό, γιατί η συνάντηση που μας λέει ο Μαρξ ότι απαιτείται για να δημιουργηθεί η πυρηνική κεφαλαιακή σχέση, γίνεται μέσα σε δοσμένες ιστορικές περιστάσεις, επικαθορίζεται από αυτές, και η επιτυχία της κρίνεται (σπεύδουμε να πούμε) εν πολλοίς από αυτές. Με άλλα λόγια, η ανυπαρξία των περιστάσεων αυτών, η ανυπαρξία ορισμένων στοιχείων και κοινωνικών μορφών που η ιστορική εξέλιξη είχε παραγάγει, ανεξάρτητα από την πεποίθηση του Μαρξ ότι η παραγωγή τους ήταν ήδη ένδειξη για την «παρακμή» της φεουδαρχίας και την ανάδυση του καπιταλισμού, ενδεχομένως δεν θα επέτρεπαν την ανάδυση της κεφαλαιακής σχέσης. Άλλωστε, ο ίδιος ο Μαρξ, καθώς και ο Αλτουσέρ, μας τονίζουν ότι αυτή η συνάντηση είχε γίνει και στο παρελθόν αλλά δεν «έπιασε». Κι εδώ μπορούμε να δούμε μια πολύ πιο διαλεκτική σύνδεση ανάμεσα στην «ανάπτυξη» των ιστορικών τρόπων παραγωγής και τις τομές στην ιστορική εξέλιξη. Γιατί σε κάθε συγκυρία δεν μπορεί να παραχθεί οποιοσδήποτε τρόπος παραγωγής. Η χρηματική μορφή, που γενικεύεται μετά τον 13^ο αιώνα, όπως και η εμφάνιση τότε της μισθωτής σχέσης, η *συνεργασία* που φέρνει η μανιφακτούρα, η ανάπτυξη της τεχνικής, η γενίκευση των πιστωτικών πρακτικών, όλα αυτά έπαιξαν (σπεύδουμε και πάλι) *καθοριστικό* ρόλο για την ανάδυση αυτή. Και ανεξάρτητα από τις *ιδιαίτερες* ιστορίες τους και το αν ή όχι υπήρξαν ενδείξεις ενός τρόπου παραγωγής που, υπερβατικά σχεδόν, υποτίθεται πως γεννιόταν μέσα στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων του προηγούμενου, η εμφάνισή τους ήταν καθοριστική για την ανάδυση του κεφαλαίου. Πόσο μάλλον, που η επισήμανση του Μαρξ για την οποία κάνουμε λόγο, ουσιαστικά υπογραμμίζει την ανεξάρτητη ιστορία των στοιχείων αυτών, τη μη εγγραφή τους σε μια υπερβατολογική όσο και τελεολογική αντίληψη της ιστορικής εξέλιξης που τους αποδίδει κάποια εκλεκτική συγγένεια κατά την ανάδυσή τους.

Με την έννοια αυτή, παράλληλα με το ριζικά αντιτελεολογικό στοιχείο της ιστορικής εξέλιξης που υπογραμμίζει, η επισήμανση του Μαρξ, για την ιστορική εκκίνηση της

διαδικασίας που αργότερα (δεδομένου του αποτελέσματός της) ονομάστηκε πρωταρχική συσσώρευση και τη ριζική της ανεξαρτησία από τον σκοπό της παραγωγής του κεφαλαίου, την ίδια στιγμή τοποθετεί την εκκίνηση της μετατροπής όχι απλώς στο ιστορικό της πλαίσιο, αλλά πολύ περισσότερο, στο ιστορικό πλαίσιο της λειτουργίας και αναπαραγωγής των φεουδαρχικών σχέσεων, δείχνοντάς μας τον τρόπο με τον οποίο κοινωνικές μορφές, όπως το χρήμα, το διεθνές εμπόριο και η μανιφακτούρα έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην εν λόγω ανατροπή: Η νέα φεουδαρχική αριστοκρατία που είχε αναδυθεί στο πλαίσιο της νέας φάσης των φεουδαρχικών σχέσεων (μετά τον 13^ο αιώνα) και την εξάντληση της παραδοσιακής μορφής της δουλοπαροικίας, αναζητά τρόπους αύξησης του πλουτισμού της. Ο πλουτισμός δεν λογίζεται πλέον ως κατοχή απλώς μεγάλου όγκου αξιών χρήσης και πολύτιμων αγαθών σε συνδυασμό με τη διαρκή εισροή υπερπροϊόντος από τα αγροτικά νοικοκυριά των δουλοπάροικων. Λογίζεται ολοένα και περισσότερο με την κατοχή χρήματος.⁶⁵ Αυτή η προτεραιότητά της, άρα ο ειδικός, νέος ρόλος που παίζει το χρήμα και η κατοχή του, ρόλος που έχει αναδυθεί στο πλαίσιο των φεουδαρχικών σχέσεων, είναι που ωθεί τη νέα αριστοκρατία στην προσπάθεια να αποκρούσει την ανατίμηση της τιμής του μαλλιού που έχει φέρει η άνθιση της μανιφακτούρας μάλλινων υφασμάτων στην Φλάντρα: την ωθεί στην απόφαση να εκδιώξει βίαια τους ελεύθερους και μη, μισθωτούς και ενοικιαστές αγρότες από τη φεουδαρχική γη ώστε να τη μετατρέψει σε προβατοβοσκές. Αυτές θα της έδιναν το αναγκαίο μαλλί που θα της επέτρεπε την αύξηση, μέσω της συμμετοχής στο διεθνές εμπόριο, του πλουτισμού της μέσω του χρήματος. Με τον τρόπο αυτό, η φεουδαρχική αριστοκρατία «πέταξε στην αγορά ένα πλήθος προγραμμαμένων προλετάρων», με άλλα λόγια απαλλοτρίωσε με τη βία, για πρώτη φορά, τα μέσα εργασίας και παραγωγής από τους άμεσους παραγωγούς δημιουργώντας ανθρώπους αποστερημένους από τη δυνατότητα αναπαραγωγής των κοινωνικών συνθηκών της ύπαρξής τους.

Αν ισχύει η θέση του Μαρξ ότι «οι ιππότες της βιομηχανίας εκμεταλλεύτηκαν γεγονότα για τα οποία ήταν εντελώς αθώοι», εδώ, σε αυτή την επιλογή της νέας αριστοκρατίας μέσα στις ιστορικές περιστάσεις που είχαν αναδυθεί, είναι που μπορούμε να βρούμε αρχικό το νήμα των γεγονότων αυτών. Με άλλα λόγια, ο Μαρξ μας αποκαλύπτει εδώ μια αυθεντικά ιστορική λογική, μια ενδεχομενική και αστάθμητη αντίληψη της ιστορικής εξέλιξης, που βρίσκεται μακριά τόσο από την υιοθέτηση ενός κλειστού, ντετερμινιστικού σχήματος διαδοχής τρόπων παραγωγής, όσο όμως και από μια υποτιθέμενη ριζική τυχαιότητα που αφαιρεί την καθοριστικότητα της πραγματικής ιστορικής εξέλιξης και των ιστορικών περιστάσεων στη δυνατότητα ανάδυσης των διαφορετικών ιστορικών ενδεχομένων. Και φυσικά, για άλλη μια

---

⁶⁵ Βλ. Read 2003: 22.

φορά, η βία δεν παίζει κάποιον δευτερεύοντα ιστορικό ρόλο, αλλά ένα ρόλο ιστορικά καθοριστικό, μετασχηματιστικό των ιστορικών μορφών και περιστάσεων.

3.4. Η τυπική, νομική, ιδιοποίηση της γης και η σημασία της

Ίσως η κεντρικότερη τομή στο πλαίσιο του συνολικού προτσές της απαλλοτρίωσης που μελετά ο Μαρξ, είναι ο τυπικός νομικός σφετερισμός της γης, η τυπική πλέον κατάργηση του φεουδαρχικού καθεστώτος της γης:

«Τον καιρό της παλινόρθωσης των Στιούαρτ οι γαιοκτήμονες επέβαλαν με νόμο ένα σφετερισμό, που συντελέστηκε παντού και στην ηπειρωτική Ευρώπη χωρίς τις παραμικρότερες νομοθετικές περιστροφές. Κατάργησαν το φεουδαρχικό καθεστώς της γης, δηλαδή απάλλαξαν τη γη από τις υποχρεώσεις προς το κράτος που δημιουργεί η φεουδαρχική κατοχή της, “αποζημίωσαν” το κράτος, επιβάλλοντας φόρους στην αγροτιά και στην υπόλοιπη μάζα του λαού, μετέτρεψαν αυθαίρετα σε σύγχρονη ατομική ιδιοκτησία τους κτήματα που πάνω τους είχαν μονάχα τίτλους φεουδαρχικούς» (όπ. π.: 747).

Όμως, είναι η άνοδος στον θρόνο του Γουλιέλμου της Οράγγης, μετά την Ένδοξη Επανάσταση του 1688, που σηματοδοτεί «την λήστευση σε κολοσσιαία κλίμακα των κρατικών γαιών που ως τότε γίνονταν σε μέτριο βαθμό». Τότε, επισημαίνει ο Μαρξ, «οι γαίες αυτές χαρίστηκαν, πουλήθηκαν σε εξευτελιστικές τιμές ή και προσαρτήθηκαν σε ιδιωτικά κτήματα με άμεσο σφετερισμό» (όπ. π.: 748). Η περίοδος αυτή σηματοδοτεί, δηλαδή, μια ραγδαία ποσοτική μετατροπή του προτσές της απαλλοτρίωσης που εξετάζαμε ως τώρα. Απαλλοτρίωση που δεν αφορά πια μόνο τον αριθμό των προγραμμαμένων προλεταρίων που «εκσφενδονίζει» στην «αγορά εργασίας», αλλά και το μέγεθος της συγκεντροποίησης της γης καθώς και της συσσώρευσης των μέσων παραγωγής στην αντίπαλη από την εργασία πλευρά, αυτή που θα αποτελέσει το κεφάλαιο. Όπως οι βασικοί λόγοι για τους οποίους ο Μαρξ, θεωρεί την τομή αυτή ένα πραγματικό ορόσημο στην όλη διαδικασία της πρωταρχικής συσσώρευσης, δεν είναι απλώς η μεγιστοποίηση της ιδιοποίησης της γης.

Αφ' ενός –και σε αυτό θα σταθούμε κυρίως εδώ–, είναι το γεγονός έχουμε πλέον την τυπική κατάργηση του φεουδαρχικού καθεστώτος της γης και τη μετατροπή της σε ατομική ιδιοκτησία των πρώην φεουδαρχών που τώρα μετατρέπονται σε γαιοκτήμονες έχουμε δηλαδή τον τυπικό σχηματισμό, για πρώτη φορά, μεγάλων *ιδιοκτητών* γης, την πρώτη μεγάλη τυπική διαδικασία πρωταρχικής συσσώρευσης, την πρώτη τυπική περίφραξη της κρατικής γης, που σηματοδοτεί την ατομική ιδιοκτησία επί αυτής και όχι απλώς κάποιο φεουδαρχικό δικαίωμα εκμετάλλευσής της. Οι γαιοκτήμονες μπορούν να έχουν κέρδος από τη γη τους, είτε μισθώνοντας οι ίδιοι εργασία για την καλλιέργειά της ή την εκτροφή ζώων και

εμπορευόμενοι τα προϊόντα στις κοντινές πόλεις, ή ενοικιάζοντας τη σε χωρικούς για έναν χρόνο και με πολύ υψηλή γαιοπρόσοδο. Μπορούν όμως εναλλακτικά και να ενοικιάσουν μεγάλα τμήματά της σε μεγάλους ενοικιαστές-πακτωτές που θα την εκμεταλλευτούν αποδίδοντάς τους μια (αθροιστικά, σε σχέση με τον μεμονωμένο μικρό ενοικιαστή, πολύ μεγαλύτερη) γαιοπρόσοδο. Έχουμε, με άλλα λόγια, την τυπική πλέον *εμπορευματοποίηση* της γης, τη μετατροπή της σε στοιχείο του (δυνάμει) κεφαλαίου. Και αυτή η διαδικασία συνιστά για τον Μαρξ και τη βάση της συγκρότησης του κεφαλαίου, προϋπόθεση για να «συναντηθούν» όλες οι εκδοχές του τύπου κατόχου που συσσωρεύει στην πλευρά του τα στοιχεία του (δυνάμει) κεφαλαίου και να συγκροτήσουν, σε άμεση δομική αντιπαράθεση με τον πόλο της εργασίας, τον πόλο του κεφαλαίου. Να συναντηθούν, με άλλα λόγια, ο ιδιοκτήτης της γης με τον κεφαλαιοκράτη-πακτωτή,⁶⁶ τον μεγάλο επιχειρηματία της μανιφακτούρας και τον «μεγιστάνα του χρήματος», τον τραπεζίτη:

«Οι αστοί κεφαλαιοκράτες ενόησαν την επιχείρηση αυτή, ανάμεσα στ' άλλα για να μετατρέψουν τη γη σε συνηθισμένο αντικείμενο εμπορίου, για να επεκτείνουν την περιοχή της γεωργικής μεγαλοεπιχείρησης, για ν' αυξήσουν την προσφορά προγραμμαμένων προλεταρίων από την ύπαιθρο κλπ. Επιπλέον η καινούργια αριστοκρατία της γης ήταν η φυσική σύμμαχος της νέας τραπεζοκρατίας, των μεγιστάνων του χρήματος που μόλις είχαν βγει από το αυγό, και των μεγάλων επιχειρηματιών μανιφακτούρας, που τότε στηρίζονταν στους προστατευτικούς δασμούς. Στην περίπτωση αυτή, η αγγλική αστική τάξη ενέργησε σωστά για τα συμφέροντά της» (όπ. π.: 748).

Στην ανάλυσή του για τον τυπικό νομικό σφετερισμό των κρατικών γαιών, ο Μαρξ ήδη υπονοεί διαρκώς ότι η συνάντηση των δύο τύπου κατόχων έχει δώσει τα πρώτα της αποτελέσματα, ότι υπάρχει πλέον ένας εμβρυακός καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, που στηρίζεται στην εξωοικονομική βία, στον σφετερισμό και την κλοπή, αλλά που ήδη σηματοδοτεί μια εμβρυακή καπιταλιστική παραγωγική λειτουργία. Είναι όμως φανερό ότι παρά την τυπική ιδιοποίηση της γης και την εμπορευματοποίησή της, παρά την αύξηση του αριθμού των μισθωτών εργατών γης και τη ραγδαία αύξηση του αριθμού των «προγραμμαμένων» προλεταρίων, παρά δηλαδή την πρώτη αυτή συνάντηση ανάμεσα στον γαιοκτήμονα, το χρήμα και τον μισθωτό εργάτη, και παρά τις αντινομίες και την αναδρομικότητα στη χρήση των αναλυτικών κατηγοριών, η ανάλυση του Μαρξ δεν εντοπίζει ακόμη και τώρα την τυπική ανάδυση της κεφαλαιακής σχέσης, ανεξάρτητα από τη συνεχή του χρήση χαρακτηριστικών επιθέτων που προσιδιάζουν σε αυτή.

Και αυτό γιατί σύμφωνα με αυτήν την ανάλυση, η μισθωτή σχέση δεν αρκεί να εμφανιστεί στην ύπαιθρο, πρέπει να μπει στο «εργοστάσιο», να παραγάγει πέρα από αξίες χρήσης, αξία ανταλλαγής, αξία που αντιστοιχεί στον αφηρημένο, καπιταλιστικό, χαρακτήρα της εργασίας,

---

⁶⁶ Βλ. Μαρξ 2005: 767-769.

της εργασίας δηλαδή που έχει κατακτηθεί όχι απλώς από το χρήμα αλλά από το κεφάλαιο και της οποίας η αξία «πραγματοποιείται» στην καπιταλιστική αγορά. Πρέπει, δηλαδή, η αξία χρήσης της εργασίας να καταναλώνεται παραγωγικά μέσα στην καπιταλιστική διαδικασία της παραγωγής. Με άλλα λόγια, την εμβρυακή ύπαρξη της πυρηνικής παραγωγικής αυτής σχέσης, την πρώτη «εμπέδωση» της συνάντησης, πρέπει να συνοδεύσει η συνάντηση με ένα πλήθος άλλων στοιχείων που θα δώσουν τη δυνατότητα συγκρότησης του συνολικού κεφαλαιακού κυκλώματος. Η ολοκλήρωση του κεφαλαιακού κυκλώματος, μέσω της καπιταλιστικής αγοράς εμπορευμάτων, εμπορευμάτων που παράγονται με σκοπό την ανταλλαγή στην καπιταλιστική αγορά (παραγωγή-για-την-ανταλλαγή-στην-καπιταλιστική-αγορά), διαδικασία που προϋποθέτει την κατάκτηση της παραγωγικής διαδικασίας, τη σύμφυση με τις μανιφακτούρες των πόλεων και το εμπόριο, αλλά και την τραπεζική πίστη, με δυο λόγια η ανάδυση της αξιακής μορφής (της αξίας ανταλλαγής) ακόμη δεν έχει γίνει. Εδώ όμως δεν θα επεκταθούμε ακόμη περισσότερο.

Το δεύτερο όμως σημείο που αναδεικνύει την κεντρικότητα του τυπικού, νομικού, σφετερισμού της γης για τον Μαρξ, είναι ότι σηματοδοτεί την *ενεργητική* πλέον εμπλοκή του κράτους στη διαδικασία της πρωταρχικής συσσώρευσης και την ανάληψη τρόπων τινά του «καθοδηγητικού» ρόλου στο συνολικό προτσές της, ρόλου που προκύπτει από τα κοινωνικά συμφέροντα που έχουν αναδυθεί και αποκρυσταλλώνονται στον συνασπισμό εξουσίας του, από τα κοινωνικά συμφέροντα που πλέον εκπροσωπεί και των οποίων την επικράτηση των ταξικό ανταγωνισμό και τη θεσμοποίησή τους επιχειρεί. Όμως, σε αυτό το σημείο θα επανέλθουμε αναλυτικά.

Η σημασία και η επιθετικότητα της τρίτης αυτής κεντρικής τομής στο προτσές απαλλοτρίωσης των άμεσων παραγωγών της υπαίθρου και συγκέντρωσης των μέσων ύπαρξής τους κάτω από την τυπική ατομική ιδιοκτησία των νέων γαιοκτημόνων επισημαίνεται από τον Μαρξ υπογραμμίζοντας ότι περί το 1750, λιγότερο από έναν αιώνα μετά την έναρξη του τυπικού, νομικού σφετερισμού της γης και λίγο περισσότερο από μισό αιώνα μετά την ενθρόνιση του Γουλιέλμου της Οράγγης, έχει εξαφανιστεί κάθε ίχνος μικρού ανεξάρτητου γεωργού ενοικιαστή γης, που μέχρι το τέλος του 15^{ου} αιώνα συνιστούσε ίσως το πολυπληθέστερο τμήμα του πληθυσμού της υπαίθρου και που επιβίωνε μέχρι και το τέλος του 17^{ου} αιώνα, καθώς και κάθε ίχνος της *yeomenry*.

3.5. Η περίφραξη των «κοινών» και η βιοπολιτική των «αραιωμάτων»

Η περίφραξη της κοινοτικής γης, των commons («κοινών»), συνιστά την τέταρτη διαδικασία του συνολικού προτσές απαλλοτρίωσης των άμεσων παραγωγών της υπαίθρου, που θεματοποιεί ο Μαρξ:

«Είδαμε πως ο βίαιος σφετερισμός της [της κοινοτικής ιδιοκτησίας], που συνοδεύεται συνήθως από τη μετατροπή των χωραφιών σε βοσκές, αρχίζει στα τέλη του 15^{ου} αιώνα και συνεχίζεται τον 16^ο. Η κοινοβουλευτική μορφή αυτής της ληστείας είναι η μορφή των «Bills for Inclosures of Commons» (νόμοι για την περίφραξη της κοινοτικής γης), μ' άλλα λόγια διατάγματα, με τα οποία οι γαιοκτήμονες δωρίζουν στον εαυτό τους σαν ατομική ιδιοκτησία τη λαϊκή γη, δηλαδή διατάγματα απαλλοτρίωσης του λαού» (όπ. π.: 749).

Όπως μας έχει πει εξ αρχής, η περίφραξη των «κοινών», της λαϊκής δηλαδή γης (της γης που δεν ήταν ούτε κρατικής ούτε όμως εκκλησιαστικής ιδιοκτησίας και άρα δεν τύγγανε της φεουδαρχικής εκμετάλλευσης αλλά αποτελούσε ελεύθερη λαϊκή γη τη συνιδιοκτησία της οποίας είχαν οι ελεύθεροι αγρότες, οι μικροί πακτωτές οι μισθωτοί εργάτες γης και οι cottagers), είναι μια διαδικασία που ιστορικά εκκινεί παράλληλα με τις περιφράξεις της κρατικής-φεουδαρχικής γης και της διάλυσης των ακολουθιών των φεουδαρχών στο τέλος του 15^{ου} αιώνα, καθώς και με την περίφραξη της εκκλησιαστικής γης και εκτείνεται σε όλο τον 16^ο αιώνα. Όμως, ο Μαρξ θα επισημάνει εδώ για άλλη μια φορά την τομή που συνιστά η ενεργητική εμπλοκή του κράτους από τα τέλη του 17^{ου} αιώνα και μετά. Ειδικά σε ότι αφορά την καταλήστευση της κοινοτικής γης, η κρατική παρέμβαση λαμβάνει τη μορφή των «νόμων για την περίφραξη της κοινοτικής γης» τον 18^ο αιώνα, με τους οποίους, όπως άλλωστε λίγο νωρίτερα είχε συμβεί και με την κρατική γη, η λαϊκή γη, η γη που προηγούμενα δεν ανήκε σε κανέναν άλλον πλην των μεσαίων και φτωχών αγροτών της υπαίθρου, περιφράσσεται και αποδίδεται από το κράτος στους γαιοκτήμονες, και ακολούθως στους μεγάλους πακτωτές, για εκμετάλλευση. Πρόκειται για μια τυπική, ακόμη και στο πλαίσιο του φεουδαρχικού κράτους, ληστεία της περιουσίας των χωρικών και ανεξάρτητων αγροτών, για μια τυπική διαδικασία πρωταρχικής συσσώρευσης.

Η σημασία αυτών των περιφράξεων συνίσταται αφενός στη γενικότερη σημασία που έχει η απαλλοτρίωση της γης: στη συγκεντροποίηση της γης κάτω από την κατοχή λίγων κατόχων και μετέπειτα ιδιοκτητών και η απόδοση στους φεουδάρχες και έπειτα γαιοκτήμονες ιδιοκτήτες μιας τεράστιας παραγωγικής δύναμης για τη βοσκή των κοπαδιών τους, λόγω για τον οποίο ήδη προχωρούσαν και στην απαλλοτρίωση της κρατικής γης και την έξωση των χωρικών της υπαίθρου, καθώς επίσης και στην περαιτέρω συγκέντρωση της γης. Η μεγάλη σημασία όμως της περίφραξης των κοινών, έγκειται κυρίως στον ιδιαίτερο ρόλο που έχει αυτή στην αναπαραγωγή του φεουδαρχικού συστήματος κοινωνικών σχέσεων στην ύπαιθρο. Και αυτό, όχι κυρίως επειδή συνιστά μια (δευτερεύουσα) πηγή άμεσου κέρδους της

κοινότητας -καθώς τα τμήματα εκείνα της κοινοτικής γης που δεν ήταν χέρσα ενοικιάζονταν από την κοινότητα προς καλλιέργεια με το μίσθωμα να επιστρέφει σε αυτήν-, αλλά γιατί η κοινοτική γη ήταν εκείνη που, όπως έχουμε ήδη σημειώσει, παρείχε πρακτικά το σημαντικότερο μέρος του «κοινωνικού μισθού»: τη γη για την εκτροφή των ζώων που ήταν απαραίτητα τόσο για την τροφή όσο όμως και για την ένδυση και υπόδηση των χωρικών, τα ξύλα για τη φωτιά, την κοπριά για τη λίπανση της γης τους. Με την έννοια αυτή, η περιφραξη των κοινών συνιστά το ξερίζωμα του τελευταίου κοινωνικού «οχυρού» στο οποίο μπορούσαν να καταφύγουν οι απαλλοτριωμένοι χωρικοί και ανεξάρτητοι αγρότες της υπαίθρου, αλλά πολύ περισσότερο της βάσης διατήρησης και αναπαραγωγής των φεουδαρχικών σχέσεων παραγωγής στη γη. Με την έννοια αυτή είναι που αυτή η λεηλασία της κοινοτικής γης συνιστά για τον Μαρξ τον βασικό μοχλό -παράλληλα με την «καταλήστευση» των κρατικών κτημάτων-, για το «μεγάλωμα των μεγάλων εκείνων πακτωμένων αγροκτημάτων, που τον 18^ο αιώνα τα ονόμαζαν “κεφαλαιακές φάρμες” ή “φάρμες των εμπόρων”, και που “ελευθερώνουν” τον αγροτικό πληθυσμό και τον μετατρέπουν σε προλεταριάτο για τη βιομηχανία» (όπ. π.: 749-750).

Με άλλα λόγια, αν η ιστορική, καθόλα αστάθμητη, εκκίνηση της διαδικασίας των περιφράξεων ήταν η εκδίωξη του πληθυσμού από τη φεουδαρχική γη (κρατική και εκκλησιαστική) και το σημείο καμπής της όλης εξέλιξης ήταν η τυπική ιδιοποίηση των κρατικών γαιών και μετατροπή τους σε ατομική ιδιοκτησία των γαιοκτημόνων με την παράλληλη ανάληψη της διεύθυνσης της διαδικασίας από το κράτος, η περίφραξη της κοινοτικής γης επισφράγιζε, παράλληλα εξελισσόμενη με τις άλλες δύο διαδικασίες (και κυρίως με την πρώτη), την όλη διεργασία.

Όμως, στην περίφραξη της κοινοτικής γης, ο Μαρξ προσθέτει ως τελευταία μεγάλη διαδικασία απαλλοτρίωσης, αυτήν του «αραιώματος των κτημάτων»:

«Το τελευταίο μεγάλο προτσές απαλλοτρίωσης της γης των γεωργών είναι τέλος το λεγόμενο Clearing of Estates (αραίωμα των κτημάτων, στην πραγματικότητα σάρωμα των ανθρώπων σ' αυτά). Όλες οι αγγλικές μέθοδες που εξετάσαμε ως τώρα κορυφώνονται στο “αραίωμα”. [...] Σήμερα, που δεν υπάρχουν πια ανεξάρτητοι αγρότες για σάρωμα, η υπόθεση φτάνει ως το «αραίωμα» των κατοικιών, έτσι που οι εργάτες γεωργίας να μην έχουν πια τον απαραίτητο χώρο για τη στέγασή τους πάνω στη γη που οι ίδιοι καλλιεργούν.

Με άλλα λόγια έχουμε εδώ, όπως και σε όλη την διαδικασία απαλλοτρίωσης του πληθυσμού της υπαίθρου από τη γη του –πιο πολύ όμως εδώ-, μια τυπική *βιοπολιτική των πληθυσμών*, μια συλλογική, κεντρική διαχείριση της ζωής της κοινότητας και όχι απλώς μια *ανατομοπολιτικής του σώματος*,⁶⁷ όπως θα έχουμε στην περίπτωση της «αιματηρής

⁶⁷ Βλ. Foucault 2011-β. Ειδικά, σελ: 155-169. Βλ. επίσης Foucault 2011-β και 2004.

νομοθεσίας», των σημαδεμάτων, των φυλακίσεων και θανατώσεων με ζητούμενο την πειθάρχηση στη μισθωτή σχέση. Η «αναρχία» της ζωής της υπαίθρου, η «ελευθερία» των αγροτών και χωρικών της υπαίθρου που πλέον έχουν μετατραπεί σε μισθωτούς εργάτες στη γη του γαιοκτήμονα, «διευθετείται» με τρόπο που να είναι αποδοτικότερος για τον ιδιοκτήτη της γης. Η συγκεντροποίηση της γης δίνει το έναυσμα και για τη «συγκεντροποίηση» του πληθυσμού. Και αυτό δεν αφορά μόνο την ύπαιθρο: συνιστά κοινό «κοινωνιολογικό» στοιχείο της ανάδυσης της σχέσης του κεφαλαίου. Αφορά την ενοποίηση του οικονομικού χώρου, τη διαμόρφωση του χώρου της αγοράς εμπορευμάτων· διαμορφώνει αντίστοιχα και τις πόλεις, όπου οι μανιφακτούρες βρίσκονται συγκεντρωμένες δίπλα συνήθως σε λιμάνια ή αγρούς που τους δίνουν τις πρώτες ύλες τους. Η εργασία παρακολουθεί με άλλα λόγια τον χώρο που διευθετεί το κεφάλαιο, τη χωροθέτηση του τελευταίου. Ο χώρος συνίσταται έτσι σε άμεσο ταξικό διακύβευμα για την αναπαραγωγή της κεφαλαιακής σχέσης που αναδύεται και την κερδοφορία της. Αυτό άλλωστε μας το παρουσιάζει ανάγλυφα ο Μαρξ νωρίτερα στο *Κεφαλαίο*, στο 8^ο κεφάλαιό του, το περίφημο κεφάλαιο για την εργάσιμη ημέρα.

Μια αντίστοιχη βιοπολιτική των πληθυσμών, τέτοια που ο Μαρξ τη θεωρεί ως την τυπική περίπτωση «αραιώματος», αφορά την περιφραγή της κοινοτικής γης όπως έλαβε χώρα στην Άνω Σκωτία. Ο Μαρξ μας δίνει το παράδειγμα αυτό ως το χαρακτηριστικό εκείνο παράδειγμα όχι απλώς της ξεδιάντροπης ληστείας της κοινοτικής γης ή της αναληψίας των γαιοκτημόνων ιδιοκτητών της γης, αλλά του διαρκούς κυνηγιού του κέρδους από τη γη, μέσω των συνεχών αλλαγών της χρήσης της και την αντίστοιχη μετακίνηση και εκμετάλλευση του πληθυσμού της:

Τι θα πει όμως στην κυριολεξία «Clearing of Estates», το μαθαίνουμε μόνο στη γη της επαγγελίας της σύγχρονης ιστοριογραφίας, στην Άνω Σκωτία. Εκεί το προτσές αυτό διακρίνεται για το συστηματικό χαρακτήρα του, για το μέγεθος της κλίμακας που συντελείται μονοκοπανιά [...], τέλος διακρίνεται για την ιδιαίτερη μορφή της σφετερισμένης γαιοκτησίας» (όπ. π.: 753).

Τη γη του clan (της φατρίας ή αλλιώς της κοινότητας) στην Άνω Σκωτία, της οποίας ο Αρχηγός του clan είναι μόνο τυπικός ιδιοκτήτης (όπως αντίστοιχα η βασίλισσα της Αγγλίας, λέει ο Μαρξ), την ιδιοποιείται βίαια ο Αρχηγός του clan, μετατρέποντάς τη πρώτα σε βοσκότοπο, όπως και στην Αγγλία, έπειτα όμως σε τόπο κυνηγιού, που μπορούσε επίσης να είναι πολύ προσοδοφόρο, μέσω της ενοικίασής της σε ευγενείς. Σε αυτή την πορεία, ο πληθυσμός της κοινότητας μετακινείται βίαια και κατά το δοκούν, ανάλογα με τη χρήση της γης από τον σφετεριστή της, απλώς με την απόδοση μιας εξευτελιστικής αποζημίωσης. Η τοποθέτηση του πληθυσμού σε παραθαλάσσιο, μη καλλιεργήσιμο μέρος, τον οδηγεί να αναπτύξει την αλιεία, οδηγώντας σε δεύτερη φάση σε νέο διωγμό και οικειοποίηση της νέας αυτής μεθόδου από τον γαιοκτήμονα. Με άλλα λόγια, ο σφετερισμός των κοινών δεν είχε αποκλειστικά και μόνο την έννοια και τη σημασία της ιδιοποίησης ενός μεγάλου μέρους της

γης από τον γαιοκτήμονα, αλλά την ιδιοποίηση όλων των παραγωγικών της δυνατοτήτων και της τεχνικής που ο κοινοτικός πληθυσμός είχε αναπτύξει. Όλη η ανάπτυξη της κεφαλαιακής σχέσης αλλά και πολύ περισσότερο η περίοδος διαμόρφωσης των ιστορικών της προϋποθέσεων, η περίοδος της πρωταρχικής συσσώρευσης, αναδεικνύει τον χώρο σε ταξικό διακύβευμα και διακρίνεται από τη βιοπολιτική των πληθυσμών. Οι «αραιώσεις» ίσως συνιστούν το τυπικότερό της παράδειγμα.

3.6. Επισκόπηση: τα αποτελέσματά των περιφράξεων

Στο τέλος του συνολικού προτσές απαλλοτρίωσης του πληθυσμού της υπαίθρου από τα μέσα παραγωγής και συντήρησής του, έχει εξαφανιστεί κάθε ίχνος των μικρών ανεξάρτητων αγροτών ενοικιαστών γης (yeomenry), καθώς και οι freeholders, οι μικροί ελεύθεροι αγρότες, ιδιοκτήτες του δικού τους τμήματος γης το οποίο καλλιεργούσαν με τα δικά τους μέσα και από το οποίο παρήγαγαν τα αναγκαία καθημερινά προϊόντα αναπαραγωγής των ίδιων και των οικογενειών τους. Η εκκλησιαστική γη έχει περιφραχθεί και αποδοθεί σε μεγάλους ενοικιαστές γης για πολύ μικρό ενοίκιο. Η κρατική γη, καθώς και η κοινοτική γη έχουν περιφραχθεί και σφετεριστεί από τους πρώην φεουδάρχες, οι οποίοι έχουν μετατραπεί πλέον σε τυπικούς ατομικούς ιδιοκτήτες της και όταν δεν την εκμεταλλεύονται οι ίδιοι για την παραγωγή αγαθών (μέσω καλλιέργειας ή εκτροφής ζώων) που θα τα εμπορευτούν στην σχηματιζόμενη αγορά, την ενοικιάζουν σε μεγάλους ενοικιαστές-πακτωτές.

Ο μετασχηματισμός των όρων και τρόπων εκμετάλλευσης της γης είναι ριζικός: αυτή συγκεντροποιείται και μετατρέπεται σε εμπορεύσιμο αγαθό, ενώ το μεγαλύτερο μέρος των καλλιεργήσιμων εκτάσεων μετατρέπεται σε βοσκότοπους ή κυνηγότοπους. Ακόμη ριζικότερος είναι ο μετασχηματισμός των σχέσεων κοινωνικής παραγωγής: Ο πληθυσμός αποτελείται πλέον κυρίως από τρία στρώματα: ένα μικρό μέρος του αποτελείται από γαιοκτήμονες, ατομικούς πλέον ιδιοκτήτες της γης της οποίας μέχρι πρότινος κατείχαν απλώς φεουδαρχικούς τίτλους κατοχής και εκμετάλλευσης. Ένα επίσης μικρό μέρος του πληθυσμού, αποτελείται από μεγάλους ενοικιαστές-πακτωτές γης που μισθώνουν τη γη των γαιοκτημόνων έναντι χρηματικής αμοιβής και την εκμεταλλεύονται μισθώνοντας εργατική δύναμη, διατηρώντας όμως πάντα την ιδιοκτησία των εργαλείων και των μέσων εργασίας και παραγωγής.

Το συντριπτικά μεγαλύτερο όμως μέρος του πληθυσμού στην ύπαιθρο είναι αυτό των άκληρων μισθωτών εργατών γης, που έχουν παραχθεί κατά μάζες από τη διαδικασία των περιφράξεων και την απαλλοτρίωση των μέσων παραγωγής και ύπαρξής τους. Δίπλα σε

αυτούς, ήδη από πολύ νωρίς έχει αναπτυχθεί ένα στρώμα φτωχών, εξαθλιωμένων αλητών, επαιτών και ληστών, ένας περιπλανώμενος πληθυσμός ανθρώπων που η απαλλοτρίωση των μέσων παραγωγής και ύπαρξής τους, το ξερίζωμά τους από τη γη, τους άφησε χωρίς τη δυνατότητα βιοπορισμού. Πρόκειται για την πρώτη ιστορική παραγωγή ενός πληθυσμού που πληροί τα κριτήρια αυτού που νωρίτερα στο *Κεφάλαιο* έχει ήδη ονομάσει ο Μαρξ «σχετικό υπερπληθυσμό». Ο τελευταίος είναι ίδιον της καπιταλιστικής συσσώρευσης και συνιστά τον «εφεδρικό στρατό εργασίας» της η εμφάνισή του εδώ, ήδη από την αρχή των περιφράξεων, είναι η ένδειξη της ραγδαίας μετατροπής των σχέσεων κοινωνικής παραγωγής, της διάλυσης της φεουδαρχικής οργάνωσής τους και της εμπορευματοποίησής τους. Τον πληθυσμό αυτόν θα αναλάβει να διαχειριστεί από νωρίς η αιματηρή νομοθεσία ενάντια στην αλητεία, την επαιτεία και τη ληστεία, η (ασυνείδητη αρχικά και έπειτα συνειδητή) απόπειρα του κράτους να πειθαρχήσει την υποψήφια εργατική δύναμη, τόσο στην ένταξή της στη μισθωτή σχέση, όσο όμως και στις νέες συνθήκες ζωής της. Όμως για αυτό θα κάνουμε αναλυτικά λόγο στη συνέχεια.

Ο Μαρξ συνοψίζει, με τα λόγια του δρ. Πράις αυτόν τον συνολικό κοινωνικό μετασχηματισμό που σηματοδοτούν οι περιφράξεις της γης για τους πρώην άμεσους παραγωγούς της υπαίθρου:

«Αν –λέει ο δρ. Πράις– η γη περάσει στα χέρια λίγων μεγάλων πακτωτών, οι μικροί πακτωτές (που νωρίτερα τους χαρακτήριζε ο ίδιος σαν “ένα πλήθος μικροκαλλιεργητές και μικροπακτωτές, που συντηρούν τους εαυτούς τους και τις οικογένειες τους με το προϊόν της γης που καλλιεργούν, με πρόβατα, πουλερικά, γουρούνια κλπ, που τα στέλνουν να βοσκήσουν στην κοινοτική γη κι έτσι αγοράζουν πολύ λίγα τρόφιμα”) θα μετατραπούν σε ανθρώπους που τα μέσα ύπαρξής τους είναι υποχρεωμένοι να τα κερδίζουν εργαζόμενοι για άλλους και που είναι υποχρεωμένοι να πηγαίνουν στην αγορά για το καθετί που χρειάζονται... Ίσως να συντελείται περισσότερη εργασία, γιατί χρησιμοποιείται περισσότερος εξαναγκασμός... οι πόλεις και οι μανιφακτούρες θα μεγαλώνουν γιατί διώχνονται προς αυτές περισσότεροι άνθρωποι που ζητούν εργασία. Αυτός είναι ο τρόπος που επενεργεί με φυσικότητα η συγκέντρωση των πακτώσεων εδώ και πολλά χρόνια σε αυτό το βασίλειο». Το συνολικό αποτέλεσμα των περιφράξεων το συνοψίζει με τα παρακάτω λόγια: “Γενικά η κατάσταση των κατώτερων λαϊκών τάξεων χειροτέρευσε σχεδόν από κάθε άποψη, οι μικροί γαιοκτήτες και πακτωτές υποβιβάστηκαν στην κατάσταση μεροκαματιάρηδων και μισθωτών, ενώ ταυτόχρονα σ’ αυτή την κατάσταση έγινε πιο δύσκολο να βγάσουν το ψωμί τους”» (όπ. π.: 751).

Και επανέρχεται, για να τονίσει, όπως σε όλο το σώμα του κειμένου, τη βία του μετασχηματισμού αυτού, όσο όμως και τις βασικές, άμεσες συνέπειές του:

«Η λεηλασία των εκκλησιαστικών κτημάτων, η καταχρηστική εκποίηση των κρατικών γαιών, η κλοπή της κοινοτικής ιδιοκτησίας, η σφετεριστική μετατροπή της φεουδαρχικής ιδιοκτησίας και της ιδιοκτησίας των clan σε σύγχρονη ατομική ιδιοκτησία, μετατροπή που έγινε με την πιο ανηλεή

τρομοκρατία, όλα αυτά ήταν ισάριθμες ειδυλλιακές μέθοδες της πρωταρχικής συσσώρευσης. Κατάκτησαν το πεδίο για την κεφαλαιοκρατική γεωργία, προσάρτησαν τη γη στο κεφάλαιο και δημιούργησαν για τη βιομηχανία των πόλεων την αναγκαία προσφορά προγραμμαμένου προλεταριάτου» (όπ. π.: 757).

Πέρα όμως από τις συνέπειες της μετατροπής για τον ίδιο τον πληθυσμό της υπαίθρου -τη ραγδαία μετατροπή των παραγωγικών σχέσεων εκεί, αλλά και την εμπορευματοποίησή της γης και μετατροπή της, κατόπιν της συσσώρευσής της σε λίγα ιδιωτικά χέρια και της εκμετάλλευσής της για την παραγωγή εμπορικών προϊόντων, *εμπορευμάτων*, τη μετατροπή της δηλαδή σε δύναμις στοιχείο του κεφαλαίου-, και τα δύο αποσπάσματα τονίζουν τα αποτελέσματα των περιφράξεων πέρα από την ύπαιθρο, τόσο με τη διοχέτευση ενός μεγάλου όγκου υποψήφιας εργατικής δύναμης προς τις ακμάζουσες μανιφακτούρες των πόλεων, όσο όμως και με τη διαμόρφωση της εσωτερικής αγοράς εμπορευμάτων. Ας εξετάσουμε αυτή την επίδραση.

4. Η πρωταρχική συσσώρευση από και πέρα από την υπαίθρο

4.1. Ανεξαρτησία, παραλληλία και αλληλεπίδραση των στοιχείων κατά την πρωταρχική συσσώρευση

Είδαμε ότι, για τον Μαρξ, η απαλλοτρίωση του πληθυσμού της υπαίθρου από τα μέσα παραγωγής και ύπαρξής του είναι η βάση της μετατροπής που συνιστά η πρωταρχική συσσώρευση, της συνολικής μετατροπής των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής. Αυτή σηματοδοτεί ταυτόχρονα την ιστορική πυροδότηση του φαινομένου, όσο και το υπόβαθρο της παραγωγής των κεντρικών στοιχείων της συνάντησης, των δύο τύπων κατόχου. Όμως, ο Μαρξ δεν περιορίζει τη διαδικασία της πρωταρχικής συσσώρευσης στην υπαίθρο και την απαλλοτρίωσή της. Αυτή είναι η βάση του μετασχηματισμού, όχι όμως η ολοκλήρωσή του. Κεντρική θέση στη διαδικασία της πρωταρχικής συσσώρευσης έχουν διεργασίες που λαμβάνουν χώρα έξω από την υπαίθρο, *παράλληλα με* όσο και *ανεξάρτητα από* την απαλλοτρίωση των παραγωγών της. Πρόκειται για τις διαδικασίες που σχετίζονται τόσο με την επίδραση των περιφράξεων της γης στις μανιφακτούρες των πόλεων, τη σχέση τους με το εμπόριο και τη σημασία τους στη διαμόρφωση του συνολικού κεφαλαιακού κυκλώματος, όσο όμως και παράλληλες, αυτοτελείς διαδικασίες πρωταρχικής συσσώρευσης που εξελίσσονται με τρόπο παρόμοιο με αυτόν της απαλλοτρίωσης της γης: με τη δια της βίας απόσπαση κοινωνικού και φυσικού πλούτου από τις αποικίες, τη (σε πολλές περιπτώσεις κυριολεκτική) δουλκή εκμετάλλευση κοινωνικών ομάδων (γυναίκες, παιδιά), φυλετικών και εθνικών πληθυσμών αλλά και με τη χαριστική απόδοση στοιχείων συσσώρευσης και πλουτισμού από το κράτος, όπως η χρήση της κρατικής πίστης και του χρέους.

Φυσικά, με δεδομένη την ανάδειξη της απαλλοτρίωσης των παραγωγών της υπαίθρου σε υπόβαθρο της διεργασίας, ο Μαρξ τείνει συχνά να συνδέει αιτιακά όλες αυτές τις διαδικασίες πρωταρχικής συσσώρευσης με τις περιφράξεις, ως να είναι τα γραμμικά ιστορικά τους αποτελέσματα. Φτάνει έτσι να μεταχειρίζεται συχνά ένα σχήμα «αιτίας-αποτελέσματος» σε σχέση με τις διαδικασίες πρωταρχικής συσσώρευσης και στην υπαίθρο και έξω από αυτήν, σχετικοποιώντας τρόπον τινά την ισοτιμία της συμμετοχής των στοιχείων που παράγουν οι ιστορικές αυτές διεργασίες στη συνάντηση που παραγάγει την κεφαλαιακή σχέση.

Παρόλα αυτά, είναι σαφές ότι στην ανάλυσή του ο Μαρξ αναδεικνύει αυτές τις διαδικασίες ως εξίσου αναγκαίες για την ανάδυση της κεφαλαιακής σχέσης, από δύο σκοπιές: Αφ' ενός από τη σκοπιά της *συσσώρευσης*, της απόσπασης χρήματος, μέσω παραγωγής και μέσω συντήρησης από τους άμεσους παραγωγούς και της υλικής συσσώρευσής τους σε ιδιώτες που θα συγκροτήσουν την πλευρά του κεφαλαίου (συγκεκριμένα τα υπόλοιπα στοιχεία αυτής της πλευράς, πέρα από τη γη) και θα αποτελέσουν προοπτικά την τάξη των κεφαλαιοκρατών. Αφ' ετέρου, όμως κυρίως, από τη σκοπιά της αναγκαίας ολοκλήρωσης του κεφαλαιακού κυκλώματος, τη μετατροπή των σχέσεων κοινωνικής παραγωγής και την ανάδυση της αξιακής μορφής, της αξίας ανταλλαγής· εκείνης δηλαδή της αξίας που έχει την ικανότητα να παραγάγει η εργατική δύναμη όταν καταναλώνεται «παραγωγικά», παράγοντας δηλαδή προϊόντα-για-την-ανταλλαγή-στην-καπιταλιστική-αγορά.

Με τον τρόπο αυτόν, παρά τη στιγμιαία μεταχείριση του παραπάνω σχήματος «αιτίου-αποτελέσματος», που τείνει να εντάσσει όλο το προτσές σε μια ιστορική διαλεκτική, ο Μαρξ είναι προσεκτικός: Αφ' ενός προϋποθέτει την ανεξάρτητη ιστορία των υπόλοιπων εκείνων στοιχείων που λαμβάνουν μέρος στη συνάντηση, την ανεξάρτητη από κάποιον κεφαλαιοκρατικό τελεολογικό σκοπό ανάδυση για παράδειγμα της μανιφακτούρας, των εμπορικών και πιστωτικών πρακτικών, της εμβρυακής αγοράς εμπορευμάτων στις πόλεις. Παρά δηλαδή το αιτιακό σχήμα που ομολογεί κυρίως η εξωτερική διάρθρωση των υποκεφαλαίων του Μαρξ, η ίδια του η ανάπτυξη, καθώς και η επιλογή της αυτοτελούς θεματοποίησης των επιμέρους διαδικασιών, αναδεικνύει ισορροπημένα τόσο την ιστορική ανεξαρτησία της ανάδυσης των επιμέρους στοιχείων, την αστάθμητη ιστορική τους «αυθεντικότητα», όσο όμως και την καθοριστική τους σχέση με τα αποτελέσματα των περιφράξεων και τη συμμετοχή τους στο συνολικό προτσές της πρωταρχικής συσσώρευσης. Αφετέρου, παρουσιάζει τις υπόλοιπες καθαυτό διαδικασίες πρωταρχικής συσσώρευσης ως αιτιακά *ανεξάρτητες* και χρονολογικά και διαδικαστικά παράλληλες με την απαλλοτρίωση της γης. Με άλλα λόγια, η αιτιακή προτεραιότητα που ο Μαρξ δίνει στη διαδικασία απαλλοτρίωσης της γης ως προϋπόθεση για να ανάδυση της κεφαλαιακής σχέσης, δεν αναιρεί την καθοριστική σημασία ούτε των διαδικασιών που παράγουν τα στοιχεία και τις κοινωνικές μορφές με τις οποίες τα αποτελέσματά της απαλλοτρίωσης της γης «συναντιούνται», ούτε όμως και των παράλληλων διαδικασιών τυπικής πρωταρχικής συσσώρευσης που εντοπίζει πέρα από τις περιφράξεις της αγγλικής υπαίθρου και τη δική τους επίδραση στην ανάδυση του κεφαλαίου.

Με την έννοια αυτή, όταν αναφερόμαστε στην «ανεξάρτητη» ιστορία των εκτός της υπαίθρου στοιχείων, και της (δυνάμει) συνάντησης που παραγάγουν, δεν αναφερόμαστε σε κάποια χωρισμένη με σινικά τείχη παράλληλη ανάπτυξη των διεργασιών που συντελούνται σε

ύπαιθρο και πόλεις. Αυτό θα ήταν άλλωστε κατάφορη καταπάτηση της ανάδειξης των περιφράξεων σε ιστορική προϋπόθεση της πρωταρχικής συσσώρευσης από τον Μαρξ, όσο όμως και σημαντικό αναλυτικό σφάλμα. Η ιστορική ανεξαρτησία των διαδικασιών που παράγουν τις καθοριστικές κοινωνικές μορφές με τις οποίες πρέπει να συναντηθούν τα κοινωνικά αποτελέσματα των περιφράξεων, έγκειται στην ιστορική διαδρομή της ανάπτυξης αυτών των στοιχείων, με άλλα λόγια στο γεγονός ότι η ιστορική τους παρουσία δεν υπαγορεύτηκε από την υποτιθέμενη αστική ανάπτυξη μέσα στις φεουδαρχικές σχέσεις της υπαίθρου, αλλά από την ιδιαίτερη κοινωνική διαμόρφωση του φεουδαρχικού συστήματος. Και ταυτόχρονα υπογραμμίζει ότι η εκκίνηση του προτσές απαλλοτρίωσης των άμεσων παραγωγών της υπαίθρου που ο Μαρξ εντοπίζει ως τη βάση της εξέλιξης, συμφύεται με τις μορφές αυτές, αλληλοδιαπλέκεται μαζί τους, τροφοδοτεί και τροφοδοτείται από αυτές, τις τροποποιεί ριζικά, την ίδια στιγμή που οι μορφές αυτές δίνουν την ιστορική δυνατότητα διαμόρφωσης του συνολικού κεφαλαιακού κυκλώματος και της κεφαλαιακής σχέσης.

Με αυτή την έννοια, διαμορφώνονται δύο «εικόνες» που πρέπει να εξετάσουμε μετά την τοποθέτηση της διαδικασίας των περιφράξεων της γης ως βάσης του προτσές από τον Μαρξ. Η μια αφορά την ιστορική διαμόρφωση και παρουσία των κοινωνικών εκείνων μορφών και στοιχείων που αναπτύσσονται *ανεξάρτητα* από κάποιον υποτιθέμενο προοδεδόμενο καπιταλιστικό σκοπό στο πλαίσιο της φεουδαρχικής οργάνωσης της κοινωνικής παραγωγής και που βρίσκονται παρόντα ώστε να «συναντηθούν» ιστορικά με τα κοινωνικά αποτελέσματα των περιφράξεων. Τέτοιες μορφές είναι, όπως έχουμε ήδη επισημάνει, το χρήμα, που αποτελεί μέσο εμπορικού αντιπραγματισμού ανάμεσα σε ύπαιθρο και πόλη, όσο όμως και κυρίως μέσο πληρωμής της φεουδαρχικής γαιοπροσόδου, η μισθωτή μορφή, που επίσης αναπτύσσεται παράλληλα στην καλλιέργεια της γης και στο συντεχνιακό εργαστήριο της πόλης, πολύ περισσότερο όμως στη μανιφακτούρα. Είναι όμως επίσης, η ανάπτυξη των διεθνών εμπορικών δικτύων, κυρίως μέσω της ναυσιπλοΐας, η αυτοτελής ανάπτυξη των τεχνικών μέσων στα συντεχνιακά εργαστήρια των πόλεων, αλλά και κυρίως η ανάπτυξη της μανιφακτούρας ως εξέλιξή τους, καθώς και η τοκογλυφία και οι πιστωτικές πρακτικές που αναπτύσσονται με βάση το εμπόριο. Στο πλαίσιο αυτό, με δεδομένη αυτή την, όπως την παρουσιάζει ο Μαρξ, ιστορικά ανεξάρτητη ανάπτυξη των παραπάνω στοιχείων, μας ενδιαφέρει το αποτέλεσμα που έχουν οι περιφράξεις στις παραπάνω, ιστορικά ανεξάρτητα παραχθείσες μορφές: πως τα κοινωνικά τους αποτελέσματα τις τροποποιούν ριζικά και πως οι ίδιες αυτές μορφές επιδρούν πάνω στα τελευταία.

Η δεύτερη αφορά τις άλλες καθαυτό διαδικασίες πρωταρχικής συσσώρευσης που εξελίσσονται τόσο με το αποικιακό εμπόριο και την αποικιοκρατία εν γένει, όσο όμως και με το κρατικό χρέος και την τραπεζική πίστη, αλλά και κυρίως με τη σημασία και τα

αποτελέσματά τους τόσο στη διαμόρφωση της πρωταρχικής συσσώρευσης κεφαλαίου, όσο όμως και στον συνολικό κοινωνικό μετασχηματισμό και τη διαμόρφωση της κεφαλαιακής σχέσης.

4.2. Το πυρηνικό αποτέλεσμα: Η διαμόρφωση της (καπιταλιστικής) εσωτερικής αγοράς εμπορευμάτων

Κάτω από αυτό το σχήμα, της συνάντησης ανάμεσα σε κοινωνικές μορφές που ήταν τα αυτοτελή αποτελέσματα της προσίδιας, ανεξάρτητης (προ)ιστορίας τους και στα αστάθμητα κοινωνικά αποτελέσματα των περιφράξεων της υπαίθρου, είναι που πρέπει να δούμε το πρώτο βασικό αποτέλεσμα που η τελευταία φέρνει, με τη διάλυση της φεουδαρχικής οργάνωσης της παραγωγής: αυτό που ο Μαρξ υπογραμμίζει ως «αντεπίδραση της γεωργικής επανάστασης στη βιομηχανία».

Η μανιφακτούρα δεν «παράγεται» λοιπόν από τις περιφράξεις: ούτε όμως αναπτύσσεται σε κάποια υπερβατική συνάφεια με το δυνάμει κεφάλαιο. Η ανάπτυξή της προέρχεται από την εξέλιξη των συντεχνιακών μαστόρων του μεσαιώνα και των εργαστηρίων τους, εξέλιξη που προκύπτει σε συνάφεια με την ανάπτυξη της φεουδαρχίας και της ιδιαίτερης φάσης της, που σηματοδοτείται από τη μαζικοποίηση της χρήσης χρήματος και την ύπαρξη μιας μικρής, παράλληλης αγοράς εμπορευμάτων όπου ανταλλάσσεται συνήθως το πλεόνασμα του αγροτικού νοικοκυριού με τα προϊόντα του συντεχνιακού μάστορα στις πόλεις. Η άνθηση της μανιφακτούρας δέχεται όμως μια ριζική μετατροπή κάτω από την επίδραση των αποτελεσμάτων των περιφράξεων της υπαίθρου: η διάλυση των φεουδαρχικών σχέσεων αναδεικνύουν τα μέσα συντήρησης σε εμπόρευμα διαμορφώνοντας ταυτόχρονα ένα τεράστιο πλήθος ανθρώπων που αναζητούν τρόπους να παράγουν της καθημερινές συνθήκες ύπαρξής τους, να εργαστούν. Με άλλα λόγια, οι περιφράξεις της γης παράγουν έναν μεγάλο όγκο υποψήφιας εργατικής δύναμης που αναζητά εργασία στις μανιφακτούρες των πόλεων ώστε να μπορέσει να βιοποριστεί. Αυτό που στη φεουδαρχία ήταν δεδομένο για όλους –η παραγωγή των μέσων συντήρησης μέσα στο ίδιο το αγροτικό σπίτι και με οικεία εργασία–, μετά το πέρας των περιφράξεων έχει αναδειχθεί σε εμπόρευμα για την αγορά και για την απόκτησή του είναι αναγκαία, κατά κανόνα, η μίσθωση της εργατικής δύναμης για κάθε κάτοχο της που δεν έχει άλλον τρόπο να βιοποριστεί. Με τον τρόπο αυτόν αλλάζει κατά πολύ τόσο ο μισθός της εργασίας, όσο όμως και ο δυνατός όγκος παραγωγής στις μανιφακτούρες.

Πρόκειται για μια διαδικασία που συνδέει ιστορικά, και δομικά, από την πρώτη στιγμή, τον μετασχηματισμό των παραγωγικών σχέσεων στην υπαίθρο και τη διάλυση της φεουδαρχικής

της οργάνωσης, με την εξέλιξη των παραγωγικών διαδικασιών στις μανιφακτούρες των πόλεων, ως αποτέλεσμα δηλαδή καθοριστικό στο δέσιμο της κοινωνικής σχέσης του κεφαλαίου: Η απαλλοτρίωση του άμεσου παραγωγού της υπαίθρου είναι η βάση -πέραν της ανάπτυξης της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής εμπορευμάτων στην ύπαιθρο-, για την κατάκτηση της μανιφακτούρας από το κεφάλαιο, τη μετάβαση δηλαδή τρόπον τινά από τη μισθωτή σχέση στην αξιακή μορφή. Και αυτό γιατί ο φεουδαρχικός τρόπος παραγωγής δεν μετατρέπει τα μέσα ύπαρξης σε εμπορεύματα. Αυτό που στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής ο μισθωτός εργάτης πρέπει να αγοράσει με τον μισθό του, ο οποίος άλλωστε ορίζεται σε αναφορά με την τιμή των βασικών προϊόντων διαβίωσης, στις φεουδαρχικές σχέσεις παράγεται μέσα στο αγροτικό νοικοκυριό ή από την ανταλλαγή ανάμεσα στο πλεόνασμα του τελευταίου και τα προϊόντα του χειροτέχνη ή του μάστορα στις διπλανές πόλεις. Ο Μαρξ το περιγράφει με τον πιο σύντομο και γλαφυρό τρόπο:

«Έτσι, μαζί με το μέρος εκείνο του αγροτικού πληθυσμού που ελευθερώνεται, ελευθερώνονται και τα προηγούμενα μέσα διατροφής του. Μετατρέπονται τώρα σε υλικά στοιχεία του μεταβλητού κεφαλαίου. Ο πεταμένος στους πέντε δρόμους χωρικός είναι υποχρεωμένος να εξαγοράζει την αξία τους, με τη μορφή του μισθού εργασίας, από τον καινούργιο του αφέντη, το βιομήχανο κεφαλαιοκράτη. Ότι συνέβηκε με τα μέσα συντήρησης συνέβηκε με τις ντόπιες πρώτες ύλες που προμηθεύεται η βιομηχανία από τη γεωργία. Μετατράπηκαν σε στοιχείο του σταθερού κεφαλαίου» (όπ. π.: 770).

Με την έννοια αυτή, παρά τη μεγάλη άνθιση που γνωρίζει ήδη από νωρίς το διεθνές εμπόριο, η εσωτερική αγορά είναι εξαιρετικά αδύναμη, ακριβώς επειδή δεν συνιστά καπιταλιστική αγορά. Η απαλλοτρίωση του πληθυσμού της υπαίθρου, η συγκεντροποίηση της γης και των μέσων παραγωγής και η μαζικοποίηση της μισθωτής σχέσης, δεν αρκούν για να παραχθεί και ταυτόχρονα δεν αρκούν στην παραγωγή κεφαλαίου. Η καπιταλιστική αγορά είναι εκείνη η αναγκαία ενοποίηση του οικονομικού χώρου, όχι απλώς με τη γεωγραφική-οικονομική έννοια που σηματοδοτούσε η ενοποίηση του οικονομικού χώρου στην περίοδο της απολυταρχίας, αλλά με την κοινωνική-οικονομική έννοια, είναι το αναγκαίο μέσο για την ανάδυση της αξιακής μορφής, την εδραίωση της αφηρημένης εργασίας και της αξίας ανταλλαγής:

«Η απαλλοτρίωση και η εκδίωξη από το χωριό μεγάλου μέρους του αγροτικού πληθυσμού όχι μονάχα ελευθερώνουν για το βιομηχανικό κεφάλαιο τους εργάτες μαζί με τα μέσα συντήρησης και τις πρώτες ύλες τους, αλλά δημιουργούν και την εσωτερική αγορά.

»Πράγματι, τα ίδια γεγονότα, που μετατρέπουν τους μικροαγοραστές σε μισθωτούς εργάτες και τα μέσα τους συντήρησης και εργασίας σε υλικά στοιχεία του κεφαλαίου, δημιουργούν ταυτόχρονα την εσωτερική αγορά για το κεφάλαιο. Πρωτίτερα η αγροτική οικογένεια παρήγαγε και επεξεργαζόταν τα μέσα συντήρησης και τις πρώτες ύλες, που μετά στο μεγαλύτερό τους μέρος τα κατανάλωνε η ίδια. Τώρα, αυτές οι πρώτες ύλες κι αυτά τα μέσα συντήρησης έγιναν εμπορεύματα.

Τα πουλάει ο μεγαλοπακτωτής που βρίσκει αγορά γι' αυτά στις μανιφακτούρες. Το νήμα, το πανί, τα χοντροειδή μάλλινα υφάσματα – πράγματα που οι πρώτες τους ύλες βρίσκονταν μέσα στα πλαίσια κάθε αγροτικής οικογένειας και που τα 'κλωθε και τα ύφαινε για δική της χρήση-μετατρέπονται τώρα σε ήδη μανιφακτούρας, που έχουν για αγορά πώλησής τους ίσα ίσα αγροτικές περιοχές. Η πολυάριθμη σκόρπια πελατεία, που ως τώρα εξυπηρετούνταν από ένα πλήθος μικροπαραγωγών που εργάζονταν για δικό τους λογαριασμό, συγκεντρώνεται τώρα σε μια μεγάλη αγορά που την εφοδιάζει το βιομηχανικό κεφάλαιο. [...] Μονάχα η καταστροφή της αγροτικής οικοτεχνίας μπορεί να δώσει στην εσωτερική αγορά μιας χώρας την έκταση και τη σταθερότητα που απαιτεί ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής» (όπ. π.: 772-3).

Όμως, παρά την ανεξάρτητη ιστορική της ανάπτυξη, καθώς και την εισδοχή της στο προτσές του μετασχηματισμού των σχέσεων παραγωγής, της πρωταρχικής συσσώρευσης, αλλά και τη δυνατότητα, μέσω του αυτοτελούς αυτού προτσές μεταβολής της μανιφακτούρας να οδηγήσει βαθμιαία «στη μετατροπή του συντεχνιακού μάστορα σε μικρό κεφαλαιοκράτη», ο Μαρξ επισημαίνει πως η μανιφακτούρα δέχτηκε μια ραγδαία ώθηση, πολύ περισσότερο όμως έναν ριζικό μετασχηματισμό που οφείλονταν στο τοκογλυφικό και εμπορικό «κεφάλαιο» και την δική τους αναζήτηση κέρδους:

«Η γένεση του βιομήχανου κεφαλαιοκράτη δε συντελέστηκε με τον ίδιο βαθμιαίο τρόπο, όπως και του πακτωτή. Χωρίς αμφιβολία, κάμποσοι μικροί συντεχνιακοί μάστοροι κι ακόμα περισσότεροι ανεξάρτητοι μικροί χειροτέχνες ή ακόμα και μισθωτοί εργάτες μετατράπηκαν αρχικά σε μικρούς κεφαλαιοκράτες, και έπειτα, με τη βαθμιαία, πιο εκτεταμένη εκμετάλλευση μισθωτής εργασίας και με αντίστοιχη συσσώρευση σε κεφαλαιοκράτες sans phrase [απερίφραστα] [...]. Ωστόσο η ασυνήθιστη βραδύτητα αυτής της μεθόδου δεν ανταποκρίνονταν καθόλου στις εμπορικές ανάγκες της καινούργιας παγκόσμιας αγοράς, που την είχαν δημιουργήσει οι μεγάλες ανακαλύψεις του τέλους του 15^{ου} αιώνα. [...] Ο μεσαίωνας όμως άφησε κληρονομιά δυο διαφορετικές μορφές του κεφαλαίου, που ωριμάζουν στους πιο διαφορετικούς κοινωνικο-οικονομικούς σχηματισμούς και που πριν από την εποχή του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής θεωρούνται κεφάλαιο παρ' όλα αυτά –το τοκογλυφικό και το εμπορικό κεφάλαιο» (όπ. π.: 774).

Ας δούμε όμως πως θέτει το ζήτημα ο Μαρξ, καθώς και τα ερωτήματα που εγείρει η παρουσίασή του.

4.3. Το εμπορικό και τοκογλυφικό κεφάλαιο: καταγωγή ή παράγωγο;

Αν εξαιρέσουμε την αναδρομικότητα με την οποία μεταχειρίζεται και εδώ τις αναλυτικές του κατηγορίες ο Μαρξ, ορίζοντας ως κεφάλαιο κοινωνικές μορφές που παρουσιάζονται πριν την ανάδυση της κεφαλαιακής σχέσης, η σημασία του παραπάνω αποσπάσματος είναι μεγάλη. Όχι απλώς γιατί επισημαίνει τη σημασία των πιστωτικών – τοκογλυφικών πρακτικών και του

διεθνούς εμπορίου και μάλιστα τις επισημαίνει μαζί, όπως δηλαδή αναπτύχθηκαν. Αλλά επειδή αγγίζει ήδη εδώ ένα θέμα που για τους ιστορικούς μελετητές,⁶⁸ ενδεχομένως όμως και για τον ίδιο τον Μαρξ του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου*, δίνει το κλειδί για την «καταγωγή» του κεφαλαίου. Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, προσέγγιση που ο Μαρξ επιτείνει με την υιοθέτηση των αναλυτικών του κατηγοριών εδώ, το κεφάλαιο πρωτοεμφανίζεται ως τέτοιο στις εμπορικές σχέσεις και την τοκογλυφία. Φυσικά, σε αυτές τις σχέσεις εξαρχής το κέρδος έχει τη μορφή του χρήματος, ενώ οι σχέσεις αυτές προϋποθέτουν πλουτισμό: Η δυνατότητα κάποιου να τοκογλυφεί προϋποθέτει την ιδιοκτησία ενός σημαντικού χρηματικού ποσού· πως αλλιώς ο «Εβραίος της Μάλτας» μπορεί να δανείσει στον έμπορο τα απαραίτητα χρήματα (συνήθως νομίσματα από ευγενή μέταλλα που η αξία τους αναγνωρίζεται στο παγκόσμιο εμπόριο με κάποιο, τρόπον τινά, ενιαίο μέτρο, ή νομίσματα ισχυρών κρατών της εποχής), ώστε εκείνος να ταξιδέψει για να φέρει τις πρώτες ύλες της μανιφακτούρας, παρά βάζοντας ένα ενέχυρο έναντι του ποσού και αποδίδοντας τόκο μετά την επιστροφή του; Αντίστοιχη είναι η σημασία των πιστωτικών αυτών πρακτικών στην ασφάλιση των προϊόντων ενός εμπορικού πλοίου (ενδεχομένως και του ίδιου εμπορικού πλοίου) έναντι του κινδύνου της πειρατείας: αυτή προϋποθέτει ο τοκογλύφος να είναι σε θέση να αποδώσει το ασφάλιστρο στον έμπορο, εφόσον το πλοίο του κουρσευτεί από πειρατές και μόνο έτσι μπορεί να εισπράξει με το πέρας του εμπορικού ταξιδιού τον τόκο που αντιστοιχεί στο ποσό που ασφάλισε για τον έμπορο.

Φυσικά, η συσσώρευση χρήματος για τον τοκογλύφο, πολλές φορές, και το σημειώνει αυτό ο Μαρξ, σηματοδότησε την ίδια του την εμπλοκή στο εμπορικό κύκλωμα, την αγορά στόλου, ενδεχομένως δε και την αγορά του στόλου του εμπόρου, ειδικά όταν ο έμπορος έπεφτε θύμα πειρατείας και δεν μπορούσε να ξεπληρώσει τις υποχρεώσεις του. Αντίστοιχα, ο έμπορος, προμηθευτής των πρώτων υλών και ιδιοκτήτης σημαντικών χρηματικών ποσών που συσσωρεύονται από το εμπορικό του κέρδος, βρίσκεται συνήθως προοδευτικά να αποτελεί τον αποκλειστικό προμηθευτή για κάποιες μανιφακτούρες, αλλά ακόμη περισσότερο, να γίνεται και ο αποκλειστικός τους πελάτης, να αγοράζει με άλλα λόγια όλα τα προϊόντα που παραγάγει η μανιφακτούρα για να τα εμπορευτεί ο ίδιος. Αυτή η διεργασία απέχει μόλις ένα βήμα από την αγορά της ίδιας της μανιφακτούρας από τον έμπορο, την εξαγορά των εργαλείων και των μέσων παραγωγής των μαστόρων, αλλά και της εργατικής δύναμης των ίδιων των μαστόρων και τεχνιτών. Αυτό το βήμα όμως συνιστά την «πολυπόθητη»

---

⁶⁸ Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις τόσο του Ρόντινι Χίλντον, όσο και του Μωρίς Ντομπ, αλλά και κατά κανόνα όλης της σχολής των άγγλων ιστορικών από την οποία έλκουν τη θεωρητική τους προβληματική τόσο ο E.P. Thompson όσο και ο E. Hobsbawm. Την πεποίθηση αυτή για την καταγωγή του κεφαλαίου από το εμπορικό και τοκογλυφικό «κεφάλαιο» μοιράζεται με τους προηγούμενους τόσο ο Robert Brenner, όσο και η Ellen Meiksins Wood. Βλ. Χίλντον 2010-β, Ντομπ 2010, Brenner 1997, 2001, Ashton – Philpin (επιμ.) 1987 και Wood 2002.

κατάκτηση της παραγωγής από το χρήμα, τη μετατροπή του χρήματος, των μέσων παραγωγής και των μέσων συντήρησης σε κεφάλαιο.

Όταν λοιπόν ο Μαρξ λέει ότι οι δύο αυτές μορφές είναι ευθύς εξαρχής κεφάλαιο δίνει μια κατεύθυνση για την καταγωγή του κεφαλαίου, που είναι ενδεχομένως διαφορετική από αυτήν που επιχειρεί να αναδείξει στο κείμενό του για την πρωταρχική συσσώρευση. Αυτός είναι άλλωστε και ο τρόπος που συχνά οι ιστορικοί διαβάζουν την καταγωγή του κεφαλαίου, ψάχνοντας μια μορφή που είναι πάντοτε-ήδη κεφάλαιο, πριν την ανάδυση της κεφαλαιακής σχέσης. Όμως, ο έμπορος πριν κατακτήσει την παραγωγή έχει το κλασικό εμπορικό κέρδος που βασίζεται στη διαφορά τις τιμές αγοράς και της τιμής πώλησης. Το κέρδος του εμφανίζεται με τη μορφή χρήματος, αλλά όπως ο ίδιος ο Μαρξ μας είπε ξεκινώντας την ανάλυσή του για την πρωταρχική συσσώρευση, το χρήμα δεν είναι καθόλου εξαρχής κεφάλαιο, αλλά πρέπει να μετατραπεί σε κεφάλαιο. Αντίστοιχο είναι το κέρδος και για τον τοκογλύφο. Αυτός εμπορεύεται χρήμα, το δανείζει και σε αντάλλαγμα λαμβάνει μια μεγαλύτερη ποσότητα χρήματος πίσω, αλλά αυτή η διαδικασία, δεν έχει ακόμη κατακτήσει την παραγωγή, δεν αντιστοιχεί ακόμη παρά σε μια ιδιαίτερα μικρή εσωτερική αγορά, δεν αντιστοιχεί ακόμη, σε τελική ανάλυση, στη διαμόρφωση της αξιακής μορφής που συνιστά και την καρδιά του νέου τρόπου παραγωγής. Με άλλα λόγια, αυτό το κρίσιμο βήμα πριν την «κατάκτηση» της παραγωγής από το χρήμα (ενδεχομένως) του εμπόρου και του τοκογλύφου, είναι ένα εξαιρετικά κρίσιμο βήμα.

Όμως, η επιστημάνσεις του Μαρξ έχουν εδώ μια δεύτερη, πολύ μεγαλύτερη σημασία. Σκιαγραφούν τόσο τις ιστορικές προϋποθέσεις και περιστάσεις για να μπορεί να «πιάσει» η συνάντηση των δύο τύπων κατόχου, όσο όμως και τα στοιχεία εκείνα, τις κοινωνικές μορφές που είναι αναγκαίο να συμμετέχουν στη συνάντηση, ώστε αυτή να είναι επιτυχημένη, ώστε να παραχθεί το κεφάλαιο. Με τον τρόπο αυτόν, αφού μας έχει αναλύσει τον τρόπο με τον οποίον παράχθηκε ιστορικά η υποψήφια εργατική δύναμη, αλλά και τις βίαιες μεθόδους που χρησιμοποιήθηκαν για την πειθάρχησή της στη μισθωτή σχέση και την τοποθέτησή της στη βάση της ανάδυσης της αξιακής μορφής, ο Μαρξ μας περιγράφει τις διαφορετικές εκδοχές κατόχου που πρέπει επίσης να συναντηθούν ώστε να διαμορφώσουν τον κάτοχο «χρήματος, μέσων παραγωγής και μέσων συντήρησης». Σε αντίθεση με μια μεγάλη μαρξιστική παράδοση που θέλει τον βιομήχανο να είναι ο μόνος «πραγματικός» κεφαλαιοκράτης, ο Μαρξ μας δείχνει εδώ την αναγκαστικά πολυσύνθετη φύση του κεφαλαίου, που είναι ταυτόχρονα και χρήμα, και μέσα παραγωγής και εργατική δύναμη, και άρα ταυτόχρονα προϋποθέτει την ύπαρξη και την εισαγωγή στη μισθωτή σχέση όλων των κατόχων των παραπάνω (δυνάμει) εμπορευμάτων με την κεφαλαιοκρατική έννοια. Ο βιομήχανος κεφαλαιοκράτης συνιστά έτσι την καρδιά του κεφαλαίου, καθότι σύμφωνα με τον Μαρξ είναι

εκεί μόνο –στο εργοστάσιο- που παράγεται νέα αξία και υπεραξία, από την ιδιοποίηση της οποίας αμείβονται και όλες οι υπόλοιπες μορφές κεφαλαίου,⁶⁹ δεν συνιστά όμως το σύνολο των αναγκαίων και αναγκαστικών εκδοχών του ώστε μπορεί να παράγεται και να «πραγματοποιείται» η υπεραξία και το καπιταλιστικό κέρδος.

4.4. Αποικιοκρατία και αποικιακό εμπόριο: Η πρωταρχική συσσώρευση πέρα από την υπαίθρο

Φυσικά, όπως ήδη περιγράψαμε, οι ιστορικοί όροι της πρωταρχικής συσσώρευσης δεν εξαντλούνται στην απαλλοτρίωση του πληθυσμού της αγγλικής υπαίθρου, ή της αντίστοιχης διαδικασίας που λίγο ως πολύ συνέβη στα κράτη της δυτικής Ευρώπης. Η περίφραξη και ο σφετερισμός της γης δεν είναι κρίσιμα μόνο επειδή συσσωρεύουν μια τεράστια παραγωγική δύναμη στα χέρια των γαιοκτημόνων και μεγάλων πακτωτών της υπαίθρου. Η σημασία τους δεν έγκειται δηλαδή αποκλειστικά, ίσως ούτε κυρίαρχα, στη συσσώρευση του πλούτου που φέρνουν. Η σημασία τους έγκειται κυρίως στη μετατροπή των σχέσεων παραγωγής που σηματοδοτούν, παράγοντας τον κάτοχο γυμνής εργατικής δύναμης και τον κάτοχο χρήματος, μέσων παραγωγής και μέσων συντήρησης και φέρνοντάς τους αντίκρυ με τρόπο τέτοιο που να διαμορφώσει τη σύγχρονη καπιταλιστική παραγωγική σχέση. Με την έννοια αυτή είναι που η σημασία της απαλλοτρίωσης της γης που αναλύει ο Μαρξ είναι κεντρική, είναι όπως ο ίδιος επαναλαμβάνει συχνά «η βάση όλου του προτσές».

Όμως, όπως ο ίδιος μας λέει, η διαδικασία της πρωταρχικής συσσώρευσης, της απόσπασης, απαλλοτρίωσης χρήματος, μέσων παραγωγής και ύπαρξης, δεν περιορίστηκε στον σφετερισμό αγγλικής υπαίθρου και της αντίστοιχης διαδικασίας που συνέβη περίπου την ίδια περίοδο σε όλα τα μεγάλα έθνη της δυτικής Ευρώπης. Οι καθαυτό διαδικασίες πρωταρχικής συσσώρευσης, η συγκέντρωση χρήματος, μέσων παραγωγής και ύπαρξης, επεκτάθηκε σε κάθε δυνατό γεωγραφικό προορισμό, αλλά και πληθυσμό:

«Η ανακάλυψη των χρυσοφόρων και ασημοφόρων περιοχών στην Αμερική, η εξόρυξη, το σκλάβωμα και το παράγωμα του ιθαγενούς πληθυσμού στα μεταλλεία, η έναρξη της κατάκτησης

---

⁶⁹ Για τον Μαρξ τόσο η γαιοπρόσοδος, όσο και το εμπορικό κέρδος, καθώς και ο τόκος είναι –στον καπιταλισμό- μορφές εισοδήματος που προέρχονται από την υπεραξία που ο εργάτης παράγει μέσα στο εργοστάσιο. Εισοδήματα τόσο όσο και το εισόδημα του ατομικού βιομηχάνου που επίσης προέρχεται από την παραγόμενη στο εργοστάσιό του υπεραξία. Οι επιμέρους ενδεχόμενες αντιφάσεις της θεώρησης αυτής του Μαρξ, που σχετίζονται άμεσα με τη θεώρησή του για την παραγωγική και μη παραγωγική εργασία στον καπιταλισμό και ορίζουν ως μόνη παραγωγική την εργασία στο εργοστάσιο είναι έξω από το πεδίο αυτής της εργασίας. Αντίστοιχα και η θέση πως το εισόδημα των ιδιοκτητών της γης, του τοκογλύφου και του εμπόρου δεν προέρχεται από υπεραξία που παράγεται στο πλαίσιο των εργασιακών διαδικασιών που λαμβάνουν χώρα κατά την διαδικασία «αξιοποίησης» του δικού τους κεφαλαίου. Για μια πραγμάτευση αυτών των ερωτημάτων βλέπε: Lapavistas 2013.

και της λεηλασίας των Ανατολικών Ινδιών, η μετατροπή της Αφρικής σε περιφραγμένη περιοχή κυνηγιού Μαύρων για το δουλεμπόριο –χαρακτηρίζουν τη χαρραγή της εποχής της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Αυτά τα ειδυλλιακά προτσές είναι κύρια στοιχεία της πρωταρχικής συσσώρευσης. Ακολουθεί κατά πόδας ο εμπορικός πόλεμος των ευρωπαϊκών εθνών με θέα την υδρόγειο. Ο πόλεμος αυτός αρχίζει με την αποσκίρτηση των Κάτω Χωρών από την Ισπανία, παίρνει γιγάντιες διαστάσεις με τον αντιγιακωβίνικο πόλεμο της Αγγλίας, συνεχίζεται με τέτοιες πειρατικές εκστρατείες, όπως είναι ο πόλεμος του οπίου ενάντια στην Κίνα, κ.ά.» (όπ. π.: 775).

Ο Μαρξ εντοπίζει πως οι έμποροι επιχειρούν, με την αρωγή του κράτους, ειδικά μετά τον 17^ο αιώνα, τη λεηλασία κάθε πηγής πλούτου, την ιδιοποίηση κάθε κοιτάσματος μεταλλεύματος, γης, θάλασσας, φτάνοντας για να το κάνουν στην άκρη της γης. Η περιφραγή των κρατικών, εκκλησιαστικών και κοινοτικών γαιών της αγγλική υπαίθρου επαναλαμβάνεται τώρα με αφορμή το εμπόριο: ολόκληρα κράτη ουσιαστικά απαλλοτριώνονται από τις αποικιακές δυνάμεις, περιφράσσονται.

Όμως, η πρωταρχική συσσώρευση δεν περιορίστηκε στην ιδιοποίηση των παραγωγικών δυνάμεων της φύσης και των ανθρώπινων επιτευγμάτων. Επεκτάθηκε σε ολόκληρους πληθυσμούς και ομάδες πληθυσμών, που παρείχαν τεράστιες ποσότητες απλήρωτης εργασίας, είτε σε συνθήκες ακραίας εκμετάλλευσης, είτε όμως και τυπικής δουλείας. Οι περιφράξεις και η απαλλοτρίωση της γης των τρίτων χωρών και του πλούτου τους δεν αρκούν. Αντικείμενο εμπορίου γίνονται και οι πληθυσμοί των χωρών αυτών, που προσφέρουν τόσο άμεσο κέδρος από την πώλησή τους, όσο όμως και έμμεσο από την σκληρή εκμετάλλευσή τους για την ιδιοποίηση από τους αποικιοκράτες των παραγωγικών δυνάμεων της γης, της θάλασσας, για την κίνηση, τη μεταφορά, την παραγωγή των εμπορευμάτων του αποικιακού εμπορίου. Με άλλα λόγια, η άνθιση του δουλεμπορίου δεν σηματοδοτεί μια απάνθρωπη προϊστορία του κεφαλαίου αλλά έναν από τους θεμέλιους λίθους του, την ιδιοποίηση εκείνων των τεράστιων (κυριολεκτικά) απλήρωτων ποσοτήτων εργασίας που χρειάστηκαν για να διαμορφωθούν μεγάλες περιουσίες ικανές να κατακτήσουν τα μέσα παραγωγής, να αγοράσουν τις μηχανοκίνητες και τα μέσα παραγωγής και εργασίας, να δανείσουν και να εμπορευτούν αγαθά.

Το αποικιακό εμπόριο συνδέθηκε αμετάκλητα με την ανάδυση και στερέωση της κεφαλαιακής σχέσης στη δυτική Ευρώπη, αυτήν που είχε πρωτογενώς παραχθεί από τις περιφράξεις της τη γης και την απαλλοτρίωση του πληθυσμού της υπαίθρου:

«Το αποικιακό σύστημα ανέπτυξε σαν φυτό θερμοκηπίου το εμπόριο και τη ναυσιπλοΐα. Οι εταιρείες μονοπώλια (Λούθηρος) ήταν ισχυροί μοχλοί συγκέντρωσης του κεφαλαίου. Οι αποικίες εξασφάλιζαν αγορές κατανάλωσης στη μηχανοκίνητη, που αναπτύσσονταν γρήγορα, ενώ η μονοπωλιακή κατοχή των αγορών εξασφάλιζε μια εντατική συσσώρευση. Ο θησαυρός που

ληστεύονταν έξω από την Ευρώπη άμεσα με λεηλασίες, υποδουλώσεις και φόνους έρεε στη μητρόπολη και μετατρέπονταν σε κεφάλαιο. [...]

»Σήμερα η υπεροχή στη βιομηχανία συνεπάγεται την υπεροχή στο εμπόριο. Αντίθετα, στην καθαυτό περίοδο της μανιφακτούρας η υπεροχή στο εμπόριο είναι εκείνο που εξασφαλίζει τη βιομηχανική κυριαρχία. Από δω προέρχεται και ο πρωταρχικός ρόλος που έπαιζε τότε το αποικιακό σύστημα. Ήταν «ο ξένος θεός», που θρονιάστηκε στο βωμό δίπλα στα παλιά είδωλα της Ευρώπης και που ένα ωραίο πρωί με μια σπρωξιά τ' ανέτρεψε όλα. Το αποικιακό σύστημα ανακήρυξε το κυνήγι του κέρδους ύστατο και μοναδικό σκοπό της ανθρωπότητας» (όπ. π.: 778).

Φυσικά, σήμερα η κεφαλαιακή σχέση είναι συνώνυμη με την προσωπική και πολιτική ελευθερία, αλλά η εξάντληση της γενικευμένης εκμετάλλευσης πληθυσμών του τρίτου κόσμου ως δούλων δεν αποτέλεσε κάποιου τύπου νομοτέλεια δοσμένη από την υποτετιθέμενα αντικειμενική πολιτιστική ανάπτυξη που σηματοδότησε η εδραίωση του καπιταλισμού. Κάτι τέτοιο θα σήμαινε για άλλη μια φορά ότι υιοθετούμε μια αναδρομική ματιά στην ιστορική εξέλιξη και εγγράφουμε την έκβασή της στο ιστορικό της παρελθόν ως σκοπό, θα σήμαινε ότι αφαιρούμε κάθε έννοια πρωτοκαθεδρίας της ταξικής πάλης στην ιστορία, και άρα της βίας και του ταξικού συσχετισμού των κοινωνικών δυνάμεων που κάθε στιγμή διαμορφώνεται.

Όπως ακριβώς λοιπόν, το δικαίωμα ψήφου του λαού και την αντιπροσωπευτικότητα του συνόλου του πληθυσμού στον κοινοβουλευτικό μηχανισμό δεν την έθεσε επί τάπητος καμία ομαλή εξέλιξη ενός μυθικού «αστικού πολιτικού συστήματος», αλλά οι μεγάλες πολιτικές επαναστάσεις στη δυτική Ευρώπη και τις ΗΠΑ, με τον ίδιο τρόπο, το τερμάτισμα της σκλαβιάς του «τρίτου κόσμου» για τη συσσώρευση κεφαλαίου στην Ευρώπη δεν την εγγυήθηκε παρά η αμερικάνικη ανεξαρτησία και η λήξη του εμφυλίου που σηματοδότησε τον τερματισμό της ύπαρξης αγοράς για τη διοχέτευση τους. Άλλωστε, στην ίδια τη δυτική Ευρώπη και δη την Αγγλία, δεν ήταν καλύτερη η τύχη που είχαν τόσο οι γυναίκες,⁷⁰ όσο όμως και τα παιδιά κατά την περίοδο της πρωταρχικής συσσώρευσης. Ο Μαρξ θεματοποιεί τις δύο περιπτώσεις με φόντο την πάλη για την εργάσιμη ημέρα στο αντίστοιχο, όγδοο κεφάλαιο του *Κεφαλαίου*, εντοπίζοντας την τεράστια οικονομική σημασία της παιδικής εργασίας καθώς και της οικιακής εργασίας από τα μέσα του 14^{ου} μέχρι και τα μέσα του 19^{ου}, πηγών ταυτόχρονα εξαιρετικά προσοδοφόρων όσο όμως και θεμελιακών για την ανάδυση του κεφαλαίου.

---

⁷⁰ Βλ. Federici 2012.

4.5. Η τοκογλυφία και το κρατικό χρέος: η πρωταρχική συσσώρευση του χρήματος

Όπως και η μανιφακτούρα και το διεθνές εμπόριο, έτσι και η τοκογλυφία, αλλά πολύ περισσότερο η δημόσια πίστη δεν αποτελούν μορφές που αναδύονται κατά την πρωταρχική συσσώρευση. Όπως μας λέει ρητά ο Μαρξ, αυτές εντοπίζονται ήδη από τον μεσαίωνα στις ιταλικές πόλεις της κοιλάδας του Πάδου.⁷¹ Εκεί, σε συνάφεια με την ανάπτυξη του διεθνούς εμπορίου εμφανίζεται για πρώτη φορά το σύστημα της τοκογλυφίας, δηλαδή του δανεισμού χρήματος ακριβότερα από την αξία (ή καλύτερα την τιμή) του. Όπως ήδη σημειώσαμε, η πρακτική αυτή είχε σκοπό τη διευκόλυνση της εμπορικής δραστηριότητας και του εμπορικού κέρδους. Όμως, όπως σημειώνει ο Μαρξ, είναι η ανάπτυξη της μανιφακτούρας που οδηγεί στη συστηματοποίηση ενός κρατικής εγγύησης πιστωτικού συστήματος, στη διάδοση της δημόσιας πίστης σε όλη την Ευρώπη, σύστημα που αναπτύχθηκε ραγδαία μέσω του αποικιακού συστήματος, των απαλλοτριώσεων και εκμετάλλευσης των πλουτοπαραγωγικών πηγών των αποικιών και την τεράστια διόγκωση των ροών πρώτων υλών που αυτή έφερε προς τις μανιφακτούρες:

«Το σύστημα της δημόσιας πίστης, δηλαδή των κρατικών χρεών, που τις αρχές του τις ανακαλύπτουμε κιάλας στο μεσαίωνα στη Γένοβα και στη Βενετία, διαδόθηκε σ' όλη την Ευρώπη στη διάρκεια της περιόδου της μανιφακτούρας. Το αποικιακό σύστημα με το θαλάσσιο εμπόριο του και με τους εμπορικούς του πολέμους του χρησίμευσε σαν θερμοκήπιο. [...] Το μοναδικό κομμάτι του λεγόμενου εθνικού πλούτου, που στους σύγχρονους λαούς ανήκε πραγματικά στο σύνολο του λαού είναι το δημόσιο χρέος τους» (όπ. π.: 779).

Όμως, η σημασία της δημόσιας πίστης είναι ευρύτερη της διευκόλυνσης του εμπορίου. Πρόκειται πρακτικά για την ανάπτυξη μιας νέας μορφής χρήματος. Όπως το χρήμα στη μαρξική θεωρία προϋποθέτει την κρατική εγγύηση για να είναι καπιταλιστικό χρήμα, έτσι και τα δημόσια χρεόγραφα συμβολίζουν την ύστατη εγγύηση του κράτους απέναντι σε μια ποσότητα αξίας:

«Το δημόσιο χρέος γίνεται το *credo* (πιστεύω) του κεφαλαίου. Και από τη στιγμή που εμφανίζεται η χρέωση του δημοσίου, τη θέση του αμαρτήματος ενάντια στο άγιο πνεύμα, για το οποίο δεν υπάρχει άφεση, την παίρνει η καταπάτηση της πίστης απέναντι στο δημόσιο χρέος» (όπ. π.).

Έτσι, πολύ περισσότερο από την ανάγκη ιδιωτικής κατοχής μεγάλων ποσοτήτων χρήματος, είναι πλέον δυνατή και επιδιωκταία η εγγύηση που ένας ιδιώτης μπορεί να λάβει από το κράτος με τη μορφή του κρατικού χρεογράφου. Αυτή η εγγύηση μπορεί να ρευστοποιηθεί και να αποτελέσει τον κινητήριο πλέον μοχλό για την ιδιοκτησία μέσω παραγωγής και εργατικής δύναμης. Έχουμε με άλλα λόγια εδώ μια εξ ορισμού διαρκή διαδικασία πρωταρχικής συσσώρευσης, την απόδοση από το κράτος, χωρίς την ανάγκη κάποιας

---

⁷¹ Βλ. και Αλτουσέρ 2004.

προηγούμενης συσσώρευσης, της δυνατότητας σε κάθε ιδιώτη να γίνει κάτοχος κεφαλαίου. Με την έννοια αυτή είναι που ο Μαρξ εντοπίζει στο δημόσιο χρέος που η δημόσια πίστη δημιουργεί έναν από τους πιο «δραστικούς μοχλούς της πρωταρχικής συσσώρευσης»:

«Το δημόσιο χρέος γίνεται ένας από τους πιο δραστικούς μοχλούς της πρωταρχικής συσσώρευσης. Σαν με μαγικό ραβδί προικίζει το μη παραγωγικό χρήμα με παραγωγική δύναμη και το μετατρέπει έτσι σε κεφάλαιο, χωρίς να 'ναι υποχρεωμένο να εκτεθεί στους κόπους και στους κινδύνους που είναι αχώριστοι από τη βιομηχανική μα ακόμα και από την τοκογλυφική τοποθέτηση. Οι πιστωτές του δημοσίου στην πραγματικότητα δεν δίνουν τίποτα, γιατί το ποσό που δανείζουν μετατρέπεται σε κρατικά ευκολομεταβιβάσιμα χρεόγραφα, που στα χέρια τους εξακολουθούν να λειτουργούν, όπως θα λειτουργούσαν αν ήταν ισόποσο μετρητό χρήμα» (όπ. π.: όπ .π.).

Η μορφή που έλαβε ιστορικά αυτή η «έννοια» του κράτους ήταν η αυτοτελής συγκρότηση του ενός πόλου του κεφαλαίου, αυτού των κεφαλαιοκρατών του χρήματος. Αν η απόδοση της γης στους πρώην φεουδάρχες και νυν γαιοκτήμονες αποτέλεσε τη βάση της κοινωνικής μετατροπής που οδηγεί στην ανάδυση του κεφαλαίου μέσω της μετατροπής της γης, των προϊόντων και της εκμετάλλευσής της σε εμπόρευμα, ενώ η απαλλοτρίωση του πλούτου και του πληθυσμού των αποικιών αποτέλεσε μια δεύτερη κεντρική διαδικασία περιφράξεων, καθαυτό διαδικασία πρωταρχικής συσσώρευσης, τότε η διαμόρφωση των μεγάλων τραπεζών και του δημόσιου χρέους που τη συνοδεύει αποτέλεσε μια τρίτη και εξίσου καθοριστική διαδικασία περιφράξεων: αυτής του χρήματος:

«Οι στολισμένες με εθνικούς τίτλους μεγάλες τράπεζες ήταν από τη γέννησή τους απλώς εταιρείες ιδιωτών σπεκουλάντηδων, που στάθηκαν στο πλευρό των κυβερνήσεων και που χάρη στα προνόμια που πήραν, ήταν σε θέση να δανείσουν σ' αυτές χρήματα.

Έχουμε δηλαδή εδώ, την εκ του μηδενός διαμόρφωση του αναγκαίου εκείνου πόλου που θα δώσει κίνηση σε όλη τη διαδικασία της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, καθώς θα της δώσει τη δυνατότητα να κατακτήσει τόσο το εμπόριο, όσο όμως και πολύ περισσότερο την ίδια την παραγωγή.

Συνολικά, οι δύο διαδικασίες καθαυτό πρωταρχικής συσσώρευσης που περιγράψαμε, πέραν από την απαλλοτρίωσης της γης, έχουν εξίσου αποτελέσματα «αντεπίδρασης» στις μανιφακτούρες και την εσωτερική αγορά, όπως άλλωστε έχουν πρωτίστως οι περιφράξεις της γης. Πρόκειται με άλλα λόγια για διαδικασίες πρωταρχικής συσσώρευσης που ως τέτοιες επηρεάζουν καθοριστικά το αντίκρισμα των δύο τύπου κατόχων, «συναντιούνται» με αυτούς, μέσα στον *τόπο* που θα παραγάγει την αξιακή σχέση: στην αναδυόμενη αγορά εμπορευμάτων και την επίσης αναδυόμενη παραγωγή-για-την-καπιταλιστική-αγορά, που σηματοδοτούν τόσο η διάλυση της φεουδαρχικής οργάνωσης της γης, όσο όμως και η ενοποίηση των διαφορετικών εκδοχών του δυνάμει κεφαλαίου: του κατόχου χρήματος, με τον κάτοχο των

μέσων παραγωγής και παραγωγό μέσων συντήρησης, αλλά και τον έμπορο των παραγόμενων προϊόντων.

Όμως, πριν προχωρήσουμε σε αυτό το τελικό σημείο, της «εμπέδωσης» της σχέσης του κεφαλαίου μετά την ιστορική παραγωγή και αλληλεπίδραση των στοιχείων που ο Μαρξ ορίζει ως αναγκαία να συναντηθούν, ας εξετάσουμε αυτό που ήδη η τελευταία ανάπτυξη έδειξε ότι είναι καθοριστικό: την παρουσία του κράτους μέσα στη διαδικασία της πρωταρχικής συσσώρευσης.

5. Κράτος, νόμος και εξουσία στην πρωταρχική συσσώρευση

5.1. Η ανάληψη της διεύθυνσης της διαδικασίας από το κράτος και ο θεμελιωτικός του ρόλος

Όπως ήδη αναφέραμε, η ιστορική διαδικασία της απαλλοτρίωσης των άμεσων παραγωγών της υπαίθρου, διαδικασία της οποίας τα κίνητρά της δεν ταυτίζονταν με την κατάληξή της, αλλά που όμως συνιστά για τον Μαρξ τη βάση του προτσές, δεν σηματοδότησε ευθύς εξαρχής την υποστήριξη του απολυταρχικού κράτους. Η ανάδυση του τελευταίου είχε φυσικά ήδη προσφέρει σημαντικά στοιχεία στη διαμόρφωση του οικονομικού εκείνου χώρου που ήταν γόνιμος για να αγκαλιάσει τη βίαιη μετατροπή της πρωταρχικής συσσώρευσης, παρέχοντάς αναγκαίες κοινωνικές μορφές και συσσωρεύσεις. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο το γεγονός ότι σε πολλά σημεία του κειμένου, ο Μαρξ, θεωρεί ρητά ότι το απολυταρχικό κράτος της βασιλείας αποτέλεσε ως τέτοιο το αποτέλεσμα της αστικής ανάπτυξης μέσα στις φεουδαρχικές σχέσεις που παρήκμαζαν. Το κεντρικό εκείνο στοιχείο που η ανάδυση του απολυταρχικού κράτους προσέφερε, ήταν η ενοποίηση του οικονομικού χώρου, με την άρση των προστατευτικών πρακτικών στις οικονομικές συναλλαγές ανάμεσα στις διαφορετικές περιοχές και φεουδάρχες ενός κράτους, διαμορφώνοντας την πρώτη δυνατότητα μιας ενοποιημένης, καίτοι μικρής, εσωτερικής αγοράς εμπορευμάτων και την οικονομική δοσοληψία ανάμεσα σε διαφορετικούς οίκους.⁷²

Όμως, παρά όλα αυτά, το απολυταρχικό κράτος της βασιλείας, δεν είχε εξ αρχής ενεργή συμμετοχή του στη διαδικασία των περιφράξεων. Με τη νομοθεσία της πρώτης περιόδου των περιφράξεων, επιχείρησε να διαχειριστεί, αν όχι να σταματήσει την απαλλοτρίωση του πληθυσμού, παρότι τελικά δεν το κατάφερε, αλλά αντίθετα συνέβαλε στην αρχική συγκεντροποίηση της γης. Παρά την υπογράμμιση των γεγονότων από τον Μαρξ, οι εξηγήσεις του για αυτή την αρχική στάση του κράτους απέναντι στις περιφράξεις και τις αιτίες της κινούνται στο πλαίσιο μιας ιστορικίστικης σύλληψης της προόδου:

«Είδαμε πως ο βίαιος σφετερισμός της [της κοινοτικής ιδιοκτησίας], που συνοδεύεται συνήθως από τη μετατροπή των χωραφιών σε βοσκές, αρχίζει στα τέλη του 15^{ου} αιώνα και συνεχίζεται τον 16^ο. Τότε όμως το προτσές αυτό συντελούνταν σαν ατομική πράξη βίας, που η νομοθεσία μάταια

⁷² Βλ. Πουλαντζάς 1975-α και Anderson 2003.

την καταπολεμούσε 150 ολόκληρα χρόνια. Η πρόοδος του 18^{ου} αιώνα φανερώνεται στο γεγονός ότι ο ίδιος ο νόμος γίνεται μέσο για την καταλήστευση της λαϊκής γης, μόλο που οι μεγάλοι πακτωτές χρησιμοποιούν παράλληλα και τις μικρές ανεξάρτητες ιδιωτικές τους μέθοδες (όπ. π.: 749).

Παράλληλα με αυτό το (τουλάχιστον εξωτερικά) γραμμικά εξελικτικιστικό σχήμα της προόδου που παρουσιάζει, το απόσπασμα αυτό αναδεικνύει και ένα δεύτερο σημείο: τη θεώρησή του Μαρξ ότι ακόμη τα στρατηγικά κοινωνικά συμφέροντα που οι περιφράξεις εξυπηρετούν δεν έχουν ακόμη εκείνη τη στιγμή «αναδυθεί», ούτε πολύ περισσότερο έχουν συγκροτηθεί πολιτικά δεν έχουν διαμορφώσει δηλαδή εκείνη την *υποκειμενικότητα* που μπορεί να ορίσει μια συνειδητή συμμετοχή τους στον κοινωνικό ανταγωνισμό, μια πολιτική κατεύθυνσή τους. Όμως, στο πλαίσιο της ιστορικής περιόδου των περιφράξεων της υπαίθρου, η στάση του κράτους υφίσταται μια ραγδαία ανατροπή. Ο Μαρξ μας περιγράφει γλαφυρά πως η νομοθεσία των Στιούαρτ, που είχαν τη βασιλεία από την πρώτη δεκαετία του 17^{ου} αιώνα, οδηγεί πλέον σε μια διαφορετική εμπλοκή του κράτους στο όλο προτσές της απαλλοτρίωσης. Παρότι η ιστορική του εκκίνηση αποτέλεσε έναν ατομικό βολονταρισμό των φεουδαρχών, και παρά το γεγονός ότι το απολυταρχικό κράτος αρχικά επιχείρησε να συγκρατήσει τις κοινωνικές της επιπτώσεις της απαλλοτρίωσης αυτής, από τους Στιούαρτ και έπειτα, ο Μαρξ εντοπίζει την θετική, ενεργητική του εμπλοκή προς τη διαδικασία των περιφράξεων. Αυτό είναι που σηματοδοτεί η νομοθεσία για την τυπική απόδοση της ιδιοκτησίας της κρατικής γης στους πρώην φεουδάρχες και νυν γαιοκτήμονες, πρακτικά μάλιστα χωρίς καμία αποζημίωση προς το κράτος. Ειδικά όμως η άνοδος στον θρόνο του Γουλιέλμου Γ΄ της Οράγγης μετά την Ένδοξη Επανάσταση του 1688,⁷³ σηματοδοτεί για τον Μαρξ μια ακόμη πιο ενεργητική εμπλοκή του κράτους τόσο στο προτσές παραγωγής της γυμνής εργατικής δύναμης και συσσώρευσης των μέσων παραγωγής στην αντίθετη, από αυτήν, πλευρά, όσο και κυρίως στη διεύθυνσή του. Σε εκείνο το ιστορικό σημείο ο Μαρξ φαίνεται να εντοπίζει την ανάληψη της διεύθυνσης της διαδικασίας της απαλλοτρίωσης και των ιστορικών προϋποθέσεων της μετατροπής, αλλά ενδεχομένως, προσθέτουμε εμείς, και της ίδιας της «επιτυχίας» της συνάντησης, της ανάδυσης, επιβίωσης και αναπαραγωγής της κεφαλαιακής σχέσης.

---

⁷³ Με την Ένδοξη Επανάσταση, το 1688, τερματίζεται η βασιλεία του Ιακώβου Β΄ και ανεβαίνει στον θρόνο ο Γουλιέλμος της Οράγγης, ο οποίος εγγυάται τη λειτουργία του Κοινοβουλίου. Κλείνει έτσι η ιστορική περίοδος αναμετρήσεων ανάμεσα στο κόμμα των Ουίγων (Whigs) και το στέμμα που ξέσπασε το 1680 και έγινε γνωστή ως «κρίση του αποκλεισμού», λόγω της προσπάθειας να αποκλειστεί από τον θρόνο ο Ιάκωβος Β΄, αδερφός του Καρόλου Β΄. Για περισσότερα βλέπε Αγγελίδης-Γκιούρας 2005: 18-28.

Ο Μαρξ συσχετίζει άμεσα την πολιτική του κράτους να χαρίσει τις κρατικές γαίες σε ιδιώτες, πρώην φεουδάρχες, και σε μεγάλους πακτωτές, με τον κοινωνικό συνασπισμό εξουσίας⁷⁴ που αποκρυσταλλώνονταν στο πλαίσió του, ιδιαίτερα μετά την Ένδοξη Επανάσταση. Ενώ κατά την πρώιμη περίοδο των Στιούαρτ, και πολύ περισσότερο νωρίτερα από αυτή, η διάσταση ανάμεσα στη βασιλεία και τους φεουδάρχες λάμβανε τη μορφή μιας τεράστιας διαμάχης με επίκεντρο την άρνηση των κοινοβουλευτικών θεσμών, η Ένδοξη Επανάσταση, σύμφωνα με τον Μαρξ, «έφερε στην εξουσία τους γαιοκτήμονες και κεφαλαιοκράτες κυνηγούς του κέρδους» (όπ. π.). Η επικράτηση του Γουλιέλμου της Οράγγης, σηματοδοτεί την αναγνώριση στον κοινωνικό συνασπισμό εξουσίας των αναδυόμενων κοινωνικών δυνάμεων που έχουν προκύψει ως «ευεργετούμενες» κοινωνικές ομάδες της απαλλοτρίωσης της υπαίθρου. Μπορεί ο Μαρξ να μας προσφέρει εδώ ενδεχομένως μια ακόμη αμφίσημη, διατύπωση, φαίνεται όμως να τείνει να είναι, περισσότερο από κάθε άλλη φορά στο κείμενό του, δικαιολογημένη. Και αυτό γιατί, σε αντίθεση με την αναδρομική και αναδραστική προβολή αναλυτικών κατηγοριών των οποίων κάνει χρήση *δεδομένης* της ανάλυσής του στο υπόλοιπο σώμα του *Κεφαλαίου*, δεδομένου δηλαδή του *συντελεσμένου γεγονότος* της ανάδυσης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, ώστε να περιγράψει την ιστορική του ανάδυση, εδώ ο ισχυρισμός δείχνει μάλλον να συνάδει με τη φάση της ανάδυσης αυτής. Γιατί η απόδοση της κρατικής και εκκλησιαστικής γης στους νέους γαιοκτήμονες και η νέου τύπου εκμετάλλευσή της, για την οποία ο Μαρξ θα μας κάνει λόγο αμέσως μετά, η εμπορευματοποίησή της, φαίνεται ήδη σύστοιχη με την τάξη των εμπορών που παράλληλα έχει αναδυθεί με κέντρο τις μανιφακτούρες των πόλεων και που λαμβάνει πολύ ενεργό ρόλο στον μετασχηματισμό, όπως και με τη σχηματιζόμενη «αριστοκρατία του χρήματος» που κυριαρχεί στην κυκλοφορία του χρήματος και διαδραματίζει σπουδαίο ρόλο στο εμπόριο.

Και οι τρεις αυτές κοινωνικές δυνάμεις είναι νεοσύστατες, αναδυόμενες, κοινωνικά επιθετικές και έχουν ως κέντρο του πλουτισμού και της δύναμής τους το (χρηματικό) κέρδος, ενώ ήδη σχετίζονται και οικονομικά: τα προϊόντα της εμπορευματοποιημένης γης του γαιοκτήμονα εμπορεύονται στην νέα, μικρή, σχηματιζόμενη αγορά των πόλεων και συνιστούν πια την αναγκαία βάση για την παραγωγή της κοινωνικής ύπαρξης της εργατικής δύναμης, τα μέσα για την οποία αγοράζονται πλέον από τον μισθό, ενώ η συσχέτιση ανάμεσά τους βρίσκεται ήδη και στην πλευρά του εμπορίου με το χρήμα.

Η εξωτερική τους αυτή συνάφεια, δεν θα αργήσει να «συγχωνευτεί» στην πλευρά του κεφαλαίου, θεμελιώνοντας τον δεύτερο πόλο της συνάντησης, αυτόν του κατόχου *κεφαλαίου*, ως προϊόν μιας άλλης, δεύτερης σε σχέση με την κεντρική, συνάντησης, ανάμεσα στα στοιχεία που έπειτα θα αποτελέσουν τα στοιχεία του πόλου αυτού, τα στοιχεία του

---

⁷⁴ Για την έννοια του κοινωνικού συνασπισμού εξουσίας, βλέπε Πουλαντζάς 1975-β.

κεφαλαίου: πρόκειται για τη συνάντηση ανάμεσα στην κατοχή των μέσων παραγωγής, του χρήματος και των μέσων συντήρησης, με άλλα λόγια για τη συνάντηση ανάμεσα στην ατομική ιδιοκτησία της γης, την ιδιοκτησία των εργαλείων και μέσων εργασίας, πολύ περισσότερο, τη διαμόρφωση και ιδιοκτησία της μανιφακτούρας, τη διαχείριση της ροής των πρώτων υλών, με το χρήμα και με την εμπορευματοποίηση των μέσων συντήρησης, που έχουν σταματήσει να παράγονται από το ατομικό νοικοκυριό κάθε αγροτικού σπιτιού και να καταναλώνονται εκεί είτε ανταλλασσόμενα με τα προϊόντα των χειροτεχνών της υπαίθρου, παρέχοντάς έτσι και σε αυτούς τα μέσα της δικής τους συντήρησης. Την αναγνώριση αυτών των νέων κοινωνικών δυνάμεων που τείνουν, μέσα στον κοινωνικό συνασπισμό εξουσίας, να συγχωνευτούν στον πόλο του κεφαλαίου, του οποίου την υλική συμπύκνωση του συσχετισμού δυνάμεων συνιστά ο κρατικός μηχανισμός,⁷⁵ σηματοδοτεί η εδραίωση του κοινοβουλίου και η σημασία που η αναδυόμενη αυτή κοινωνική δύναμη αποκτά στην άσκηση της κρατικής εξουσίας. Όμως, πέρα από τη διαμορφούμενη πλέον οικονομική τους σχέση, η πολιτική τους σχέση στο πλαίσιο του κράτους, διαδραματίζει έναν ρόλο *συγκροτητικό* για τις κοινωνικές αυτές δυνάμεις, η σχέση αυτή παραγάγει προοδευτικά την πολιτική υποκειμενικότητα των κεφαλαιοκρατικών κοινωνικών συμφερόντων, συγκροτεί, με άλλα λόγια (όχι γραμμικά ή αυτοστιγμεί αλλά πάντως συγκροτεί και αυτή με τη σειρά της), τόσο κοινωνικά όσο όμως και πολιτικά τον έναν πόλο της συνάντησης που μέχρι πρότινος βρισκόταν διαιρεμένος στις διαφορετικές «προϊστορίες» της κεφαλαιακής σχέσης.

Πλέον έχουμε ένα ειδοποιώς διαφορετικό στοιχείο στη διαδικασία της εμπλοκής του κράτους στην πρωταρχική συσώρευση: Ενώ, η ιστορική συνάντηση ανάμεσα στη γυμνή εργατική δύναμη, στους προγραμμαμένους προλετάριους (που έχουν παραχθεί από την απαλλοτρίωση της γης), και στους κατόχους χρήματος, μέσων παραγωγής και μέσων συντήρησης (στους ατομικούς πλέον ιδιοκτήτες γης, τους γαιοκτήμονες, και τους μεγάλους ενοικιαστές-πακτωτές γης, ιδιοκτήτες κατά κανόνα των μέσων εργασίας της γης) έχει ήδη πραγματοποιηθεί με σφοδρότητα στους δύο σχεδόν αιώνες που έχουν μεσολαβήσει από την έναρξη της μετατροπής μέχρι την Ένδοξη Επανάσταση, πλέον στο τιμόνι της ιστορικής διαδικασίας δεν κάθεται η «πρωτογενής» πάλη των τάξεων, η άμεση, αδιαμεσολάβητη, από τη θεσμική υλικότητα, βία του γυμνού ταξικού, ή δύναμη ταξικού (κοινωνικού), ενστίκτου που καθοδηγεί την απόσπαση των όρων ύπαρξης των άμεσων παραγωγών από τους σφετεριστές τους. Η αδιαμεσολάβητη μέχρι πρότινος συνάντηση ανάμεσα στους δύο τύπους κατόχου, πλέον αποκτά μια *θεσμική* εξωοικονομική δύναμη που (επιδιώκει να) την κατευθύνει, που έχει σκοπό τη συντήρηση και αναπαραγωγή αυτής της συνάντησης και της σχέσης που μπορεί να σηματοδοτήσει. Και όχι μόνο: την ίδια στιγμή που θεμελιώνεται αυτή η παρουσία

⁷⁵ Βλέπε Πουλιαντζάς 2001. Για την ανάγνωση και ερμηνεία της έννοιας και το θεωρητικό πλαίσιο υπό το οποίο χρησιμοποιείται εδώ, βλ. Καλαμπόκας 2013.

στον κρατικό μηχανισμό, την ίδια στιγμή συγκροτείται, θεμελιώνεται και η πλευρά του κεφαλαίου, σε διαρκή σχέση ανταγωνισμού με αυτή τη εργασίας.

Με άλλα λόγια, μέσα στην ίδια τη διαδικασία της πρωταρχικής συσσώρευσης, όπως την ορίζει ο Μαρξ, διαδικασία εντός της οποίας τον κεντρικό ρόλο αποδίδει στην απαλλοτρίωση των κρατικών και εκκλησιαστικών γαιών και την περίφραξη της κοινοτικής γης, και ενώ αυτή η διαδικασία της απαλλοτρίωσης συνεχίζεται, μπορεί κανείς να διαβάσει την *πολιτική* παρεμβάση των κοινωνικών συμφερόντων του αναδυόμενου κεφαλαίου, των συμφερόντων που συγχωνεύονται στον κυρίαρχο πόλο της αντίφασης που συνιστά τη συνάντηση και τη σχέση που οικοδομείται. Και όταν λέμε πολιτική, δεν εννοούμε απλώς την εκπροσώπηση αυτών των συμφερόντων μέσα στον κρατικό μηχανισμό, πράγμα που έτσι κι αλλιώς ήδη υπογραμμίσαμε και που υπογραμμίζει άλλωστε ο ίδιος ο Μαρξ. Αναφερόμαστε πρωτίστως στη γενική έννοια του πολιτικού ως της συγκρότησης υποκειμενικών κοινωνικών συμφερόντων που διεκδικούνται οργανωμένα και συνειδητά, πρωτίστως εξωθεσμικά -στον πρωτογενή ταξικό ανταγωνισμό και την αστάθμητη, όσο και αιματηρή, βία που σηματοδοτεί-, όσο όμως και θεσμικά, ως υλική αποκρυστάλλωση του ταξικού συσχετισμού δυνάμεων και των σχέσεων κυριαρχίας που απορρέουν από αυτόν. Η βάση αυτής της διεκδίκησης είναι πάντα η πρωτογενής βία της ταξικής σύγκρουσης, δεν γνωρίζει, ούτε σταματιέται από οποιαδήποτε υπερβατολογική ηθική της μη σύγκρουσης.

Άλλωστε, αυτό εξηγεί ακριβώς και τον συνδυασμό που ο ίδιος ο Μαρξ μας δίνει: ο μεγαλύτερος σφετερισμός της κρατικής γης, η πραγματική ουσιαστική και τυπική της κλοπή από τους πρώην φεουδάρχες και νυν γαιοκτήμονες, γίνεται με τις ευλογίες του κράτους κατά παράβαση κάθε τυπικού νομικού καθεστώτος, ενώ πολύ σύντομα μετά από αυτή οι ευνοούμενοί της (τόσο οι γαιοκτήμονες, όσο και οι «κεφαλαιοκράτες» κυνηγοί του κέρδους) βρίσκονται στην κορυφή του κρατικού μηχανισμού. Με τον ίδιο τρόπο, η παρουσία του κράτους επισημαίνεται πλέον έπειτα από αυτή την καμπή της ανάληψης της διεύθυνσης της διαδικασίας και στις άλλες διαδικασίες της πρωταρχικής συσσώρευσης, έξω από την ύπαιθρο, στο αποικιακό εμπόριο, αλλά και το δημόσιο χρέος, όσο όμως και στην καθοδήγηση της στην θετική «επίτευξη» της συνάντησης των δύο κατόχων, ιδιαίτερα με τη νομοθεσία και την οργανωμένη βία που εξαπολύει επί του άκληρου πλέον πληθυσμού ώστε να πειθαρχήσει στην μισθωτή και πολύ περισσότερο την κεφαλαιακή σχέση. Πρόκειται, με άλλα λόγια, για μια πραγματική πολιτική επανάσταση που σηματοδοτεί την ανάληψη της πολιτικής διεύθυνσης της διαδικασίας αυτής της βαθιάς μετατροπής στις σχέσεις παραγωγής (μετατροπής που έχει παραγάγει τους δύο τύπους κατόχου, καθώς και σε εμβρυακό βαθμό την παραγωγική σχέση που δυνάμει συνιστά η συνάντησή τους, αλλά που ακόμη δεν έχει κατακτήσει τις κοινωνικές σχέσεις, δεν αναπαράγεται μόνη της, ούτε αναπαράγεται

ηγεμονικά σε σχέση με άλλες μορφές κοινωνικής παραγωγής) από την αναδύομενη τάξη των κεφαλαιοκρατών, πιο σωστά από τους κατόχους χρήματος, μέσω παραγωγής και συντήρησης, που πλέον επιδιώκουν συνειδητά, πολιτικά, μέσω του κράτους και της νόμιμης θεσμικής του βίας, αλλά εξίσου συνειδητά, πολιτικά, μέσω και της εξωθεσμικής (νομιμοποιημένης λόγω του συσχετισμού δυνάμεων) βίας του, να διατηρήσουν τη συνάντηση των δύο τύπων κατόχου, να τη «δέσουν», να οικοδομήσουν μια μόνιμη κοινωνική παραγωγική σχέση και να την αναδείξουν σε κυρίαρχη σχέση κοινωνικής παραγωγής, διαλύοντας όλες τις υπόλοιπες που επιβιώνουν αυξάνοντας περεταίρω τον αριθμό της υποψήφιας εργατικής δύναμης και κυρίως κατακτώντας την παραγωγή, εμπορευματοποιώντας τους όρους κοινωνικής ύπαρξης των ανθρώπων, τα μέσα εργασίας τους αλλά και τα μέσα συντήρησής τους, διαμορφώνοντάς την με όρους παραγωγής-για-την-ανταλλαγή-στην-καπιταλιστική-αγορά.

Ανάμεσα στην αρχική στάση του κράτους, που επιχειρούσε να επουλώσει τις κοινωνικές συνέπειες των απαλλοτριώσεων αφήνοντας τη «διεύθυνση» της διαδικασίας στη βία του γυμνού, ριζικά αστάθμητου, ταξικού ενστίκτου είτε της φεουδαρχικής τάξης, είτε των μεγάλων ενοικιαστών γης, και στη στάση του έπειτα από την Ένδοξη Επανάσταση, μεσολαβεί η πολιτική συγκρότηση και ανάδυση στο θεσμικό πεδίο, στη θεσμική υλικότητα του συσχετισμού των δυνάμεων που το κράτος συνιστά, των υποψήφιων κεφαλαιοκρατικών συμφερόντων, μεσολαβεί για τον Μαρξ η συγκρότηση της ιδιαίτερης καπιταλιστικής *υποκειμενικότητας* σε αντιπαράθεση με την προσπάθεια θεμελίωσης μιας «ηθικής» υποκειμενικότητας που καταβάλλει η αστική τάξη με τον δικό της μύθο της για την πρωταρχική συσσώρευση.⁷⁶ Το απολυταρχικό κράτος, που χαρακτηρίστηκε από τον Μαρξ ως «κράτος της μετάβασης», σηματοδότησε τη βιαιότητα της αρχικής απαλλοτριώσης, διαδραματίζοντας όμως κεντρικό ρόλο στη διαμόρφωση του συνόλου των συνθηκών που οδήγησαν εκεί (πχ μέσα από την ενοποίηση του οικονομικού χώρου) δίνει σιγά σιγά τη θέση του στο φιλελεύθερο κοινοβουλευτικό κράτος.⁷⁷

5.2. Νόμος, βία, πειθαρχική εξουσία: ο εξωοικονομικός εξαναγκασμός και η εσωτερικεύσή του

Όμως, όπως σημειώσαμε ήδη νωρίτερα, η παραγωγή του τεράστιου πλήθους των προγραμμαμένων προλεταρίων που έφερε ο σφετερισμός της κρατικής και εκκλησιαστικής γης και η περιφράξη των κοινοτικών γαιών δεν αρκεί για να έχουμε τη συνάντησή της με τον

---

⁷⁶ Βλέπε Read 2002, 2013.

⁷⁷ Βλέπε Πουλαντζάς 1975-α: 225-234 και 236-242.

κάτοχο χρήματος, μέσω παραγωγής και μέσω συντήρησης. Πρέπει να υπάρξουν τρεις ακόμη διεργασίες. Πρώτον, να ωθηθεί η γυμνή εργατική δύναμη ώστε να «συναντηθεί» με τον κάτοχο αυτόν. Δεύτερον, να υπάρξει η κατάλληλη διάρκεια και επιμονή (σπεύδουμε να πούμε, ο *εξαναγκασμός*) σε αυτή τη συνάντηση ως ότου να δέσει, ως ότου να συγκροτήσει μια μόνιμη, διαρκή και (αυτοτελώς) αναπαραγόμενη *σχέση*. Τρίτον, η συνάντηση θα πρέπει να συμβεί όχι απλώς ανάμεσα στη γυμνή εργατική δύναμη και τον κάτοχο ενός μεγάλου τμήματος γης, ή ανάμεσα στη γυμνή εργατική δύναμη και τον ιδιοκτήτη μιας μανιφακτούρας, αλλά θα πρέπει η συνάντηση της γυμνής εργατικής δύναμης να γίνει με τον κάτοχο *κεφαλαίου*, ήτοι θα πρέπει οι κάτοχοι των διαφορετικών στοιχείων του *δυνάμει κεφαλαίου* να έχουν συναντηθεί μεταξύ τους. Έχοντας πει προς το παρόν αρκετά για την τρίτη διεργασία και τον θεμελιωτικό ρόλο του κράτους σε αυτήν, και με δεδομένες όλες τις προηγούμενες αναπτύξεις, ας προχωρήσουμε λίγο περισσότερο για λίγο στις άλλες δύο.

Η απαλλοτρίωση των κατοίκων της υπαίθρου από τη γη τους δημιουργεί έναν τεράστιο αριθμό ανθρώπων που δεν μπορούν να παραγάγουν τα μέσα ύπαρξής τους, των ίδιων και των οικογενειών τους. Η κατεύθυνση αυτού του *πληθυσμού* είναι (δυνάμει) διπλή. Ένα μέρος του μαζικοποιεί το στρώμα των μισθωτών εργατών γης, στρώμα του οποίου την ύπαρξη ο Μαρξ έχει έτσι κι αλλιώς εντοπίσει ακόμα πριν τη διαδικασία της πρωταρχικής συσσώρευσης, αλλά το οποίο τότε είναι εξαιρετικά μειοψηφικό και οι συνθήκες ζωής του καλές. Η ιδιοποίηση της γης από τους πρώην φεουδάρχες και η τεράστια συγκεντροποίηση της εκμετάλλευσής της, είτε από τους πρώτους είτε από μεγάλους ενοικιαστές-πακτωτές, κυρίως όμως η διάλυση της φεουδαρχικής της οργάνωσης, παραγάγει την ανάγκη για πολύ περισσότερους εργάτες γης σε σχέση με το παρελθόν, διαμορφώνοντας έτσι τις συνθήκες για την απορρόφηση ενός μέρους των απαλλοτριωμένων από τη γη τους χωρικών και αγροτών ώστε να παρέχουν μισθωτή εργασία στον γαιοκτήμονα ή τον μεγάλο πακτωτή. Η πρώτη συνέπεια δηλαδή της απαλλοτρίωσης του πληθυσμού της υπαίθρου σε σχέση με τη διοχέτευσή του είναι η αύξηση κατά σημαντικό βαθμό του αριθμού των μισθωτών εργατών γης που απασχολούνταν στα κτήματα μεγάλων ενοικιαστών-πακτωτών. Όμως, η μισθωτή σχέση στην υπαίθρο δεν μπορούσε να απορροφήσει το σύνολο της υπονήφιας εργατικής δύναμης που οι περιφράξεις παρήγαγαν. Με την έννοια αυτή, η δεύτερη κατεύθυνση που (δυνάμει) αποκτά ο πληθυσμός των απαλλοτριωμένων της υπαίθρου, κατεύθυνση που αποκτά είτε «αυθόρμητα», μόνος του, αναγκασμένος κάτω από την αδυναμία του να μπορέσει να παράγει τους όρους ύπαρξής του στην υπαίθρο, είτε ωθούμενος προς τα εκεί από το κράτος, είναι προς τις κοντινές πόλεις.

Όμως, αν οι δύο γενικές δυνατότητες διοχέτευσης της παραγόμενης γυμνής εργατικής δύναμης είναι αυτές, η περιπλάνηση αυτού του μεγάλου νέου πληθυσμού δεν θα είναι σε

καμιά περίπτωση από ιστορική σκοπιά τόσο «τακτοποιημένη». Ο Μαρξ μας δίνει την πραγματική ιστορική εικόνα, χωρίς την αναδρομικότητα της δική μας σκέψης:

«Όσοι διώχτηκαν με τη διάλυση των φεουδαρχικών ακολουθιών και με την απότομη, βίαιη απαλλοτρίωση της γης τους, το προγραμμαμένο αυτό προλεταριάτο σε καμιά περίπτωση δεν μπορούσε ν' απορροφηθεί από τη γεννώμενη μανιφακτούρα τόσο γρήγορα, όσο γρήγορα δημιουργήθηκε. Από την άλλη μεριά, οι απότομα εκσφενδονισμένοι από τη συνηθισμένη τροχιά της ζωής τους άνθρωποι δεν μπορούσαν να προσαρμοστούν εξίσου απότομα στην πειθαρχία της νέας κατάστασής τους. Μετατράπηκαν μαζικά σε διακονιάρηδες, ληστές, αλήτες, εν μέρει από κλίση και στις περισσότερες περιπτώσεις από την ανάγκη των πραγμάτων» (όπ. π.: 758-759).

Η απαλλοτρίωση του πληθυσμού της υπαίθρου δεν σήμανε σε καμιά περίπτωση την συνολική ένταξή του σε κάποιο από τα δύο αυτά «ρεύματα». Για να συμβεί αυτό συγκρούονταν από τη μία πλευρά η ανάγκη βιοπορισμού και από την άλλη τόσο η παραγωγική αδυναμία απορρόφησης της διαρκώς αυξανόμενης υποψήφιας εργατικής δύναμης, όσο όμως και η αδυναμία της ίδιας να ενταχθεί στους νέους όρους παραγωγής της ζωής της. Για το σύνολο των απαλλοτριωμένων της υπαίθρου, η αναζήτηση μισθωτής εργασίας στη γη είναι πιθανότατα η πρώτη επιλογή, καθότι προσιδιάζει περισσότερο στις μέχρι πρότινος συνθήκες ύπαρξής τους, σε εργασίες που ως τώρα ήξεραν να κάνουν, παρά τη ριζική αλλαγή των σχέσεων παραγωγής εντός των οποίων θα καλούνταν να τις κάνουν. Όμως, η (αντικειμενική) υπερπροσφορά εργασίας στη γη δεν επιτρέπει την απορρόφηση του μεγαλύτερου μέρους αυτού του πληθυσμού στις νέες γεωργικές συνθήκες της υπαίθρου. Η αδυναμία αυτής της απορρόφησης αφ' ενός δημιουργεί ένα μεγάλο πληθυσμό επαιτών, ληστών και αλητών, αφ' ετέρου ενισχύει κατά πολύ το ρεύμα προώθησης του πληθυσμού των απαλλοτριωμένων προς τις πόλεις.

Όμως, τόσο η νέα παραγωγική σχέση στην υπαίθρο, όσο όμως και πολύ περισσότερο η προώθηση αυτού του πληθυσμού στις πόλεις, δεν συνιστά την απ' ευθείας εισδοχή του στις μισθωτές σχέσεις. Ειδικά δε οι μανιφακτούρες των πόλεων, παρά το ότι τον ίδιο καιρό γνώριζαν άνθιση, δεν είχαν σε καμιά περίπτωση το μέγεθος ώστε να υποδεχτούν και να απασχολήσουν μια τέτοια ποσότητα εργατικής δύναμης. Και παρότι αυτό το στοιχείο από μόνο του είναι εξαιρετικά σημαντικό, ίσως να μην είναι το σημαντικότερο: Οι πρώην φτωχοί χωρικοί της υπαίθρου, ανεξάρτητοι μεσαίοι ενοικιαστές αγρότες, ελεύθεροι αγρότες, όλοι άνθρωποι που για να ζήσουν καλλιεργούσαν τη φεουδαρχική γη και εξέτρεφαν τα ζώα τους στην κοινοτική γη, παράγοντας μέσα σε ένα τελείως διαφορετικό κοινωνικό πλαίσιο τις συνθήκες ύπαρξής τους, δεν είχαν καμιά αυθόρμητη τάση να ενταχθούν «ομαλά» μέσα στο πλαίσιο μιας ριζικά νέας συγκρότησης της κοινωνικής τους ύπαρξης. Αν για αυτούς, η καλλιέργεια της γης κάτω από νέες παραγωγικές σχέσεις, όντας πλέον αποκλεισμένοι από την κατοχή της και την ιδιοκτησία των μέσων εργασίας τους, ήταν ήδη μια εξαιρετικά δύσκολη

κατάσταση για να προσαρμοστούν, η ένταξή τους στη λειτουργία και τους όρους εργασίας μιας μανιφακτούρας της πόλης και την πειθαρχία της ήταν ασύγκριτα δυσκολότερη. Το φαινόμενο της επαιτείας, της ληστείας και της αλητείας γενικεύεται κατά τη διάρκεια της πρωταρχικής συσσώρευσης, τόσο στην ύπαιθρο όσο όμως και ακόμη περισσότερο στις πόλεις. Από τη μια μεριά η αντικειμενική αδυναμία απορρόφησης της τεράστιας ποσότητας γυμνής εργατικής δύναμης που είχε παραχθεί από τις περιφράξεις της υπαίθρου και από την άλλη η αδυναμία της να προσαρμοστεί στις νέες αυτές συνθήκες παραγωγής της κοινωνικής της ύπαρξης, και την πειθαρχία που η μισθωτή σχέση, αλλά και οι νέες διαδικασίες παραγωγής, απαιτούσαν, διόγκωσαν αντικειμενικά και υπερβολικά το εξαθλιωμένο στρώμα του απαλλοτριωμένου πληθυσμού που για να επιβιώσει στράφηκε στην επαιτεία ή τη ληστεία και το οποίο περιφέρονταν από τόπο σε τόπο σε αναζήτηση τρόπου παραγωγής των κοινωνικών συνθηκών ύπαρξής του (σε αναζήτηση δουλειάς, τόπων επαιτείας ή ληστείας), είτε λόγω των διωγμών στους οποίους υπόκεινταν. Την πρωτοβουλία για τη «διαχείριση» του φαινομένου αυτού ανέλαβε ευθύς εξ αρχής το κράτος:

«Γι' αυτό στα τέλη του 15^{ου} αιώνα και στην διάρκεια όλου του 16^{ου} αιώνα σ' όλες τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης εκδίδονται αιματηροί νόμοι ενάντια στην αλητεία. Οι πατέρες της σημερινής εργατικής τάξης ήταν οι πρώτοι που τιμωρήθηκαν, γιατί τους μεταχειρίζονταν σαν "εθελοντές" εγκληματίες, ξεκινώντας από την προϋπόθεση πως εξαρτιόταν από την καλή τους θέληση να εξακολουθούν να ζουν στις παλιές συνθήκες που δεν υπήρχαν πια» (όπ. π.: 759).

Ο Μαρξ περιγράφει πως αμέσως μετά τις πρώτες απαλλοτριώσεις των ακολουθιών των φεουδαρχών ξεκινάει η έκδοση βασιλικών νόμων που επιχειρούσαν να εξαλείψουν την αλητεία, την επαιτεία και τη ληστεία ως μέσα επιβίωσης του απαλλοτριωμένου πληθυσμού. Όμως, την ίδια στιγμή που οι νόμοι αυτοί στόχευαν τυπικά στην εξάλειψη των φαινομένων αυτών, «ποινικοποιώντας» τους φορείς τους, και ανεξάρτητα ενδεχομένως από τους πραγματικούς στόχους που είχε αρχικά η ίδια η κίνηση, στόχοι που πιθανά στερούνται δεύτερης ανάγνωσης και εξαντλούνται όντως στην προσπάθεια «εξαφάνισης» του φαινομένου, η «αιματηρή νομοθεσία» που ξεκινά από τον Ερρίκο Η' και φτάνει μέχρι τον 19^ο αιώνα, ουσιαστικά συνιστά τον *αναγκαίο εξωοικονομικό εξαναγκασμό* τόσο για τη μαζικοποίηση της μισθωτής σχέσης, όσο όμως και για τη *διατήρηση* και *αναπαραγωγή* της ως κεφαλαιακής σχέσης. Η βία των εν λόγω νόμων, ο εξωοικονομικός εξαναγκασμός που συνιστούν, είναι που *εγγυάται* τόσο τη συνάντηση των δύο τύπων κατόχου που παράγονται κατά την ιστορική περίοδο της πρωταρχικής συσσώρευσης, όσο όμως και τη διάρκειά της ως ότου αυτή να μπορέσει να αποτελέσει μια αυτοτελώς αναπαραγόμενη κοινωνική *σχέση* παραγωγής.

Η έντονη παρουσία του κράτους μέσα στη διαδικασία της πρωταρχικής συσσώρευσης, όπως μας την περιέγραψε ο Μαρξ σε αναφορά με την εγγύησή που παρέχει στην απαλλοτρίωση

της υπαίθρου από τους γαιοκτήμονες και την τυπική της απόδοση με τη νομοθέτησή της ως ατομικής ιδιοκτησίας, καθώς και η επισήμανση του Μαρξ ότι μετά τους Στιούαρτ το κράτος αναλαμβάνει ενεργητικό ρόλο στην καθοδήγηση της διαδικασίας ανάπτυξης της κεφαλαιακής σχέσης, συμπληρώνεται εδώ με την καθοριστική σημασία του στη διαμόρφωση της συνάντησης και της διατήρησή της. Με άλλα λόγια, πέρα από τον ρόλο του στην εγγύηση του προτσές απαλλοτρίωσης του πληθυσμού της υπαίθρου όπως περιγράφηκε παραπάνω, ο Μαρξ μας δίνει εδώ τη «συμπλήρωση» αυτής της παρουσίας και μάλιστα στην πιο ενεργητική της εκδοχή. Ενεργητική εκδοχή που δεν σχετίζεται με την συνειδητή ανάληψη της διεύθυνσης της διαδικασίας από το κράτος, αλλά με τον ίδιο τον ρόλο του στη διαχείριση του κοινωνικού φαινομένου που παραγάγουν οι περιφράξεις.

Έχει ενδιαφέρον όμως να μείνουμε στην παρουσίαση που κάνει ο Μαρξ για τους ίδιους τους νόμους, στα μέσα, τους στόχους και το περιεχόμενό τους. Οι πρώτος νόμος, του Ερρίκου Η', στοχεύει στην εξάλειψη της αλητείας μέσω εξαιρετικά βάνουσων μεθόδων τιμωρίας. Όμως, εδώ δεν είναι το μαστίγωμα, το κόψιμο του μισού αυτιού ή η εκτέλεση που συνοδεύει την πρώτη, δεύτερη και τρίτη φορά αντίστοιχα που ένας σωματικά γερός άνθρωπος πιάνεται να αλητεύει που πρέπει να συγκρατήσουμε. Είναι κυρίως ο στόχος του νόμου: «να επιστρέψουν στον τόπο που γεννήθηκαν, ή εκεί που κατοικούσαν τα τελευταία τρία χρόνια, “για να δουλέψουν”» (όπ. π.: 759). Αργότερα, κατά την περίοδο της βασιλείας του Εδουάρδου Στ', η τιμωρία διαφοροποιείται: «αν κάποιος αρνιέται να εργαστεί, πρέπει να δίνεται σκλάβος στο πρόσωπο που τον κατέδωσε» (όπ. π.). Και πάλι εδώ δεν θα σταθούμε στις απάνθρωπες μεθόδους αυτής της (ανατομοπολιτικής, όπως θα την έλεγε ο Φουκώ) πειθαρχησης που μετά τα αλλεπάλληλα στάδιά της καταλήγουν στο θάνατο, ούτε σε αυτό που μας έχει επισημάνει εξ αρχής ο Μαρξ, ότι δηλαδή ο απαλλοτριωμένος πληθυσμός της υπαίθρου θεωρείται προσωπικά υπαίτιος της κατάστασής του και τιμωρείται γι' αυτήν σαν ως θέση του να είναι αποτέλεσμα μιας υποτιθέμενης τεμπελιάς του,⁷⁸ αλλά στον απώτερο στόχο της: Αυτός δεν είναι άλλος από το να εξαναγκάσει τους αλήτες να *εργαστούν*. Αυτή η φαινομενικά ουδέτερη φράση δεν είναι καθόλου απλή. Και αυτό γιατί το «να εργαστούν» σημαίνει με τη σειρά του ότι πρέπει να πειθαρχήσουν στην ένταξή τους στη μισθωτή σχέση, αποδεχόμενοι τόσο στην οργάνωση της εργασίας που συνιστά, όσο και σε οποιονδήποτε μισθό, ώστε να μην βρεθούν ξανά στον τιμωρούμενο με θάνατο δρόμο της περιπλάνησης προς επιβίωση. Εξ ου και ο μετασχηματιστικός χαρακτήρας της βίας: Ωθεί τον πληθυσμό να υιοθετήσει και να ενταχθεί οργανικά στις προτεραιότητες και τους όρους οργάνωσης που ο βαθύς μετασχηματισμός των παραγωγικών σχέσεων στην ύπαιθρο θέτει.

---

⁷⁸ Είναι άλλωστε, όπως μας έχει πει από την αρχή ο Μαρξ, η ίδια ακριβώς συλλογιστική αποτελεί την κεντρική ιδεολογική κατεύθυνση και της αστικής πολιτικής οικονομίας.

Όμως, το ακόμη πιο ενδιαφέρον είναι ότι και στους δύο παραπάνω νόμους η προσταγή είναι η επιστροφή του αλήτη στον τόπο καταγωγής, ή πρόσφατης κατοικίας, ακόμη και με όρο την τυπική υποδούλωσή του σε αυτόν που θα τον καταδώσει. Βρισκόμαστε στα μέσα του 16^{ου} αιώνα, του αιώνα που οι περιφράξεις των κρατικών και εκκλησιαστικών γαιών βρίσκονται σε πλήρη εξέλιξη και το κράτος ωθεί τους αλήτες στην επιστροφή στην ύπαιθρο από την οποία κατάγονται. Με άλλα λόγια, το ίδιο το απολυταρχικό κράτος δεν έχει καθόλου εξ αρχής μια συνειδητή στάση διοχέτευσής τους ως υποψήφιο εργατικό δυναμικό στις μανιφακτούρες των πόλεων. Δεν έχει, με άλλα λόγια, καθόλου εξ αρχής μια συνειδητή στάση μαζικοποίησης της μισθωτής σχέσης που αργότερα θα αποτελέσει τον πυρήνα του κεφαλαίου, αλλά αντίθετα, φαίνεται να έχει μια κατεύθυνση ενδυνάμωσης του υφιστάμενου κυρίαρχου πόλου, ενίσχυσης της κυριαρχίας του απαλλοτριωτή της υπαίθρου, του φεουδάρχη γαιοκτήμονα, ή του μεγάλου πακτωτή, ενδεχομένως δε, σε εκείνη τη φάση, επιβίωσης ακόμη και του ανεξάρτητου, μικρού πακτωτή, που θα μπορούσε να εκμεταλλεύεται τις εργατικές δυνάμεις του αλήτη χωρίς καμιά αποζημίωση. Αργότερα, η πειθάρχηση του πληθυσμού θα λάβει και τη μορφή της φυλάκισης, αναλαμβάνοντας έτσι έμμεσα το κράτος το κόστος της επιβίωσης της υποψήφιας εργατικής δύναμης που ο απείθαρχος αυτός πληθυσμός συνιστά, καθώς και την άμεση εκμετάλλευσή του μέσω των καταναγκαστικών έργων. Ο Μαρξ συνοψίζει το προτσές με πολύ απλά λόγια:

«Έτσι ο αγροτικός πληθυσμός, που με τη βία τον απαλλοτρίωσαν, τον κινήγισαν και τον μετέτρεψαν σε αλήτες, υποτάχθηκε με τερατώδικους νόμους, με μαστιγώσεις, με στιγματισμούς και με βασανιστήρια σε μια πειθαρχία τέτοια που απαιτεί το σύστημα της μισθωτής εργασίας» (όπ. π.: 761-2).

Η νομοθετική διαχείριση της μισθωτής εργασίας άλλωστε δεν είναι, σημειώνει ο Μαρξ, αποκλειστικό έργο της περιόδου της πρωταρχικής συσσώρευσης. Μαζί με την εμφάνιση της μισθωτής εργασίας στη γη και στις πόλεις, κατά τη δεύτερη περίοδο της φεουδαρχίας που ξεκινά τον 13^ο αιώνα, εμφανίζονται και οι πρώτοι νόμοι που καθορίζουν την εργάσιμη ημέρα και το ύψος του μισθού της, ήδη τουλάχιστον ένα αιώνα πριν την έναρξη των περιφράξεων. Όμως, η μεγάλη παραγωγή απαλλοτριωμένων γεωργών της υπαίθρου και η μαζικοποίηση της μισθωτής σχέσης, διαμορφώνουν πέρα από τους καθαυτό πειθαρχικούς αιματηρούς νόμους πειθάρχησης της γυμνής εργατικής δύναμης για την ένταξή της στη μισθωτή σχέση και νόμους για την πειθάρχησή της ως δύναμη συλλογικό υποκείμενο:

«Από το 14^ο αιώνα ως το 1825, το χρόνο που καταργήθηκαν οι νόμοι ενάντια στο δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι, τιμωρούνταν σαν βαρύ έγκλημα η οργάνωση των εργατών» (όπ. π.: 763).

Και αυτό γιατί, η συγκεντροποίηση της γης, άμεσο αποτέλεσμα των περιφράξεων, αλλά και η συνεργασία που συνιστά ευθύς εξ αρχής η μανιφακτούρα των πόλεων, αίρουν τον κατακερματισμό της φεουδαρχικής εργασίας διαμορφώνοντας τις αντικειμενικές συνθήκες για από κοινού διεκδίκηση των όρων εργασίας και αναπαραγωγής τους από τους μισθωτούς

εργάτες, για τη συνδικαλιστική τους οργάνωση και την ανάδειξη του προλεταριάτου σε «τάξη δι' εαυτήν» σύμφωνα με τη γνωστή φράση του Μαρξ. Σε τάξη δηλαδή που δεν ορίζεται απλώς αντικειμενικά από τη θέση της μέσα στις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής και αναπαραγωγής αλλά σε τάξη «για τον εαυτό της», σε τάξη-υποκείμενο που θα διεκδικούσε την επιβολή των δικών της συλλογικών υποκειμενικών συμφερόντων. Και με την έννοια αυτή, η πειθάρχηση της υπονήφιας εργατικής δύναμης στη μισθωτή σχέση και πολύ περισσότερο στη σχέση του κεφαλαίου που αναδύονταν σηματοδοτούσε εξ ορισμού τη διάλυση κάθε εργατικής συλλογικότητας και οργάνωσης της αντίστασής της, πολύ δε περισσότερο τη δυνατότητα πολιτικής της αντίστασης και θέσης υποκειμενικών προσκομιμάτων πέραν των όσων αντικειμενικών τέτοιων έθετε στην απαλλοτρίωση του πληθυσμού της υπαίθρου, και στην ένταξή του στη μισθωτή σχέση, το ξερίζωμα από τις καθημερινές τους συνήθειες και τους όρους παραγωγής της κοινωνικής του ύπαρξης.

Όμως, οι νομοθετικές παρεμβάσεις για την πειθάρχηση του απαλλοτριωμένου πληθυσμού, παρεμβάσεις που καθαυτές σηματοδοτούσαν μια διαδικασία πρωταρχικής συσσώρευσης επεκτείνονταν τόσο στον μισθό της εργασίας,⁷⁹ όσο όμως, και πολύ περισσότερο όπως μας έδειξε ο Μαρξ στο 8^ο κεφάλαιο, στη διαρκή προσπάθεια επέκτασης της εργασιμής ημέρας που λαμβάνει χώρα από τον 15^ο αιώνα μέχρι και τα μέσα του 19^{ου}.

Σε ένα εξαιρετικό τμήμα του κειμένου του, ο Μαρξ συμπυκνώνει όλον τον αναγκαίο μετασχηματισμό που συνιστά το «δέσιμο» της σχέσης ανάμεσα στους δύο τύπους κατόχου και η ανεξάρτητη αναπαραγωγή της αναδεικνύοντας τη σημασία της εξωοικονομικής βίας κατά την περίοδο της πρωταρχικής συσσώρευσης, τον ρόλο του κράτους αλλά και τον μηχανισμό εσωτερίκευσης της βίας στην ίδια την κεφαλαιακή σχέση και την αναπαραγωγή της, που σηματοδοτεί άλλωστε (για εμάς) και το πέρας της πρωταρχικής συσσώρευσης:

«Δεν φτάνει που οι όροι της εργασίας εμφανίζονται στον έναν πόλο σαν κεφάλαιο, ενώ στον αντίθετο πόλο υπάρχουν μόνο άνθρωποι που δεν έχουν τίποτα να πουλήσουν εκτός από την εργατική τους δύναμη. Δεν φτάνει επίσης που εξαναγκάζονται άνθρωποι να πουλούν θεληματικά τον εαυτό τους. Στην παραπέρα πορεία της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής αναπτύσσεται μια εργατική τάξη, που από αγωγή, παράδοση και συνήθεια αναγνωρίζει σαν αυτονόητους φυσικούς νόμους τις απαιτήσεις του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Η οργάνωση του διαμορφωμένου κεφαλαιοκρατικού τρόπου σπάει κάθε αντίσταση, η διαρκής δημιουργία ενός σχετικού υπερπληθυσμού κρατάει σε μια τροχιά, που ανταποκρίνεται στις ανάγκες αξιοποίησης του κεφαλαίου το νόμο της προσφοράς και της ζήτησης εργασίας, επομένως και τον μισθό

---

⁷⁹ Κατά την περίοδο της πρωταρχικής συσσώρευσης έχουμε μια διαρκή πτώση του μεροκάματου, αποτέλεσμα της υποτίμησης του χρήματος λόγω της ευρείας κυκλοφορίας του και της ανόδου της τιμής των εμπορευμάτων. Το μεροκάματο ορίζεται νομοθετικά αφ' ενός σε όρια τέτοια που να εξασφαλίζεται η κερδοφορία του αναδύομένου κεφαλαίου, αφ' ετέρου όμως να εξασφαλίζεται η επιβίωση της εργατικής δύναμης.

εργασίας, ο βουβός εξαναγκασμός των οικονομικών σχέσεων επισφραγίζει την κυριαρχία του κεφαλαιοκράτη πάνω στον εργάτη. Είναι αλήθεια πως συνεχίζει να χρησιμοποιείται εξωοικονομική, άμεση βία, μόνο όμως σαν εξαίρεση. Για τη συνηθισμένη πορεία των πραγμάτων ο εργάτης μπορεί ν' αφηθεί στην επενέργεια των "φυσικών νόμων της παραγωγής", δηλαδή στην εξάρτησή του από το κεφάλαιο, εξάρτηση που ξεπηδάει από τους ίδιους τους όρους της παραγωγής που την εγγυούνται και τη διαιωνίζουν. Διαφορετικά έχει το ζήτημα τον καιρό της ιστορικής γένεσης της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Η κεφαλαιοκρατία που γεννιόταν χρειάζεται και χρησιμοποιεί την κρατική εξουσία για να "ρυθμίζει" το μισθό της εργασίας, δηλαδή για να τον στριμώχνει μέσα στα όρια που ευνοούν την παραγωγή κέρδους, για να παρατείνει την εργάσιμη ημέρα, και για να κρατάει τον ίδιο τον εργάτη σε κανονικό βαθμό εξάρτησης. Αυτό είναι το ουσιαστικό στοιχείο της πρωταρχικής συσσώρευσης» (όπ.π.: 762).

Αν λοιπόν η διαδικασία (βίαιης) απαλλοτρίωσης του πληθυσμού της υπαίθρου από τα μέσα ύπαρξής του είναι η ιστορική, αστάθμητη, βάση, η ιστορική προϋπόθεση, της ανάδυσης της κεφαλαιακής σχέσης, το κεφάλαιο στο οποίο ο Μαρξ μας περιγράφει την αιματηρή νομοθεσία που τη συνοδεύει είναι, για να παραφράσουμε τον Αλτουσέρ, η «πραγματική της καρδιά», η καρδιά της διαδικασίας της πρωταρχικής συσσώρευσης. Και αυτό, όχι γιατί θέλουμε να δικαιώσουμε μια δικαϊκή ή νομική αντίληψη της πολιτικής κυριαρχίας και της ιστορικής εξέλιξης, κάθε άλλο. Αλλά γιατί οι νομικές αυτές μορφές που υιοθετήθηκαν συμπυκνώνουν και συμβολίζουν, αλλά κυρίως *θεσμοποιούν* τη βία της πρωτογενούς ταξικής σύγκρουσης και αποτυπώνουν την κυριαρχία του ενός αναδυόμενου ταξικού πόλου της σχέσης του κεφαλαίου πάνω στον άλλον, εγγράφουν την ταξική πάλη, και τη ριζική διχοτομία που συνοδεύει τη σχέση του κεφαλαίου, στην καρδιά της ανάδυσής του. Με άλλα λόγια, σε πείσμα μιας «ρομαντικής» αντίληψης του κοινωνικού, ευρέως διαδεδομένης στις κυρίαρχες προσεγγίσεις, επισημαίνουν ότι χωρίς κυριαρχία δεν υπάρχει κεφαλαιακή σχέση και ταυτόχρονα υπογραμμίζουν ότι η βία δεν εντοπίζεται απλώς σε μια «περίοδο» της (προ)ιστορίας του κεφαλαίου, αλλά ότι αφενός διαδραματίζει κεντρικό ρόλο στην ανάδυσή του, συνιστά μετασχηματιστική, θεμελιωτική δύναμη αυτής της ανάδυσης και απορρέει ακριβώς από την καταστατική σχέση κυριαρχίας υπό την οποία συμβαίνει, τη σχέση κυριαρχίας που είναι εγγεγραμμένη στην κεφαλαιακή σχέση, και αφετέρου ότι η βία παραμένει πάντα τόσο μέσα όσο και δίπλα σε αυτή τη σχέση: *Μέσα*, γιατί το πέρας της διαδικασίας σηματοδοτεί ακριβώς η «εσωτερίκευση» της βίας στην ίδια την οικονομική σχέση, μέσα στην ίδια τη διαδικασία της κοινωνικής παραγωγής και αναπαραγωγής, την εσωτερίκευση δηλαδή του εξαναγκασμού, τη μετατροπή του κυρίαρχου εξαναγκασμού σε εσωοικονομικό. *Δίπλα*, γιατί η ταξική κυριαρχία συμπυκνώνεται πάντα στο σκληρό μέταλλο του κρατικού μηχανισμού, τελικού εγγυητή της αστικής κυριαρχίας και της ομαλής και απρόσκοπτης αναπαραγωγής της σχέσης του κεφαλαίου. Δίπλα, γιατί όταν υπάρξει εσωοικονομική αμφισβήτηση των προτεραιοτήτων της καπιταλιστικής συσσώρευσης στο

πρωτογενές πεδίο της καπιταλιστικής παραγωγής, το κράτος με τον εξωοικονομικό εξαναγκασμό του, με την ανοιχτή και φανερή βία του θα (επιδιώξει) εγγυηθεί την καταστολή αυτής της αμφισβήτησης και να αποκαταστήσει αυτή την κυριαρχία στο πεδίο της παραγωγής. Φυσικά, ο ρόλος του κράτους δεν εξαντλείται εκεί, καθώς είναι ο μηχανισμός εκείνος που σχεδιάζει την καπιταλιστική ανάπτυξη, τη διευρυμένη αναπαραγωγή της κεφαλαιακής συσσώρευσης, όμως η μελέτη της πρωταρχικής συσσώρευσης στον Μαρξ μας επιτρέπει να ξεκαθαρίσουμε τον καταστατικό ρόλο που παίζει στην εδραίωσή της και τον πρωτογενή του ρόλο στη διατήρησή της.

6. Συνάντηση και επικαθορισμός:

Η ανάδυση της κεφαλαιακής σχέσης

6.1. Για την έκβαση της συνάντησης: Η σημασία της μισθωτής σχέσης

Ανεξάρτητα από τις ιστορικές διαδρομές που διανύουν οι δύο κάτοχοι που παράγονται κατά τη διαδικασία της πρωταρχικής συσσώρευσης για να συναντηθούν, διαδρομές που εξετάσαμε ως εδώ, η ίδια αυτή συνάντησή τους δεν αρκεί για να αναδυθεί ο νέος, καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής. Αυτή είναι, μας λέει ο Μαρξ, μόνο η αναγκαία *προϋπόθεση*. Συμπεραίνουμε λοιπόν, ότι για να μετατραπούν τα μέσα εργασίας και συντήρησης, το χρήμα και το εμπόρευμα σε κεφάλαιο, για «να σταθεί η κεφαλαιοκρατική παραγωγή στα δικά της πόδια» (όπ. π.: 739) ώστε να μη «διατηρεί μόνο αυτό τον χωρισμό» (που συνιστά η ιστορική διαδικασία της πρωταρχικής συσσώρευσης), μα και να «τον αναπαράγει σε ολοένα αυξανόμενη κλίμακα» (όπ. π), θα πρέπει αυτή η συνάντηση να είναι επιτυχημένη, να παραγάγει αποτελέσματα, άρα κατ' αρχήν να *διαρκέσει*⁸⁰ όσο απαιτείται για να «δέσει», για να γίνει (κοινωνική) παραγωγική *σχέση*: Σχέση ταυτόχρονα ανάμεσα στους δύο κατόχους των διαφορετικών αυτών εμπορευμάτων, και ανάμεσα σε αυτούς και τα μέσα εργασίας και παραγωγής.⁸¹ Να γίνει μια *μόνιμη, διαρκής* σχέση κυριαρχίας και εκμετάλλευσης που να αναπαράγεται.

Αυτή ακριβώς η ανάγκη είναι που αναδεικνύει τη σημασία της προηγούμενης εμφάνισης μιας ακόμη κοινωνικής μορφής, της μισθωτής σχέσης, στην επιτυχία του κοινωνικού μετασχηματισμού που οδηγεί στη θεμελίωση της κεφαλαιακής σχέσης: Για την ανάδυση της κεφαλαιακής σχέσης δεν αρκεί απλώς η συνάντηση των κατόχων αυτών των δύο συγκεκριμένων και ειδικών εμπορευμάτων· πρέπει επίσης ο κάτοχος χρήματος, μέσω παραγωγής και μέσω συντήρησης να «αγοράσει» την ελεύθερη εργατική δύναμη. Όχι όμως μόνο αυτό: πρέπει να συνεχίσει να αγοράζει εργασιακή δύναμη, να αγοράζει (να ενοικιάζει σωστότερα) *διαρκώς* εργασιακή δύναμη. Όμως και πάλι, αυτό δεν αρκεί: Όπως έδειξε ο

⁸⁰ Βλ. Αλτουσέρ 2004: 87.

⁸¹ Βλ. Για τη θεμελίωση του τρόπου παραγωγής ως τον συνδυασμό ανάμεσα σε «τρία στοιχεία και δύο σχέσεις», βλ. Παλιμπάρ 2003.

Μαρξ σε όλο το σώμα του *Κεφαλαίου* θα πρέπει όχι απλώς να αγοράσει-αγοράζει εργασιακή δύναμη, αλλά κυρίως θα πρέπει να την «αξιοποιήσει» με κεφαλαιοκρατικούς όρους, να την εντάξει σε μια τέτοια κοινωνική παραγωγική διαδικασία της εργασίας, της οποίας το κοινωνικό της υπερπροϊόν δεν θα είναι γαιοπρόσοδος σε είδος (δοσίματα) ή χρήμα, αλλά κατά την οποία η εργασιακή δύναμη θα παραγάγει αξία και άρα το υπερπροϊόν της εργασίας θα είναι η *υπεραξία* (ή «επιπλέον αξία», σύμφωνα με τον αρχετυπικό όρο του Μαρξ: *mehrwert*).

Με την έννοια αυτή, είναι προφανής η σημασία που έχει η «παρουσία» της μισθωτής σχέσης στο αντίκρισμα των δύο τύπων κατόχου για τη θεμελίωση του νέου τρόπου παραγωγής. Η μισθωτή σχέση είναι ένα από τα κεντρικά στοιχεία που πρέπει να βρεθούν στον (ιστορικό και φιλοσοφικό) «τόπο» και χρόνο αυτής συνάντησης, είναι αυτό που δίνει την τυπική (εξωτερική) μορφή στη σχέση που συνάπτεται ανάμεσα στους δύο κατόχους, το εργασιακό «συμβόλαιο» ανάμεσα στους δύο πωλητές των ιδιότυπων αυτών εμπορευμάτων. Όμως, αυτό δεν σημαίνει κατά την γνώμη μας ότι η ίδια η κοινωνική μορφή της μισθωτής σχέσης είναι *πάντοτε-ήδη*⁸² καπιταλιστική. Και πολύ περισσότερο δεν σημαίνει ότι αναδύεται *για να λάβει* μέρος σε αυτή τη συνάντηση και *για να δώσει* την εξωτερική μορφή θεμελίωσης του προτσές, ούτε όμως ότι αναδύεται *εξ αρχής* ως καπιταλιστική, ότι οι σχέσεις που συνέχει είναι ήδη καπιταλιστικές. Με άλλα λόγια, η κοινωνική μορφή που λαμβάνει μέρος στη συνάντηση αυτή, δεν είναι η *καπιταλιστική* μισθωτή σχέση, γίνεται (ή σωστότερα, *δύναται να γίνει*) τέτοια μέσα από την έκβαση αυτού του αντικρίσματος.

Από πού όμως «έρχεται» η μισθωτή σχέση; Ποια είναι η ιστορική της διαδρομή; Τι μας λέει ο Μαρξ γι' αυτή; Η μισθωτή σχέση αναδύεται στο περιθώριο των παραδοσιακών φεουδαρχικών σχέσεων, ως συμπληρωματική μορφή. Η εμφάνισή της σχετίζεται, μας λέει ο Μαρξ, αλλά και ο Ένγκελς, όπως ήδη δείξαμε, με τον ανεξάρτητο αγρότη που κατέχει ένα τμήμα γης και το καλλιεργεί ενώ εκτρέφει τα ζώα του στην κοινοτική γη, τα «κοινά» (*commons*). Η μισθωτή ενασχόλησή του στα κτήματα του τοπικού φεουδάρχη ή άρχοντα (λόρδου, κόμη κλπ) είναι συμπληρωματική εργασία που δεν του εξασφαλίζει τους όρους κοινωνικής παραγωγής της ύπαρξής του. Αυτούς τους εξασφαλίζει η ίδια του η εργασία με/στα μέσα παραγωγής του που ο ίδιος κατέχει.⁸³ τη γη και τα εργαλεία του. Άρα, η μισθωτή σχέση δεν αναδύεται *εξ αρχής* αποκομμένη από τα μέσα κοινωνικής παραγωγής της ύπαρξης των αγροτών, αλλά ως μια ιδιαίτερη, συμπληρωματική, μορφή οικογενειακού εισοδήματος που επιτρέπει τη συμμετοχή του ανεξάρτητου αγρότη στο εμπόριο των πόλεων και την αγορά

⁸² Για τη χρήση της φιλοσοφικής κατηγορίας «πάντοτε-ήδη», βλ. Αλτουσέρ 1978.

⁸³ Δεν αναφερόμαστε εδώ σε τυπικές σχέσεις ιδιοκτησίας. Για παράδειγμα η γη που καλλιεργεί ο ενοικιαστής ή δουλοπάροικος αγρότης ανήκει στον φεουδάρχη και κάποιον από τους πολλούς ακολούθους του. Όμως, ο αγρότης έχει ο ίδιος την κυριότητά της.

προϊόντων των μεσαιωνικών συντεχνιών και των τεχνιτών, καθώς και πρώτων υλών για την οικογενειακή του παραγωγή εμπορευμάτων.

Με την έννοια αυτή, η μισθωτή σχέση ως μορφή συνιστά ένα κέλυφος. Το περιεχόμενο που αυτή λαμβάνει κατόπιν (και με την αναδρομική προϋπόθεση της καπιταλιστικής «επιτυχίας») της συνάντησης του κατόχου χρήματος, μέσων παραγωγής και μέσων συντήρησης, με τον «ελεύθερο» κάτοχο γυμνής εργασιακής δύναμης, είναι εντελώς διαφορετικό. Είναι αυτό της τυπικής, νομικής, σχέσης που συμπυκνώνει μια σχέση εξουσίας και εκμετάλλευσης: αυτήν του προτσές αξιοποίησης, παραγωγής αξίας και υπεραξίας από την εκμετάλλευση της εργατικής δύναμη του διπλά ελεύθερου ατόμου-πολίτη. Όμως, ο Μαρξ μας περιγράφει καθαρά ότι η «εισαγωγή» του ελεύθερου (δυνάμει) εργάτη στη μισθωτή σχέση καθόλου δεδομένη δεν ήταν. Η ιστορική «παραγωγή» της ελεύθερης εργατικής δύναμης, αποστερημένης τόσο από την κατοχή μέσων παραγωγής όσο όμως και από την δέσμευσή της σε αυτά, δε συνιστά καθόλου και άμεση, αυθόρμητη, εισδοχή της στη μισθωτή σχέση. Για να συμβεί αυτό μεσολαβούν αιώνες «αιματηρές» νομοθεσίας, λέει ο Μαρξ. Μεσολαβεί, με άλλα λόγια, η κρατική παρέμβαση, ή, αλλιώς, ο άμεσος *εξωοικονομικός* καταναγκασμός.

Τα όσα όμως γράφουμε έχουν και άλλες συνέπειες, μερικές από τις οποίες ήδη αναδείξαμε προηγούμενα. Αν η «παραγωγή» των δύο τύπων κατόχου που αντικρίζονται είναι η αναγκαία ιστορική προϋπόθεση της μετατροπής που οδηγεί στην ανάδυση της σχέσης του κεφαλαίου, αυτό καθόλου δεν σημαίνει ότι οι δύο αυτοί τύποι κατόχων είναι από εκείνη τη στιγμή έτοιμοι και διαμορφωμένοι σε/ως τάξεις καθαυτές. Δεν σημαίνει καθόλου ότι η κατοχή χρήματος, μέσων παραγωγής και μέσων συντήρησης για τον έναν σημαίνει και την άμεση υιοθέτηση ενός καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και την εγκατάλειψη του εμπορικού κέρδους (αγοράζω φθηνά – πουλάω ακριβά). Και αντίστοιχα, όπως είδαμε, η αποστέρηση των άμεσων παραγωγών από την ιδιοκτησία των μέσων εργασίας και αναπαραγωγής και η *de facto* διαμόρφωσή τους ως ανθρώπων που έχουν μόνο την εργατική τους δύναμη να πουλήσουν, δεν σημαίνει καθόλου και την άμεση, αυθόρμητη εισδοχή τους σε μια τέτοια διαδικασία πώλησης της εργατικής τους δύναμης.

Τι είναι όμως τότε οι δύο αυτοί τύποι κατόχου που αντικρίζονται; Είναι μεμονωμένοι άνθρωποι ή κοινωνικές ομάδες που ορίζονται σε αναφορά με τη σχέση τους με τα μέσα παραγωγής και συντήρησης, δηλαδή σε αναφορά με τις σχέσεις παραγωγής; Με άλλα λόγια, πρόκειται για κοινωνικές τάξεις; Η απάντηση, όσο απλή και αν φαίνεται, δεν είναι: φυσικά και πρόκειται για κοινωνικές ομάδες, όμως αυτές οι ομάδες είναι μόνο *δυνάμει* κοινωνικές τάξεις του νέου τρόπου παραγωγής. Διαφορετικά θα ήταν σαν να είχαμε τις κοινωνικές τάξεις που αντιστοιχούν σε μια κοινωνική δομή παραγωγής χωρίς τη δομή αυτή παραγωγής, σαν να είχαμε την αστική και την εργατική τάξη χωρίς κεφάλαιο (αφού ακόμη τα μέσα παραγωγής

και συντήρησης, αλλά και το χρήμα και το εμπόρευμα δεν έχουν μετατραπεί σε κεφάλαιο), άρα και χωρίς καπιταλισμό, αφού η κεφαλαιακή σχέση δεν έχει ακόμη αναδυθεί.

Όμως, ο Μαρξ δεν είναι το ίδιο σαφής: η επιλογή των αναλυτικών κατηγοριών του δείχνει όπως ήδη σημειώσαμε ότι συχνά φλερτάρει με την παραπάνω άποψη υιοθετώντας και εδώ το σχήμα της «άρνησης της άρνησης». Με άλλα λόγια, το (επιστημολογικό) εμπόδιο που παρουσιάσαμε παραπάνω, ο Μαρξ, παρά τις αναλύσεις του εδώ που τείνουν σε μια άλλη κατεύθυνση από αυτήν που συχνά ρητά επιλέγει, διαλέγει να το προσπερνά υιοθετώντας μέσω του παραπάνω σχήματος τη θέση για την «παραγωγή» της αστικής τάξης μέσα από την («μυθική» τη λέει ο Αλτουσέρ) «αποσύνθεση της προηγούμενης εκμεταλλεύτριας τάξης, της φεουδαρχικής. Φυσικά, για άλλη μια φορά, ο Μαρξ βλέπει εδώ το προτσές αναδρομικά: το εξετάζει με δοσμένο το αποτέλεσμα του, την ανάδυση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Όμως, παρά αυτή τη διαρκή δυσκολία που σηματοδοτεί η παρουσία της τελικής έκβασης μιας ιστορικής διαδικασίας στην πραγμάτευση και εξήγησή της, παρουσία που μπορεί να αποκτήσει «ρόλο» καθοδηγητικό μέσα στην έρευνα, ρόλο ιστορικού «σκοπού», στο παρόν κεφάλαιο ο Μαρξ φαίνεται συνολικά να μη μιλάει (φιλοσοφικά) με όρους «συντελεσμένου γεγονότος», αλλά με όρους μιας ανοιχτής στην έκβασή της ιστορικής διεργασίας.

Φυσικά, με τον ίδιο τρόπο που για να επιτύχει η συνάντηση ανάμεσα σε αυτά τα δύο ήδη κατόχων είναι αναγκαία η παρουσία της κοινωνικής μορφής της μισθωτής σχέσης, αναγκαία είναι η παρουσία και άλλων κοινωνικών μορφών που ήδη μας παρουσίασε ο Μαρξ και την ιστορία των οποίων αλλά και τη σημασία τους στη διαδικασία της πρωταρχικής συσσώρευσης περιγράψαμε: Στη συνάντηση αυτή είναι αναγκαία η παρουσία του χρήματος. Την ίδια σημασία έχει και η εξ αρχής παρουσία του διεθνούς εμπορίου και των μεσαιωνικών πόλεων, η ανάπτυξη της επιστήμης και των νέων τεχνικών παραγωγής που βοηθά να αναδυθούν, η προηγούμενη ανάπτυξη της τεχνικής από τις μεσαιωνικές συντεχνίες, αλλά κυρίως τις μανιφακτούρες που ως αποτέλεσμα του διεθνούς εμπορίου ξεπετάγονται στις μεγάλες πόλεις-κέντρα του. Αυτές οι μανιφακτούρες είναι που εγκαινιάζουν για πρώτη φορά έναν συνεργατικό τρόπο παραγωγής υπό έναν κάτοχο των μέσων παραγωγής. Οι ιδιοκτήτες τους ενοικιάζουν για πρώτη φορά εργατική δύναμη, όμως πηγή του κέρδους τους παραμένει το εμπορικό κέρδος (η διαφορά της τιμής αγοράς και πώλησης, λόγω της διαφοράς στην τιμή των πρώτων υλών). Οι ιδιοκτήτες τους είναι άλλωστε συνήθως έμποροι που ενώ προηγούμενα εμπορεύονταν τα είδη των συντεχνιακών μαστόρων κερδίζοντας τη διαφορά της τιμής, αποκτούν πλέον τον αποκλειστικό έλεγχο της ροής των πρώτων υλών και αγοράζουν όλη την παραγωγή του μάλιστα παρέχοντάς του τις πρώτες ύλες. Σταδιακά όμως, αγοράζουν και το εργαστήριό του. Αυτή η σταδιακή «κατάκτηση» της παραγωγής δίνει ένα

ακόμη σημείο αναφοράς για την ανάδυση της κεφαλαιακής σχέσης. Όμως, και πάλι ο Μαρξ έχει δίκιο: η διαδικασία των περιφράξεων και της απαλλοτρίωσης των άμεσων παραγωγών της υπαίθρου από τα μέσα ύπαρξής τους είναι η βάση όλου του μετασχηματισμού: γιατί διαφορετικά δεν θα υπήρχαν (δυνάμει) εργατικά χέρια να αντικριστούν με το χρήμα του κατόχου μέσων παραγωγής και συντήρησης και να συνάψουν με αυτό μισθωτή σχέση. Τα παραπάνω δεν είναι όμως το σύνολο των στοιχείων που πρέπει να λάβουν μέρος στη διεργασία, στη συνάντηση, που είναι αναγκαία για τη θεμελίωση της σχέσης: αναγκαίες είναι εξ αρχής οι πιστωτικές πρακτικές που εμφανίζονται ήδη από τον 13^ο αιώνα στις ιταλικές εμπορικές πόλεις και εγγυώνται την ασφάλεια των εμπορικών μεταφορών μέσω του πιστωτικού χρήματος. Είναι οι ίδιες πρακτικές που βοηθούν καθοριστικά στην γενίκευση της χρηματικής μορφής και την κατάργηση της αντιπραγματιστικής λειτουργίας του χρήματος, στην ανάδυση με άλλα λόγια της αξίας ανταλλαγής. Και φυσικά, εξαιρετικά μεγάλης σημασίας είναι η παρουσία του κράτους.

Όμως, σε κάθε περίπτωση, όπως και για τη μισθωτή σχέση που αναπτύξαμε παραπάνω, έτσι και η αναγκαία παρουσία όλων των παραπάνω στοιχείων στην ιστορική «παραγωγή» της σχέσης του κεφαλαίου, αναγκαιότητα που την υπογραμμίζει σε όλη του την ανάλυση ο Μαρξ, δεν σηματοδοτεί την αναλλοίωτη εισδοχή τους στην τελευταία, αντιθέτως σηματοδοτεί τη ριζική μετατροπή τους στο πλαίσιο αυτής της ανάδυσης. Όμως εδώ δεν θα επαναλάβουμε αναλύσεις που έχουμε ήδη κάνει. Η ανάγκη συνόψισης των παραπάνω στοιχείων της συνάντησης μας ενδιαφέρει πρωτίστως για να εξετάσουμε τον *μηχανισμό* μέσω του οποίου μπορούν όλα αυτά τα στοιχεία να αποκτούν αναντικατάστατη σημασία για την ανάδυση της κεφαλαιακής σχέσης.

6.2. Η επικαθορισμένη συνάντηση: από τη μισθωτή σχέση στην αξιακή μορφή

Είδαμε παραπάνω ένα σύνολο διαδικασιών μέσα από τις οποίες ορίζει ο Μαρξ την πρωταρχική συσσώρευση, διαδικασιών που έχουν ως αντικείμενο ή ως παράγωγο αντίστοιχα στοιχεία που είναι αναγκαία για την ανάδυση της κεφαλαιακής σχέσης. Πως όμως σχετίζονται αυτά τα στοιχεία μεταξύ τους; Με ποιον μηχανισμό; Είναι όλα αυτά τα στοιχεία, στοιχεία που λαμβάνουν μέρος στη «συνάντηση» έχοντας το καθένα μια ανεξάρτητη ιστορία από το άλλο, ή είναι στοιχεία που σηματοδοτούν μια «ομαλή» εξέλιξη από έναν προηγούμενο τρόπο παραγωγής σε έναν νέο, που παράγονται στο πλαίσιο αυτής της μετάβασης και για να τη φέρουν σε πέρας; Με άλλα λόγια, οι πιστωτικές πρακτικές, οι μεσαιωνικές πόλεις, το διεθνές εμπόριο, οι πρώτες μανιφακτούρες σηματοδοτούν την αποσύνθεση του

προηγούμενου τρόπου παραγωγής και την ανάδυση του νέου, ή συνιστούν ιδιαίτερες, ανεξάρτητες εξελίξεις της ταξικής πάλης στο πλαίσιο της ηγεμονίας των φεουδαρχικών παραγωγικών σχέσεων που βρίσκονται παρούσες κατά την ιστορική περίοδο της πρωταρχικής συσσώρευσης και λαμβάνουν μέρος σε μια κατ' εξοχήν αστάθμητη, πρωτότυπη και ανοιχτή στο ιστορικό της αποτέλεσμα συνάντηση; Κυρίως όμως, αν ισχύει το τελευταίο, όπως άλλωστε επιχειρούμε να δείξουμε και όπως υποστηρίζουμε ότι ο ίδιος ο Μαρξ δείχνει στο εν λόγω κεφάλαιο, τότε τα υπόλοιπα στοιχεία που λαμβάνουν μέρος στη συνάντηση έχουν την ίδια κεντρικότητα σε αυτήν με τους δύο τύπους κατόχου που ο Μαρξ επιμένει ότι η ιστορική τους παραγωγή και το αντίκριμά τους συνιστά τη βάση του όλου προτσές; Είναι, με άλλα λόγια, στοιχεία σύμμετρα, εξίσου σημαντικά και απολύτως συγκρίσιμα με το αντίκρισμα των δύο κατόχων; Τελικά, η περίφημη συνάντηση ορίζεται από το αντίκρισμα αυτών των κατόχων ή από το αντίκρισμα όλων των παραπάνω στοιχείων;

Το ερώτημα αυτό ψηλαφίζει ο Αλτουσέρ χρησιμοποιώντας ως πρώτη ύλη το κεφάλαιο της πρωταρχικής συσσώρευσης, χωρίς όμως απαντά με σαφήνεια: αφενός, θέτοντας την αφετηρία του «υπόγειου ρεύματος του υλισμού της συνάντησης» στα άτομα του Επίκουρου που πέφτουν παράλληλα στο κενό και συναντιούνται μόνο έπειτα από μια απειροελάχιστη παρέκκλιση ενός εξ αυτών, δείχνει να προϋποθέτει τη φασματική ύπαρξη περισσότερων των δύο στοιχείων που οφείλουν να συναντηθούν για να παραχθεί η σύνθετη οντότητα που προκύπτει. Μοιάζει έτσι να θέτει το σύνολο των στοιχείων αυτών σε σειρά, ορίζοντας τη συνάντηση ως συνάντηση όλων των στοιχείων. Αφ' ετέρου, όταν αναφέρεται στον τρόπο παραγωγής, κάνει ρητά λόγο για τη συνάντηση ανάμεσα στους δύο τύπους κατόχων που επικαλείται ο Μαρξ, δίνοντάς τους αιτιακή προτεραιότητα. Και πάλι, όμως, την ίδια στιγμή αποδίδει τη μη «επιτυχία» της συνάντησης στην ανυπαρξία κάποιων κρίσιμων στοιχείων, αναγκαίων ώστε αυτή να «δεθεί». Με άλλα λόγια, θεωρεί περίπου ρητά ότι η συνάντηση για να είναι επιτυχής πρέπει να περιλαμβάνει ένα ευρύτερο σύνολο στοιχείων από τη συγκέντρωση χρήματος, μέσων παραγωγής και συντήρησης από τη μία μεριά και γυμνής εργατικής δύναμης από την άλλη:

«Μπορούμε ακόμη να πάμε πιο πέρα και να υποθέσουμε ότι η συνάντηση έλαβε χώρα στην ιστορία πολλές φορές πριν να πιάσει στη Δύση, αλλά δεν «έπιασε» τότε, ελλείψει ενός στοιχείου ή της διάταξης των στοιχείων. Το μαρτυρούν τα ιταλικά κράτη της κοιλάδας του Πάδου του δεκάτου τρίτου και του δεκάτου τετάρτου αιώνα, όπου όντως υπήρχε ο άνθρωπος των σκούδων, η τεχνολογία και η ενέργεια (μηχανές κινούμενες από την υδραυλική δύναμη του ποταμού), και τα εργατικά χέρια (οι άνεργοι χειροτέχνες), και όπου, ωστόσο, το φαινόμενο δεν «έπιασε». Έλειπε πιθανώς (ίσως: δεν πρόκειται παρά για μια υπόθεση) αυτό που αναζητούσε απεγνωσμένα ο Μακιαβέλι μέσα από την έκκληση για ένα εθνικό κράτος, δηλαδή μια εσωτερική αγορά ικανή να απορροφήσει την εφικτή παραγωγή» (Αλτουσέρ 2004: 87).

Μήπως όλα αυτά είναι αντιφατικά; Παρά τη σχετική ασάφεια του Αλτουσέρ ως προς τα στοιχεία που λαμβάνουν μέρος στη συνάντηση, αν δει κανείς τη διεργασία εξίσου αναδρομικά, όπως τη βλέπει συχνά ο Μαρξ, η διαίσθησή του είναι αληθής. Ιστορικά, καθένα από αυτά τα στοιχεία είναι απολύτως αναγκαίο ώστε να μπορέσει να αναδυθεί η κεφαλαιακή σχέση. Είναι, με άλλα λόγια, ανάγκη «να είναι εκεί», γιατί διαφορετικά η κεφαλαιακή σχέση δεν θα αναδυθεί, η συνάντηση δεν θα «πιάσει».

Τη διαφορά και ταυτόχρονα τη σημασία των στοιχείων που λαμβάνουν μέρος στην ανάδυση της κεφαλαιακής σχέσης, ενδεχομένως υπάρχει μια άλλη αλτουσερική κατηγορία που μπορεί να την εξηγήσει πληρέστερα, χωρίς να προϋποθέτει την ισότητα και συμμετρία του συνόλου των μορφών και των στοιχείων που είναι αναγκαία στην ανάδυση της κεφαλαιακής σχέσης - και άρα ουσιαστικά λαμβάνουν μέρος στη συνάντηση-, άρα και χωρίς να σχετικοποιήσει τη (δομική) προτεραιότητα της συνάντησης των δύο τύπων κατόχου και ταυτόχρονα χωρίς να αποκλείει ούτε όμως να μειώνει την καθοριστική σημασία που έχει η «παρουσία» του συνόλου των αναλυόμενων κοινωνικών μορφών στον ιστορικό και φιλοσοφικό «τόπο» της εν λόγω συνάντησης. Πρόκειται για την έννοια του *επικαθορισμού*.

Ας ακολουθήσουμε εδώ τον Αλτουσέρ ώστε να ιχνηλατήσουμε την έννοιά του αυτή και τη σημασία της στο πλαίσιο της περιγραφόμενης από τον Μαρξ συνάντησης. Ήδη από την δεκαετία του '60, ο Αλτουσέρ στοχάζεται πάνω στο αίτημα μιας ριζικά αντιτελεολογικής φιλοσοφίας. Πρόκειται πρακτικά για το κεντρικότερο νήμα στη σκέψη του φιλοσόφου, ένα νήμα που εντοπίζεται ευθύς εξαρχής στο έργο του. Στο κείμενό του «Αντίφαση και Επικαθορισμός»,⁸⁴ που είναι γραμμένο τον Ιούλιο του 1962 και (επανα)δημοσιεύεται στην συλλογή δοκιμίων υπό τον γενικό τίτλο *Για τον Μαρξ*⁸⁵ το 1965, εισάγει την έννοια του επικαθορισμού των αντιθέσεων. Ως φιλοσοφική πρώτη ύλη, χρησιμοποιεί εκεί την λενινιστική αντίληψη του «πιο αδύναμου κρίκου». Το κεντρικό του ερώτημά του είναι «[γ]ιατί ήταν δυνατή η επανάσταση στην Ρωσία, γιατί στη χώρα αυτή υπήρξε νικηφόρα;».⁸⁶ Η έννοια του επικαθορισμού, που σφυρηλατείται από τον Αλτουσέρ για να απαντήσει στο παραπάνω κεντρικό ερώτημα, συνιστά τη θεώρηση ότι μια αντίφαση (εν προκειμένω η αντίθεση κεφάλαιο-εργασία) δεν εμφανίζεται ποτέ «γυμνή», δεν εμφανίζεται ποτέ ως τέτοια-καθεαυτή, αλλά εμφανίζεται πάντα σύνθετη και *επικαθορισμένη* από ένα σύνολο (τυπικά) εξωτερικών προς αυτήν αντιφάσεων. Με άλλα λόγια, «συγχωνεύεται» με αυτές διαμορφώνοντας μια πάντοτε *ενική*, ιστορικά πρωτότυπη οντότητα:

---

⁸⁴ Αλτουσέρ 1978-α.

⁸⁵ Αλτουσέρ 1978.

⁸⁶ Αλτουσέρ 1978: 95.

«Ας ξανάρθουμε πάλι στον Λένιν, και μέσω αυτού στον Μαρξ. Αν ισχύει, όπως το αποδείχνουν η λενινιστική πρακτική κι ο λενινιστικός στοχασμός, ότι η επαναστατική κατάσταση στη Ρωσία προερχόταν ακριβώς από τον χαρακτήρα του έντονου επικαθορισμού της θεμελιακής ταξικής αντίφασης, ίσως πρέπει ν' αναρωτηθούμε σε τι συνίσταται το εξαιρετικό αυτής της «εξαιρετικής κατάστασης» και κατά πόσο, όπως κάθε εξαίρεση, αυτή η εξαίρεση δε φωτίζει τον κανόνα της – δεν είναι, εν αγνοία του κανόνα, ο ίδιος ο κανόνας. Γιατί τελικά δεν βρισκόμαστε πάντα μέσα στην εξαίρεση; Εξαίρεση η γερμανική ήττα του '49, εξαίρεση η γαλλική ήττα του '71, εξαίρεση η γερμανική σοσιαλδημοκρατική ήττα των αρχών του '20ου αιώνα και στο μεταξύ η συμβιβαστική προδοσία του '14, εξαίρεση η επιτυχία του '17... Εξαιρέσεις, αλλά σε σχέση με τί; Αν όχι σε σχέση με μια ορισμένη ιδέα, *αφηρημένη* μεν αλλά επαναπαυτική, εφησυχαστική, για ένα «διαλεκτικό» σχήμα καθορισμένο, απλό, που σαν να είχε μέσα στην ίδια της την απλότητα κρατήσει τη μνήμη (ή να είχε ξαναβρεί την εξωτερική όψη) του εγελιανού μοντέλου και την πίστη στη «δύναμη» επίλυσης που έχει η αφηρημένη αντίφαση σαν τέτοια: στην προκειμένη περίπτωση η «καλή» αντίφαση του Κεφαλαίου και της Εργασίας» (Αλτουσέρ 1978: 104-105).

Έτσι, για τον Αλτουσέρ, η ρώσικη επανάσταση ήταν νικηφόρα, όχι επειδή η ανάπτυξη της σχέσης κεφάλαιο-εργασία ήταν τέτοια που «αναγκαστικά» μπορούσε να την κάνει νικηφόρα, αλλά επειδή πλάι στην ανάπτυξη της σχέσης αυτής, υπήρχε ένα σύνολο από *περιστάσεις*, οι οποίες έκαναν δυνατή την πραγματοποίησή της.

Φυσικά, εκτός των καθαυτών φιλοσοφικών συμπερασμάτων για τη διαμόρφωση σύνθετων οντοτήτων, δομών, είναι φανερά δύο ακόμη στοιχεία στην στοχοθεσία του Αλτουσέρ, που έχουν εκτός από φιλοσοφική και πολιτική λειτουργία. Αφ' ενός να στοχαστεί στον αντίποδα της μαρξιστικής ορθοδοξίας, να διαψεύσει την ρητά διατυπωμένη θέση του Μαρξ ότι η επανάσταση θα συμβεί εκεί που οι παραγωγικές δυνάμεις θα ήταν πιο αναπτυγμένες και θα «έσπαγαν», τρόπον τινά, τα δεσμά των υφιστάμενων παραγωγικών σχέσεων, αφού «μέσα» σε αυτές πλέον θα «ασφυκτιούσαν».⁸⁷ Ο Αλτουσέρ με άλλα λόγια τοποθετεί εδώ τα προκαταρκτικά στοιχεία μιας μη οικονομίστικης, μη παραγωγιστικής και ιστορικιστικής έννοιας της (προλεταριακής) επανάστασης. Η τελευταία δεν προκύπτει από κάποιου οικονομικού τύπου βεβαιότητα, αλλά μέσα στο πλαίσιο μιας συγκυρίας, συνιστά μια κατ' εξοχήν πολιτική και «υποκειμενική» παρέμβαση. Αυτό μας φέρνει στο δεύτερο στοιχείο. Μέσω της έννοιας του επικαθορισμού, ο Αλτουσέρ ουσιαστικά στοχάζεται πάνω στην έννοια της *συγκυρίας* ως της «τωρινής στιγμής της πάλης των τάξεων», επιχειρεί δηλαδή να ψηλαφίσει μια *θεωρία* της συγκυρίας. Γι' αυτόν, κάθε συγκυρία είναι ενική, δεν επαναλαμβάνεται ποτέ με τον ίδιο τρόπο, είναι ριζικά πρωτότυπη, είναι πάντοτε το συγκεκριμένο, ενικό, αποτέλεσμα ενός σύνθετου επικαθορισμού αντιθέσεων. Τα δύο αυτά νήματα στη σκέψη του Αλτουσέρ βρίσκονται άλλωστε σε άμεση συνάφεια με τις αναπτύξεις

---

⁸⁷ Αναφερόμαστε και πάλι στον διάσημο απόσπασμα του Μαρξ στον περίφημο «Πρόλογο» στην (*Συμβολή στην*) *κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, του 1859.

του γύρω από έναν «υλισμό της συνάντησης», καθώς ο τελευταίος τοποθετείται εξ ορισμού στο πρωτογενές ιστορικό πεδίο, φωτίζει την ιστορική εξέλιξη ως το εγγενώς αστάθμητο αποτέλεσμα της ταξικής πάλης και υπογραμμίζει τη θεμελιωτική και μετασχηματιστική δύναμη της βίας. Με άλλα λόγια, βρίσκεται στην πλευρά μιας *εμμενούς* θεώρησης της ιστορίας και της κοινωνικής δομής και στον αντίποδα κάθε υπερβατικής και τελεολογικής θεώρησής τους. Και με την έννοια αυτή είναι που η παραπάνω συσχέτιση της έννοιας της συνάντησης με την αλτουσερική έννοια του επικαθορισμού μπορεί να είναι γόνιμη. Όχι από την πλευρά της υπογράμμισης μιας υποτιθέμενης πλήρους τυχειότητας της ιστορικής εξέλιξης, αλλά αντιθέτως από την πλευρά της πραγματικής, *εμμενούς* στην ιστορική κατάσταση, εκτίμηση της ανοιχτής ενδεχομενικότητας της εξέλιξης αυτής.

Όμως, πώς μπορούν όλα αυτά να βρουν πεδίο εφαρμογής στην περίπτωση της συνάντησης που οδηγεί στην ανάδυση της κεφαλαιακής σχέσης; Αφήνοντας κατά μέρος άλλες φιλοσοφικές προεκτάσεις που εμφανώς έχουν οι παραπάνω αναλύσεις, όπως για παράδειγμα αυτήν του *νομιναλισμού*,⁸⁸ η έννοια του επικαθορισμού μας προσφέρει ένα σημαντικό αναλυτικό εργαλείο για να μπορέσουμε να ιεραρχήσουμε τόσο την ενότητα όσο και τη διαφορά των στοιχείων που λαμβάνουν μέρος στη συνάντηση. Το αντίκρισμα των δύο τύπων κατόχου ουσιαστικά νοηματοδοτεί φιλοσοφικά και επιστημονικά τη συνάντηση και άρα τη μη βεβαιότητα, την αναγκαία ενδεχομενικότητα της ανάδυσης της κεφαλαιακής σχέσης και βρίσκεται στον αντίποδα μιας θεωρίας της «ομαλής», διαλεκτικής, αναπόδραστης παραγωγής του νέου τρόπου παραγωγής από τον παλιό. Και με την έννοια αυτή, το αντίκρισμα αυτό, η συνάντηση συνιστά τη βάση του προτσές. Δεν συμβαίνει όμως εν κενώ, αντίθετα *επικαθορίζεται* πάντοτε από τις περιστάσεις μέσα στις οποίες συμβαίνει. Με τον ίδιο τρόπο που ο Αλτουσέρ υποστηρίζει ότι η ρωσική επανάσταση δεν θα ήταν επιτυχής αν δεν συναρθρώνονταν η υποκειμενική δράση των ρώσων επαναστατών, με τις εξωτερικές ιστορικές περιστάσεις του ιμπεριαλιστικού πολέμου και την όξυνση των εσωτερικών αντιφάσεων στη Ρωσία στο έδαφος της ανάπτυξης της κεφαλαιακής σχέσης, υποστηρίζουμε ότι η «εμπέδωση» της κεφαλαιακής σχέσης, το «δέσιμο» της συνάντησης των δύο τύπων κατόχου –καθαυτή ενδεχομενική, αστάθμητη, μη βέβαιη- δεν θα είχε συμβεί αν δεν «συγχωνεύονταν» με αυτή την πρωτογενή συνάντηση, αν δεν συναντιούνταν επίσης μαζί της, ένα σύνολο ιστορικών και κοινωνικών περιστάσεων και μορφών. Περιστάσεων και μορφών

---

⁸⁸ Όπως είναι φανερό και από το προηγούμενο απόσπασμα, ο νομιναλισμός αποτελεί ένα σταθερό νήμα στη σκέψη του φιλοσόφου. Σε αυτή την έννοια ο ύστερος Αλτουσέρ επανέρχεται συχνά, φτάνοντας, στο πλαίσιο των συνεντεύξεών του με τη μεξικάνη φιλόσοφο Φερνάντα Ναβάρρο, να υποστηρίζει ότι «[ο νομιναλισμός] δεν είναι μόνο ο προθάλαμος, αλλά ο ίδιος ο υλισμός» (Αλτουσέρ 1994-β: 39-40). Όλα τα παραπάνω είναι άλλωστε που διαμορφώνουν ένα νήμα στις αναλύσεις του Αλτουσέρ από την έννοια του επικαθορισμού, μέχρι τις αναπτύξεις του για τη συνάντηση και τις θεωρήσεις τους για τη σημασία του νομιναλισμού.

που όμως δεν είναι τίποτα περισσότερο από περιστάσεις και μορφές που η ίδια η ιστορική εξέλιξη παράγει. Με την έννοια αυτή, μπορούμε να ξαναδούμε υπό άλλο πρίσμα τις φράσεις του Μαρξ για την οικονομική διάρθρωση της φεουδαρχικής κοινωνίας που προσφέρει τις βάσεις για την κεφαλαιοκρατική διάρθρωσή της. Όχι ως το αποτέλεσμα μιας υπερβατικής διαδικασίας «αποσύνθεσης» του προηγούμενου τρόπου παραγωγής με σκοπό την ανάδυση ενός νέου, αλλά ως το αστάθμητο, ιστορικό και αντικειμενικό επιμέρους αποτέλεσμα της ιστορικής παραγωγής στοιχείων ανεξάρτητων κάποιου υποτιθέμενου ενιαίου ιστορικού σκοπού. Με άλλα λόγια, ως τον αδιαμφισβήτητο ιστορικό καμβά πάνω στον οποίο λαμβάνει χώρα η συνάντηση των δύο κατόχων, ως τις ιστορικές περιστάσεις μέσα στις οποίες συμβαίνει. Και με την έννοια αυτή, ανεξάρτητα από την ενδεχομένως αμφίσημη χρήση της έννοιας «στοιχείο» στην εν λόγω φράση (αμφίσημη με την έννοια ότι μπορεί να διαβαστεί ως μια θέση του Μαρξ πως δήθεν οι κοινωνικές μορφές είναι ήδη έτοιμες, άρα μάλλον και ήδη καπιταλιστικές και απλώς διατάσσονται διαφορετικά ώστε να παραγάγουν τον νέο τρόπο παραγωγής, αφήνοντας στην ουσία τους τα στοιχεία αυτά ανέγγιχτα), μπορούμε να πούμε ότι τοποθετεί τη συνάντηση στο ιστορικό της πλαίσιο, μέσα στην πραγματική ιστορική της θέση. Και με την έννοια αυτή, μπορεί να φωτίσει μια πολύ χρήσιμη διαλεκτική ανάμεσα στο τυχαίο και το ενδεχομενικό στοιχείο του αστάθμητου. Γιατί, όπως υποστηρίζουμε ότι η ιστορική εξέλιξη δεν καθοδηγείται από κάποια «φιλοσοφία» της, από κάποιο εξωιστορικό υποκείμενο αλλά συνιστά το πάντοτε ενικό, επικαθορισμένο, αστάθμητο (με μια λέξη *εμμενές*) αποτέλεσμα της πάλης των τάξεων, με τον ίδιο τρόπο δεν μπορούμε να αφαιρέσουμε από την ανάλυσή μας την καθοριστικότητα της προηγούμενης ιστορικής εξέλιξης για τη διαμόρφωση νέων οντοτήτων. Όχι με την έννοια της ντετερμινιστικά καθορισμένης διαδοχής συγκεκριμένων τρόπων παραγωγής από άλλους αλλά με την έννοια της αυθεντικής ιστορικότητας των επιμέρους στοιχείων, της προηγούμενης παραγωγής κοινωνικών μορφών που εισέρχονται στη «συνάντηση», ή καλύτερα που επικαθορίζουν την συνάντηση των πυρηνικών στοιχείων του νέου προτσές, των αντιθέτων κοινωνικών συμφερόντων που παράγονται ταυτόχρονα και δύνανται να «δεθούν» για την αναπαραγωγή τους. Και αυτή η αναπαραγωγή είναι, όπως ξανατονίσαμε, η ένδειξη της «εμπέδωσης» της συνάντησης, της «επιτυχίας» (πάντα κοιτώντας αναδρομικά το προτσές) του επικαθορισμού της από τις περιστάσεις και τις μορφές μέσα στις οποίες έλαβε χώρα.

Φυσικά, η σύγκριση δύο τόσο διαφορετικών ιστορικών διαδικασιών, όπως η συνάντηση που ο Μαρξ τοποθετεί στο πλαίσιο της πρωταρχικής συσσώρευσης, με τη μελέτη του Αλτουσέρ γύρω από τον επικαθορισμό των αντιθέσεων που έκανε εφικτή τη ρώσικη επανάσταση, ενέχει πάντοτε ένα στοιχείο επικινδυνότητας, όσο ίσως και θεωρητικού βολонταρισμού. Πόσο μάλλον όταν στη μία περίπτωση πρόκειται για έναν συνολικό κοινωνικό μετασχηματισμό ενώ στην άλλη για μια σαφή επαναστατική τομή στο πολιτικό επίπεδο, που μόνο αφού

συμβεί θα ακολουθηθεί από μια ριζική τροποποίηση του οικονομικού πεδίου. Όμως, υποστηρίζουμε ότι από φιλοσοφική και θεωρητική σκοπιά, η σύγκριση είναι βάσιμη και δικαιολογημένη μέσω της χρήσης της κατηγορίας του επικαθορισμού, της ενικής, ιστορικά πρωτότυπης *συνάρθρωσης* κοινωνικών αντιθέσεων και μορφών. Πρόκειται άλλωστε για τη φιλοσοφική πραγμάτευση δυο ιστορικά πρωτότυπων διαδικασιών μετάβασης από τον έναν τρόπο παραγωγής σε έναν άλλον, δεδομένο που νομιμοποιεί εξορισμού τη σύγκρισή τους. Και όχι μόνο αυτό: την τοποθετεί επί της ουσίας στο ίδιο πλαίσιο, στο πλαίσιο μιας μελέτης για την ανάδυση σύνθετων οντοτήτων –νέων τρόπων παραγωγής- μέσα, εσωτερικά, της κοινωνικής εξέλιξης, την τοποθετεί ριζικά στη μεριά μιας θεωρίας της *κοινωνικής επανάστασης*. Και δεν αναφερόμαστε αποκλειστικά στην προλεταριακή επανάσταση. Αναφερόμαστε στην επανάσταση ως αντικειμενική αναλυτική κατηγορία που εξηγεί το σπάσιμο των προηγούμενων κοινωνικών σχέσεων παραγωγής και την εμπέδωση νέων, την «οικοδόμηση» νέων τρόπων. Στο πλαίσιο μιας τέτοιας θεώρησης, δεν μπορεί να υπάρξει καμιά «φυσικά» εξελικτική λογική της ιστορίας, αλλά η όποια διαδοχή τρόπων κοινωνικής παραγωγής είναι πάντοτε το αστάθμητο αποτέλεσμα μιας τέτοιας ρήξης, εξ ορισμού αποτελέσματος μιας ιστορικά πρωτότυπης κάθε φορά «συνάντησης» και του επικαθορισμού της.

Και με την έννοια αυτή, η «εμπέδωση» της συνάντησης των δύο τύπου κατόχων *επικαθορίζεται* από την παρουσία, στο πλαίσιο αυτών των περιστάσεων, τόσο της μορφής της μισθωτής σχέσης, όσο και της χρηματικής μορφής, αλλά και των πιστωτικών πρακτικών, της τεχνολογικής εξέλιξης, των μορφών συνεργασίας που έχουν αναπτυχθεί, του διεθνούς εμπορίου που διεξάγεται. Με άλλα λόγια, άσχετα από την αναλυτική κατηγορία με την οποία το διεκδικεί, ο Αλτουσέρ έχει όντως δίκιο όταν επισημαίνει ότι χωρίς την παρουσία κάποιου από τα εν λόγω στοιχεία δεν μπορεί να υπάρξει ανάδυση της κεφαλαιακής σχέσης. Όμως, όπως ακριβώς οι ιστορικές περιστάσεις και η παρουσία ενός συνόλου στοιχείων και κοινωνικών μορφών που επικαθόρισαν τη συνάντηση των δύο τύπων κατόχου έκριναν την επιτυχία της, έτσι ακριβώς έκριναν στο παρελθόν (και πάλι αναδρομικά κοιτώντας) και την αποτυχία της, με την απουσία των κατάλληλων κοινωνικών μορφών και στοιχείων. Η σύγχρονη, καπιταλιστική, ιστορία συνιστά το αποτέλεσμα μιας τέτοιας αστάθμητης ανάδυσης, ενός ιδιαίτερου επικαθορισμού της συνάντησης των δύο κατόχων που την έκανε ικανή να σταθεί, να δέσει να παραγάγει τη σχέση του κεφαλαίου, αλλά και να την αναπαράγει εσωτερικεύοντας τον εξωοικονομικό εξαναγκασμό του κράτους στο στην πυρηνική σχέση που η συνάντηση παρήγαγε. Η μισθωτή σχέση δεν σηματοδοτεί τότε απλώς μια σχέση ανταλλαγής, αλλά κατόπιν της επενέργειας των κοινωνικών μορφών και ιστορικών περιστάσεων στη συνάντηση των δύο κατόχων που τη διαμορφώνουν, σηματοδοτεί την ανάδυση της αξιακής μορφής στην οποία η σχέση του κεφαλαίου στηρίζεται.

Αναφορές - Βιβλιογραφία

i. Έργα των Μαρξ και Ένγκελς

Engels, Friedrich, 2009 [1845], *The Condition of the Working Class in England*, Penguin.

Ένγκελς, Φρίντριχ 1980 [1880], *Ουτοπιστικός σοσιαλισμός και επιστημονικός σοσιαλισμός*, Αθήνα: Θεμέλιο.

Μαρξ, Καρλ, 1978 [1894], *Το Κεφάλαιο. Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, Τόμος Τρίτος, μτφ. Παναγιώτης Μαυρομάττης, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Μαρξ, Καρλ 1979 [1893], *Το Κεφάλαιο, Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, Τόμος Δεύτερος, μτφ. Παναγιώτης Μαυρομάττης, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Μαρξ, Καρλ 1987, *Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Μαρξ, Καρλ 1989-α [1939-41], *Grundrisse. Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας*, Τόμος Α΄, μτφ. Διονύσης Διβάρης, Αθήνα: Στοχαστής.

Μαρξ, Καρλ, 1989-β [1939-41], «Εισαγωγή», μτφ. Διονύσης Διβάρης, στο *Μαρξ 1989*: 49-74.

Μαρξ, Καρλ 1990 [1939-41], *Grundrisse. Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας*, Τόμος Β΄, μτφ. Διονύσης Διβάρης, Αθήνα: Στοχαστής.

Μαρξ, Καρλ 1990-α, «Μορφές που προηγούνται από την καπιταλιστική παραγωγή. Σχετικά με τη διαδικασία που προηγείται από τον σχηματισμό της κεφαλαιακής σχέσης, ή από την αρχική συσσώρευση», στο *Μαρξ 1990*: 358-388.

Μαρξ, Καρλ, 1990-β, [1969], *Αποτελέσματα της άμεσης διαδικασίας παραγωγής [VI ανέκδοτο κεφάλαιο]*, μτφ. Ειρήνη Μιγάδη, Αθήνα: Α / συνέχεια.

Μαρξ, Καρλ 1991, *Εμπόρευμα και χρήμα*, μτφ. Γιώργος Σταμάτης, Αθήνα: Κριτική.

Μαρξ, Καρλ 1992 [1939-41], *Grundrisse. Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας*, Τόμος Γ΄, μτφ. Διονύσης Διβάρης, Αθήνα: Στοχαστής.

Μαρξ, Καρλ 2000, *Οι ταξικοί αγώνες στη Γαλλία από το 1848 ως το 1850*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Μαρξ, Καρλ 2005 [1872], *Το Κεφάλαιο, Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, Τόμος Πρώτος, μτφ. Παναγιώτης Μαυρομάττης, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Μαρξ, Καρλ 2005-α, «Η λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση», μτφ. Παναγιώτης Μαυρομάττης, στο *Μαρξ 2005*: 738-788.

Μαρξ, Καρλ 2011 [1859], *(Συμβολή στην) Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, μτφ. Χρήστος Μπαλωμένος, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Μαρξ, Καρλ 2011-α [1859], «Πρόλογος», μτφ. Χρήστος Μπαλωμένος, στο *Μαρξ 2011*: 15-26.

- Μαρξ, Καρλ 1984, *Θεωρίες για την υπεραξία, Μέρος Πρώτο*, μτφ. Παναγιώτης Μαυρομάττης, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Καρλ 1982, *Θεωρίες για την υπεραξία, Μέρος Δεύτερο*, μτφ. Παναγιώτης Μαυρομάττης, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Καρλ 2004, *Θεωρίες για την υπεραξία, Μέρος Τρίτο*, μτφ. Παναγιώτης Μαυρομάττης, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Καρλ (χ.χ.ε.), *Ο εμφύλιος πόλεμος στη Γαλλία*, Αθήνα: Στοχαστής.
- Μαρξ, Καρλ - Ένγκελς, Φρίντριχ 1989-α [1845], *Η Γερμανική Ιδεολογία, τόμος δεύτερος*, μτφ. Γιάννης Κριτικός – Κώστας Φιλίνης, Αθήνα: Gutenberg.
- Μαρξ, Καρλ - Ένγκελς, Φρίντριχ 1989-β [1845], *Η Γερμανική Ιδεολογία, τόμος δεύτερος*, μτφ. Γιάννης Κριτικός – Κώστας Φιλίνης, Αθήνα: Gutenberg.
- Μαρξ, Καρλ - Ένγκελς, Φρίντριχ 2004 [1848], *Το Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, Αθήνα: Θεμέλιο.

ii. *Έργα άλλων συγγραφέων*

- Althusser, Louis 1986 [1978], «Η έννοια του οικονομικού νόμου στο *Κεφάλαιο*», μτφ. Χρήστος Θεοχαράς, *Θέσεις* 15.
- Althusser, Louis 1990, *Philosophy and Spontaneous Philosophy of Scientists and other essays*, μτφ. Ben Brewster κ.ά., Λονδίνο-Νέα Υόρκη: Verso.
- Althusser, Louis 1990-α, “Is it simple to be a Marxist in Philosophy?”, μτφ. Grahame Lock σε Althusser 1990: 203-240.
- Althusser, Louis 1990-β, “The transformation of Philosophy”, μτφ. Thomas E. Lewis σε Althusser 1990: 241-266.
- Althusser, Louis 1990-γ, “Philosophy and Spontaneous Philosophy of Scientists”, μτφ. Warren Montag, σε Althusser 1990: 69-165.
- Althusser, Louis 2000, *Machiavelli and us*, μτφ. Gregory Elliot, Λονδίνο: Verso.
- Althusser, Louis 2000-α, “Machiavelli’s Solitude”, μτφ. Gregory Elliot, σε Althusser 2000-α: 115-130.
- Althusser, Louis 2001, *Lenin and Philosophy and other essays*, μτφ. Ben Brewster, Νέα Υόρκη: Monthly Review Press.
- Althusser, Louis 2001-a, “Preface to Capital Volume One. The Rudiments to a critical Bibliography”, μτφ. Ben Brewster, Althusser 2001.
- Althusser, Louis 2006, *Philosophy of the encounter. Later writings 1978-1987*, μτφ. G. M. Goshgarian, Λονδίνο-Νέα Υόρκη: Verso.
- Althusser, Louis 2006-a, «The underground current of the materialism of the encounter», μτφ. G. M. Goshgarian, σε Althusser 2006: 161-207.
- Althusser, Louis 2008, *On ideology*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη: Verso.

- Althusser, Louis 2008-a [1972], “Reply to John Lewis”, μτφ. Grahame Lock, σε *Althusser 2008*: 61-139.
- Althusser, Louis (υπό έκδοση), *Για την κρίση του μαρξισμού*, μτφ. Τάσος Μπέτζελος, Αθήνα: Εκτός Γραμμής.
- Anderson, Perry 2003 [1974], *Το απολυταρχικό κράτος*, μτφ. Ελένη Αστερίου, Αθήνα: Οδυσσέας.
- Aston, T. H., Philpin, C.H.E. (επιμ.) 1987, *The Brenner debate. Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*, Κέμπριτζ: Cambridge University Press.
- Αγγελίδης, Μανόλης, 1994, *Η γένεση του φιλελευθερισμού. Προβλήματα σύστασης του πολιτικού σε θεωρίες του κοινωνικού συμβολαίου. Thomas Hobbes – John Locke*, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.
- Αγγελίδης, Μανόλης, Γκιούρας, Θανάσης (επιμ.) 2005, *Hobbes, Locke, Rousseau, Kant, Hegel. Θεωρίες της πολιτικής και του κράτους*, μτφ. Μ. Αγγελίδης – Θ. Γκιούρας, Αθήνα: Σαββάλας.
- Αγγελίδης, Μανόλης, Γκιούρας, Θανάσης 2005, «Εισαγωγή στις θεωρίες της πολιτικής», σε *Αγγελίδης-Γκιούρας (2005)*: 11-67.
- Αλτουσέρ, Λουί 1978 [1965], *Για τον Μαρξ*, μτφ. Τάκης Καφετζής, Αθήνα: Γράμματα.
- Αλτουσέρ, Λουί 1978-α, «Αντίφαση και Επικαθορισμός», μτφ. Τάκης Καφετζής σε *Αλτουσέρ 1978*: 87-128.
- Αλτουσέρ, Λουί 1978-β [1978], *Τι πρέπει να αλλάξει στο Κομμουνιστικό Κόμμα*, μτφ. Α. Ιωάννου, Αθήνα: Αγώνας.
- Αλτουσέρ, Λουί 1980, «Το πρόβλημα του κράτους στη μαρξιστική θεωρία», μτφ. Ανδρέας Χρυσικόπουλος, στο *Αλτουσέρ κ.ά. 1980*.
- Αλτουσέρ, Λουί 1983 [1974], *Στοιχεία Αυτοκριτικής*, μτφ. Τάκης Καφετζής, Αθήνα: Πολύτυπο.
- Αλτουσέρ, Λουί 1992, *Το μέλλον διαρκεί πολύ. Τα γεγονότα*, μτφ. Άγγελος Ελεφάντης - Ρούλα Κυλινθηρέα, Αθήνα: Ο Πολίτης.
- Αλτουσέρ, Λουί 1994, *Φιλοσοφικά*, μτφ. Άγγελος Ελεφάντης, Αθήνα: Ο Πολίτης.
- Αλτουσέρ, Λουί 1994-α, «Μακιαβέλι», μτφ. Άγγελος Ελεφάντης, σε *Αλτουσέρ 1994*: 129-150.
- Αλτουσέρ, Λουί 1994-β, «Μαρξισμός και φιλοσοφία. Συζητήσεις με την Φερνάντα Ναβάρο (1984-1987)», μτφ. Άγγελος Ελεφάντης, σε *Αλτουσέρ 1994*: 11-99.
- Αλτουσέρ, Λουί 2003-α [1965], «Από το Κεφάλαιο στη φιλοσοφία του Μαρξ», μτφ. Δημήτρης Δημούλης, Χρήστος Βαλλιάνος, Βίκυ Παπαοικονόμου, σε *Althusser, Balibar κ.ά. 2003*: 13-97.
- Αλτουσέρ, Λουί 2003-β [1965], «Το αντικείμενο του Κεφαλαίου», μτφ. Δημήτρης Δημούλης, Χρήστος Βαλλιάνος, Βίκυ Παπαοικονόμου, σε *Althusser, Balibar κ.ά. 2003*: 277-454.

- Αλτουσέρ, Λουί 2004 [1994], «Το υπόγειο ρεύμα του υλισμού της συνάντησης», μτφ. Τάσος Μπέτζελος, *Θέσεις* 88, σ. 86-93, Αθήνα: Νήσος.
- Αλτουσέρ, Λουί 2005, «Ταξική πάλη και συνδικαλιστικοί αγώνες», μτφ. Τάσος Μπέτζελος, *Εκτός Γραμμής* 7, σ. 60-64, Αθήνα: Εκτός Γραμμής.
- Αλτουσέρ, Λουί 2006, «Για το πρωτείο των παραγωγικών σχέσεων επί των παραγωγικών δυνάμεων», μτφ. Τάσος Μπέτζελος, *Εκτός Γραμμής* 11, σ. 59-64, Αθήνα: Εκτός Γραμμής.
- Althusser, Louis, Balibar, Etienne, Establet, Roger, Macherey, Pierre, Ranciere, Jacques, 2003 [1965], *Να διαβάσουμε το Κεφάλαιο*, μτφ. Δημήτρης Δημούλης, Χρήστος Βαλλιάνος, Βίκυ Παπαοικονόμου, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Αλτουσέρ, Λουί, Μπαλιμπάρ, Ετιέν, Πουλαντζάς, Νίκος, Εντελμάν, Μπερνάρντ 1980, *Συζήτηση για το κράτος*, μτφ. Ανδρέας Χρυσικόπουλος – Δημήτρης Ψαρράς, Αθήνα: Αγώνας.
- Bonefeld, Werner 2001, “The Permanence of Primitive Accumulation: Commodity Fetishism and Social Constitution”, *The Commoner* 2.
- Bonefeld, Werner 2002, “Ιστορία και κοινωνική σύσταση: Η πρωταρχική συσσώρευση δεν είναι πρωταρχική”.
- Brenner, Robert 1977, “The origins of Capitalist development: A critique of Neo-Smithian Marxism”, *New left Review*, vol. 104.
- Brenner, Robert 2001, “The low countries and the transition to Capitalism”, *Journal of agrarian change*, vol. 1.2.
- Callari, Antonio, Ruccio, David F. (επιμ.) 1996, *Postmodern Materialism and the Future of Marxist Theory*, Ανόβερο: Wesleyan University Press.
- De Angelis, Massimo 2001, “Marx and Primitive Accumulation: The Continuous Character of Capital’s ‘Enclosures’”, *The Commoner* 2.
- De Angelis, Massimo 2007, *The beginning of history. Value Struggles and Global Capital*, London: Pluto Press.
- De Angelis, Massimo 2013, *Κοινά, περιφράξεις και κρίσεις*, μτφ. Σωκράτης Παπάζογλου – Χάρης Τσαβδάρογλου, Θεσσαλονίκη: εκδόσεις των ξένων.
- Diefenbach, Katja, Farris, Sara R., Kirn, Gal and Thomas, Peter D. (επιμ.) 2013, *Encountering Althusser. Politics and Materialism in Contemporary Radical Thought*, Λονδίνο, Νέο Δελχί, Νέα Υόρκη, Σύδνεϋ: Bloomsbury.
- Elliot, Gregory 2000, “Introduction: In the Mirror of Machiavelli”, σε *Althusser 2000*: xi-xxii.
- Federici, Sylvia 2012, *Ο Καλιμπάν και η μάγισσα. Γυναίκες, σώμα και πρωταρχική συσσώρευση*, μτφ. Ιρία Γραμμένου, Λία Γυιόκα, Παναγιώτης Μπίκας, Λουκής Χασιώτης, Θεσσαλονίκη: εκδόσεις των ξένων.
- Foucault, Michel 2004 [1997], *Society must be defended. Lectures at the Collège de France 1975-76*, μτφ. David Macey, Λονδίνο-Νέα Υόρκη: Penguin Books.
- Foucault, Michel 2011-α [1975], *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, μτφ. Τάσος Μπέτζελος, Αθήνα: Πλέθρον.

- Foucault, Michel 2011-β [1976], *Ιστορία της σεξουαλικότητας. Ι. Η βούληση για γνώση*, μτφ. Τάσος Μπέτζελος, Αθήνα: Πλέθρον.
- Fourtounis, Giorgos 2013, “‘An immense aspiration to being’: the causality and temporality of the aleatory”, σε *Diefenbach κ.ά. (επιμ.) 2013*.
- Φουρτούνης, Γιώργος 2007, «Ο ύστερος υλισμός του Λ. Αλτουσέρ και η επιστημολογική τομή», *Θέσεις 98*, Αθήνα: Νήσος.
- Φουρτούνης, Γιώργος 2008, «Δομή, αστάθμητο και βία στην έννοια του τρόπου παραγωγής», *Θέσεις 102*, Αθήνα: Νήσος.
- Godelier, Maurice 2003, *Η θεωρία της μετάβασης στον Μαρξ*, μτφ. Λ. Δεμαθά, Π. Πολέμη, Ζ. Δεμαθά, Αθήνα: Gutenberg.
- Goshgarian, G. M. 2006, “Translator’s introduction”, σε *Althusser 2006*: xiii-1.
- Harnecker, Marta (χ.χ.ε.), *Βασικές έννοιες του ιστορικού υλισμού*, μτφ. Α. Δημάκου, Χ. Χατζηϊωσήφ, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Harvey, David 2003, *The New imperialism*, Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Harvey, David 2010, *A companion to Marx’s Capital*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη: Verso.
- Καλαμπόκας, Γιώργος 2011, «Μαρξισμός: Ένας (σίγουρος) δρόμος για την ουτοπία;», *Θέσεις*, τ. 117, σ. 85-130.
- Καλαμπόκας, Γιώργος 2013, «Διαδρομές της δυαδικής εξουσίας», *Εκτός Γραμμής 32*, σ. 32-35, Αθήνα: Εκτός Γραμμής.
- Lahtinen, Mikko 2011, *Politics and Philosophy. Niccolo Machiavelli and Louis Althusser Aleatory Materialism*, μτφ. Gareth Griffiths – Kristina Kohli, Σικάγο: Haymarket.
- Lahtinen, Mikko 2013, “Machiavelli and us: between philosophy and politics”, σε *Diefenbach κ.ά. (ed.) 2013*.
- Lapavistas, Costas 2013, *Profiting without producing*. Λονδίνο – Νέα Υόρκη: Verso.
- Macherey, Pierre 2013, *Φουκώ και Μαρξ. Το παραγωγικό υποκείμενο*, μτφ. Τάσος Μπέτζελος, Αθήνα: Εκτός Γραμμής.
- Montag, Warren 1998, “Althusser’s Nominalism: Structure and singularity (1962-66)”, *Rethinking Marxism*, 10.3.
- Morfino, Vittorio 2005, “An Althusserian lexicon”, *Borderlands e-journal* (<http://www.borderlandsejournal.adelaide.edu.au>), 4.2.
- Morfino, Vittorio 2013, “History as ‘permanent revocation of the accomplished fact’: Machiavelli in the last Althusser”, σε *Diefenbach κ.ά. (ed.) 2013*.
- Μηλιός, Γιάννης 1996, *Ο μαρξισμός ως σύγκρουση τάσεων*, Αθήνα: Εναλλακτικές εκδόσεις.
- Μηλιός, Γιάννης 1997, *Τρόποι παραγωγής και μαρξιστική ανάλυση*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μηλιός, Γιάννης, Δημούλης, Δημήτρης, Οικονομάκης, Γιώργος 2005, *Οι θεωρία του Μαρξ για τον καπιταλισμό. Πλευρές μιας θεωρητικής και πολιτικής ρήξης*. Αθήνα: Νήσος.

- Μορφίνο, Βιτόριο 2008, «Η προτεραιότητα της συνάντησης επί της μορφής», μτφ. Γιώργος Φουρτούνης, *Θέσεις*, τ. 103.
- Μπαλιμπάρ, Ετιέν 1996, *Η φιλοσοφία του Μαρξ*, μτφ. Άρης Στυλιανού, Αθήνα: Νήσος.
- Μπαλιμπάρ, Ετιέν 2003 [1965] «Σχετικά με τις θεμελιώδεις έννοιες του ιστορικού υλισμού», μτφ. Δημήτρης Δημούλης, Χρήστος Βαλλιάνος, Βίκυ Παπαοικονόμου, στο Althusser, Balibar κ.ά. 2003: 455-602.
- Μπαλιμπάρ, Ετιέν 2009, «Μια νέα πρακτική της πολιτικής», μτφ. Τάσος Μπέτζελος, *Εκτός Γραμμής* 24, σσ. 60-64, Αθήνα: Εκτός Γραμμής.
- Μπέτζελος, Τάσος 2013, «Η ιδέα του Κομμουνισμού και η δυαδική εξουσία», *Εκτός Γραμμής* 32, Αθήνα: Εκτός Γραμμής.
- Negri, Antonio 2009 *Insurgencies. Constituent Power and the Modern State*, μτφ. Maurizia Boscagli, Μινεσότα: Minnesota University Press.
- Negri, Antonio 1996, “Notes on the Evolution of the Thought of the Later Althusser,” μτφ. Olga Vasile, στο Callari και Ruccio (επιμ.) 1996: 51–68.
- Ντομπ, Μωρίς, Σουήζυ, Πωλ, Χίλον, Ρόντι κ.ά. 2010, *Η μετάβαση από τον φεουδαλισμό στον καπιταλισμό*, μτφ. Παύλος Γραβενίτης, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Ντομπ, Μωρίς 2010, «Απάντηση», μτφ. Παύλος Γραβενίτης, σε *Ντομπ κ.ά. 2010*: 83-98.
- Perelman, Michael 2000, *The Invention of Capitalism. Classical Political Economy and the Secret History of Primitive Accumulation*, Durham, N.C.: Duke University Press.
- Perelman, Michael 2001, *The Secret History of Primitive Accumulation and Classical Political Economy, The Commoner* 2.
- Perelman, Michael 2007, “Primitive Accumulation from Feudalism to Neoliberalism”, *Capitalism Nature Socialism* 18.
- Πανταζής, Απόστολος 2009, *Καρλ Μαρξ – Καρλ Πολάννι. Η γένεση του κοινωνικού κράτους*, Αθήνα: Στοχαστής.
- Πολάννι, Καρλ 2007, *Ο μεγάλος μετασχηματισμός*, μτφ. Κώστας Γαγανάκης, Θεσσαλονίκη: Νησίδες.
- Πουλαντζάς, Νίκος 1975-α [1968], *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις, τόμος α΄*, μτφ. Κώστας Φιλίνης, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Πουλαντζάς, Νίκος 1975-β [1968], *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις, τόμος β΄*, μτφ. Κώστας Φιλίνης, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Πουλαντζάς, Νίκος 2001 [1978], *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, μτφ. Γιάννης Κρητικός, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Read, Jason 2002, “Primitive Accumulation: The aleatory Foundation of Capitalism”, *Rethinking Marxism* 14.
- Read, Jason 2003, *The Micro-Politics of Capital. Marx and the Prehistory of the Present*, Νέα Υόρκη: State University of New York Press.
- Read, Jason 2013, “To think the new in the absence of its conditions: Althusser and Negri and the philosophy of primitive accumulation”, in Diefenbach κ.ά. (επιμ.) 2013.

- Sotiris, Panagiotis 2013, “Rethinking aleatory materialism”, σε Diefenbach κ.ά. (ed.) 2013
- Στυλιανού, Άρης 2006, *Θεωρίες του κοινωνικού συμβολαίου. Από τον Γκρότιους στον Ρουσσώ*, Αθήνα: Πόλις.
- Σωτήρης, Παναγιώτης 2004, *Κομμουνισμός και φιλοσοφία. Η θεωρητική περιπέτεια του Λουί Αλτουσέρ*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Σωτήρης, Παναγιώτης 2004-α, «Η πρόκληση του νομιναλισμού και ο Λουί Αλτουσέρ», σε *Θέσεις* 86.
- Σωτήρης, Παναγιώτης 2012, «Πώς μπορούμε να έχουμε συναντήσεις που διαρκούν; Ο Αλτουσέρ και το ερώτημα του υποκειμένου», σε *Θέσεις* 119.
- Terray, Emmanuel 1991, “An Encounter: Althusser and Machiavelli”, σε *Callari-Ruccio (επιμ.) 1996*.
- Wood, Ellen Meiksins 2002, *The origins of capitalism. A longer view*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη: Verso.
- Χίλντον, Ρόντι 2010-α, «Εισαγωγή», μτφ. Παύλος Γρεβενίτης, σε *Ντομπ κ.ά. 2010*: 11-43.
- Χίλντον, Ρόντι 2010-β, «Καπιταλισμός – Τι σημαίνει η λέξη;», μτφ. Παύλος Γρεβενίτης, σε *Ντομπ κ.ά. 2010*: 2009-228.
- Ψυχοπαίδης, Κοσμάς 2010, *Εισαγωγή στην πολιτική επιστήμη*, Αθήνα: Ποταμός.